

marksizam i savremenost

ROMAN ROSDOLSKY

PRILOG POVIJESTI NASTAJANJA
MARXOVA „KAPITALA“

m

ROMAN ROSDOLSKY

PRILOG POVIJESTI NASTAJANJA MARXOVA „KAPITALA“

Roman Rosdolsky ostao je, uprkos ovom svojo značajnom i zamašnom delu, a i niz drugih, nepoznat čak i najboljim svetskim enciklopedijama i leksikonima, iako da u njemu mogu navesti samo nekudni podatci.

Roden je 1898. godine u Lavovu. Studira je političke nauke u Pragu i Beču. Do drugog svetskog rata saradnik je u Institutu za privrednu istoriju Univerziteta u Lavovu. Za vreme rata je u koncentracijskom logoru. Godine 1947. emigrirao u Sjedinjene Američke Države. Umro 1967. godine u Detroitu.

Ovo opsežno delo Romana Rosdolskog, koji nudimo jugoslovenskom čitaocu, jedno je od retkih — a svakako najiscrpnijih i najinformativnijih — u svetskoj marksističkoj, marksološkoj i drugoj literaturi, koji studiozno razmatra Marxov rukopis *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, taj prvi Marxov pokušaj da sistematski izloži svoju kritiku političke ekonomije to jest da je metodologijski utemelji i sadržajno i tematski ograniči.

S obzirom da je u nas prošle godine objavljen širi izbor iz ovog Marxovog teksta, ovo Rosdolskyjevo delo imaće bar delimičnu tekstualnu podlogu na našem jeziku, a svojim studioznim pristupom Marxovo kritici političke ekonomije ispuniće osetnu prazninu u našoj marksističkoj literaturi.

MARKSIZAM I SAVREMENOST

UREĐIVAČKI ODBOR IZDAVAČKOG CENTRA „KOMUNIST“

Miroslav Pečujlić (*predsednik*), Zvonko Damjanović, Trpe Jakovlevski,
Miladin Korać, Milan Kučan, Vjekoslav Mikecin, Miloš Nikolić, Najdan
Pašić, Vojo Rakić, Zoran Vidaković, David Atlagić (*glavni urednik*)

Urednici

Miloš Nikolić i Vera Popović

Nacrt korica

Vladana Mrkonja

Tehnički urednik

Jovica Bojić

ROMAN ROSDOLSKY

PRILOG POVIJESTI
NASTAJANJA MARXOVA
„KAPITALA“

Nacrt „Kapitala“ iz 1857—1858.

I

KOLO
IV
KNJIGA 2.

IZDAVAČKI CENTAR
„KOMUNIST“
Beograd, 1975.

Naslov originala

Roman Rosdolsky

ZUR ENTSTEHUNGSGESCHICHTE
DES MARXSCHEN „KAPITAL“

Der Rohentwurf des „Kapital“

1857—1858

Band I

© Europäische Verlagsanstalt,
Frankfurt am Main

1968

Pogovor

Hotimir Burger

Prevod

Ivan Prpić

**PRILOG POVIJESTI NASTAJANJA
MARXOVA „KAPITALA“**

I

PREDGOVOR

Kad je pisac ovog rada godine 1948. imao sreću pročešljati jedan od tada vrlo rijetkih primjeraka Marxova „Rohentwurf“¹, odmah mu je postalo jasno da se radi o jednom od temeljnih djela Marxove teorije, koje, međutim, zbog svoga osebujnog oblika i njegova djelomice teško razumljiva načina izražavanja, nije podobno da proдре u široke čitalačke krugove. Otuda odluka da djelo s jedne strane komentira, a s druge strane da znanstveno vrednuje neke nove spoznaje koje su u njemu sadržane. Prvi je zadatak (kojemu, prije svega, služe dijelovi II-VI rada) učinio nužnim da se najvažniji misaoni tokovi „Rohentwurf“ po mogućnosti izraze Marxovim vlastitim riječima; drugi je zahtijevao iscrpne izvode, koji su uglavnom smješteni u prvi, uvodni, i sedmi, zaključni, dio rada.

Pišući svoj rad, autor se morao boriti s brojnim teškoćama. On živi u gradu biblioteke kojega sadrže samo malobrojna njemačka, ruska ili francuska socijalistička djela. (Da i ne govorimo o neophodnim časopisima poput *Kautskyjeva Neue Zeit* itd.) Stoga je najčešće bio prisiljen ograničiti se na knjige koje je posjedovao, što ga je prirodno dovodilo do očaja s obzirom na izvodljivost njegova nauma. Ali ne samo to! Što je autor više prodirao u temu, to mu je postajalo jasnije da će najvažniji i teoretski najinteresantniji problem što ga nudi „Rohentwurf“ samo dotaknuti, a da ga neće moći dublje obraditi. A taj je problem odnos Marxova djela spram *Hegela*, osobito prema njegovoj *Logici*.

¹ „Rohentwurf“ je ponovno tiskan godine 1953. u Berlinu. (Vidi: Karl Marx, „Grundrisse zur Kritik der politischen Ökonomie. Rohentwurf, 1857—1858.“). Do tada nisu u zapadnom svijetu postojala više od tri ili četiri primjerka izvorno 1939. u Moskvi objavljenog djela. Jedan od njih veliku dužno mi je stavio na raspolaganje bibliotekar Biblioteke Jos. Buttinger u New Yorku, O. Bauer, za što mu ovdje najsrdačnije zahvaljujem.

Sigurno ne postoji ni jedno pitanje Marxove ekonomske teorije koje bi bilo mačuhinske tretirano od pitanja njegove metode općenito, i njezina odnosa prema *Hegelu* posebno. Što se o tome u novije vrijeme može pročitati, najčešće su opća mjesta koja samo — govoreći Marxovim riječima — piscima odaju vlastitu „brutalnu zainteresiranost za građu“ i svjedoče o potpunoj ravnodušnosti u odnosu prema Marxovoj metodi. Što bi se reklo o teorijskom psihologu koji bi se npr. interesirao za rezultate *S. Freuda*, a pitanje kojim je putem *Freud* došao do tih rezultata odbacivao kao irelevantno ili čak „metafizičko“? Za njega bi se s pravom imalo jedino slijeganje ramenima. A upravo je to način na koji većina današnjih Marxovih kritičara i „poznavatelja“ sude o njegovoj ekonomskoj znanstvenoj zgradi! Ili se potpuno odbacuje raspravljanje o Marxovoj dijalektičkoj metodi (kao što se to događa sljedbenicima „moderne teorije“), budući da smo protiv svake „metafizike“ (što ima prednost da se može prištedjeti zbiljski studij te metode); ili se ono ograničava na nekoliko dobro-namjernih fraza, za koje bi bilo bolje da nisu izrečene. To vrijedi i za tako prominentna Marxova kritičara kao što je *J. A. Schumpeter*:

Iako je pisac „Kapitala“ — čitamo u jednom od njegovih posljednjih djela — bio neohegelovac, ipak bi bila „pogreška i nepravda spram Marxovih znanstvenih sposobnosti“ ovaj filozofski elemenat učiniti „glavnim ključem njegova sistema“. Sigurno, „Marx je u toku cijelog svog života zadržao svoju mladenačku ljubav. Radovao se određenim formalnim analogijama kakve se mogu naći između njegova i *Hegelova* argumenta. On je volio potvrđivati svoje *hegelovstvo* i upotrebljavati *Hegelov* način izražavanja. Ali to je sve. On nije nigdje metafizici izdao pozitivnu znanost.“²

Ovo što *Schumpeter* ovdje kaže nije, doduše, ništa novo. Već 1922. žalio se *G. Lukács* zbog običaja da se „dijalektika u Marxa smatra površnim stilističkim dodatkom“. Tako da su čak inače savjesni istraživači, kao npr. *Vorländer*, pomišljali kako mogu točno ustvrditi da je Marx ipak zapravo samo na dva mjesta, a zatim na još jednom trećem mjestu, koketirao s *Hegelovim* pojmovima, a da nisu zamijetili kako cijeli niz trajno primjenjivanih odlučujućih kategorija metode direktno potječe iz *Hegelove Logike*. Ako je već moglo ostati primijećeno Hegelovsko podrijetlo i stvar-

² J.A. Schumpeter, „Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie“, 1946, str. 25.

no-metodičko značenje jednog za Marxa tako temeljnog razlikovanja kao što je ono između „neposrednosti“ i „posredovanja“, onda se na žalost može još i danas s pravom reći da se s *Hegelom* (unatoč tome što je opet postao „podoban za univerzitet“, pa čak došao ponovno u modu) još uvijek postupa kao s mrtvim psom. Jer što bi *Vorländer* rekao historičaru filozofije koji kod originalna i kritičkog produbljivača *Kantove* metode *ne bi primijetio* da npr. „sintetičko jedinstvo apercipcije“ potječe iz „*Kritike čistog uma*“?³

Vidi se: četiri desetljeća što su prošla od objavljivanja ove pionirske *Lukács*ve studije nisu donijela promjenu. Doduše, *Schumpeter* nije bio profesor filozofije kao *Vorländer*, te kao ekonomist po struci možda nije uopće bio dužan čitati *Lukács*evu knjigu (ili, recimo, *Lenjinovu* „*Filozofsku ostavštinu*“, gdje stoji otprilike isto). Ali samog Marxa nije nipošto smio zaobići. A upravo se u Marxovoj prepisci javlja poznato mjesto:

„Uostalom nalazim lijepe izvode, npr. cijelo učenje o profitu, kakvo je do sada bilo, bacio sam preko palube. U metodi obrade jako mi je pomoglo što sam pukim slučajem ponovno prolistao *Hegelovu Logiku*“.⁴

Zar to zvuči samo kao „formalne analogije“ i kao puka upotreba Hegelova „načina izražavanja“? I ne mora li se otuda dapače zaključiti o svojevrstnoj površnosti profesorske kritike Marxa?⁵

Marxov će „*Rohentwurf*“ u svakom slučaju učiniti kraj toj površnosti. Jer, ako se u Marxovu „*Kapitalu*“ na prvi pogled čini da se Hegelov utjecaj očituje samo u nekolikim bilješkama, mora se „*Rohentwurf*“ označiti kao veliko upućivanje na *Hegela* i posebno na njegovu *Logiku* — ma koliko da je Hegel ovdje

³ Georg Lukács, „Geschichte und Klassenbewusstsein“, 9. Ovo što je rekao Lukács sadržajno posve vrijedi i za marksizam u razdoblju II. internacionale. Tako je npr. O. Bauer godine 1911. na pitanje „što povezuje zrelog Marxa i Hegela?“ odgovorio: „Spoznajnoteoretsko razmišljanje o biti znanosti koja nije puko odražavanje stvarnosti, nego je proizvod glave koja prisvaja svijet na jedini mogući način“ (citat iz Marxova „Uvoda“), „dakle, dio Kanta koji je sadržan u Hegela — koji komadić je Marx razvio, bez poznavanja Kanta, Hegelovim jezikom, ali oslobođen od Hegelova ontološkog iskripljivanja Kanta.“ („*Der Kampf*“, VI, 189—190)

⁴ MEW, sv. 29., str. 260.

⁵ Marxovim filozofski obrazovanim suvremenicima sadržaj je bio sasvim jasan. Tako je Lassale uspoređivao Marxov spis „*Zur Kritik*“ s Hegelovom „*Fenomenologijom*“ i slavio Marxa kao „Ricarda koji je postao socijalist i Hegela koji je postao ekonomist“. A Engels je smatrao „njemačku dijalektičku metodu“, koja bijaše u osnovi Marxova ekonomskog sistema, „rezultatom koji gotovo ne zaostaje za materijalističkim shvaćanjem povijesti“.

radikalno materijalistički „obrnut“! Stoga će Marxovi akademski kritičari nakon pojavljivanja „Grundrissa“ teško moći pisati o Marxovu ekonomskom djelu, a da prije toga nisu studirali njegovu metodu i njezin odnos prema *Hegelu* — Međutim: Ma kako tvrd orah, i „Rohentwurf“ pruža protivnicima i pristašama marksizma da ga zdrobe, na kraju će njegovim objavljivanjem biti samo podignut opći niveau ekonomske literature o Marxu.⁶

Na kraju, nekoliko riječi pro domo sua: pisac nije ni ekonomist ni filozof ex professo. On se stoga ne bi usudio pisati komentar „Rohentwurfa“ kad bi još danas — kao u prvoj trećini našeg stoljeća — postojala škola marksističkih teoretičara koja bi tom zadatku bila bolje dorasla. Međutim: posljednja je generacija slavnih marksističkih teoretičara većinom pala kao žrtva *Hitlerova* i *Staljinova* terora. Time je, međutim, za desetljeća prekinuto daljnje razvijanje marksističkog misaonog dobra. U takvim okolnostima pisac vjeruje da je obvezan svoj rad — ma kako da je manjkav i nepotpun — predati krugu čitatelja — nadajući se da će nakon njega doći mlađe snage kojima će Marxova teorija opet biti živ zvor spoznaje i na to usmjerene prakse.

Ožujak, 1967.

REDAKCIJSKA PRIMJEDBA DRUGOM IZDANJU

Roman Rosdolsky nije više mogao svoju knjigu opskrbiti točnim bibliografskim uputama. Pokušano je — prije svega za citate iz Marxovih, Engelsovih i Lenjinovih djela — kao izvor navesti danas pristupačna izdanja. „Teorije o višku vrijednosti“ Rosdolsky je citirao po izdanju Kautskoga, a u bilješkama su odgovarajući tekstovi navedeni po izdanju unutar MEW (sv. 26 / 1-3). Netočni su bibliografski podaci u bilješkama o sekundarnoj literaturi koju je citirao Rosdolsky, koliko je bilo moguće, dopunjeni naknadno dodanim uputama o literaturi.

⁶ Na žalost, autor je u odnosu na ovo (ovaj je predgovor dovršen u prosincu 1955.) bio prevelik optimist. . . Jer, iako je Marxovo djelo „Grundrisse“ objavljeno već 14 godina, ostalo je do sada gotovo nezamijećeno. Jedinu radosnu iznimku čini djelo japanskog znanstvenika Kojiroa Takagija koje je posvećeno Marxovu spisu „Grundrisse“, a koje je objavljeno prije više godina u Japanu. (I sam spis „Grundrisse“ preveden je na japanski.) I rad Alfreda Schmidta „Begriff der Natur in der Lehre von Karl Marx“ (Frankfurt a.M., 1962.) pripisuje veliko značenje razumijevanju „zrelog Marxa“ pomoću razumijevanja spisa „Grundrisse“.

PRVI DIO

UVOD

KAKO JE NASTAO „ROHENTWURT“

Rukopis kojim se bavi naš rad ima dugu predpovijest. On je bio, kako ističe Marx u jednom pismu *Lassaleu*,¹ plod petnaestogodišnjih studija, u toku kojih je Marx s uvijek novih stajališta prihvaćao problem nacionalne ekonomije i tek tako stvorio temelj vlastite nacionalnoekonomske znanstvene zgrade. Neophodno je stoga prije svega razjasniti etape u kojima je dozrijevalo Marxovo djelo.

Kao prvu od tih etapa valja navesti Marxov rad na jednoj široko zasnovanoj „*Kritici politike i nacionalne ekonomije*“ (1844—1846.)², od koje su na žalost sačuvani samo ulomci objavljeni kao „*Ekonomsko-filozofski rukopisi*“ u 3 sveska ukupnog izdanja.³ Ovdje Marxa još susrećemo prije svega kao filozofa koji nastoji svoje novoizrađeno „humanističko“ — ili točnije: materijalističko — shvatanje povijesti primijeniti na odsudno važnom području društvene ekonomije. Tradicionalne su ekonomske kategorije stoga često jednostavno preuzete kako bi se pokazao „postvareni“, čovjeku otuđeni značaj kako postojećeg društvenog poretka tako i znanosti koja odslikava razvoj toga društvenog poretka. Ali, unatoč svoj genijalnosti ovoga pokušaja radi se s pravog ekonomskog gledišta još uvijek o pukoj skici — o općem okviru koji će biti ispunjen tek neumornim istraživačkim radom narednih dvaju desetljeća.⁴

¹ MEW, sv. 29., str. 551.

² Vidi o tome: „Karl Marx, Chronik seines Lebens“ (u daljnjem tekstu citirano kao „Chronik“), str. 22—23., 25—26., 30., 32., 35. i 37., kao i MEW, sv. 27., str. 16., 23., 78. i 79.

³ „Ökonomisch-Philosophische Manuskripte“ u: *Texte zur Methode und Praxis II*, ed. Günther Hilmann, Reinbeck 1964.

⁴ „Ökonomisch-Philosophische Manuskripte“ našli su otada brojne oduševljene komentatore. I mi dijelimo to oduševljenje — iako se ne možemo oteti dojmu da je mnogo onoga što u „Manuskripte“ izgleda tako iznenađujuće

Drugom etapom željeli bismo označiti vrijeme u koje padaju Marxov spis protiv *Proudhona (Bijeda filozofije)*, zajedno s Engelsom napisani *Komunistički manifest* i Marxova predavanja o *Najamnom radu i kapitalu*. Ovdje se Marx već pokazuje u cijeloj svojoj veličini kao sasvim samostalan i originalan ekonomski istraživač koji je potpuno svjestan kako svoga srodstva s klasičnom školom tako i svoje duboke suprotnosti prema njoj. Doduše, na pojedinim područjima on još nije prevladao Ricardova shvaćanja, koja je kasnije spoznao kao kriva ili jednostrana; tako u nauku o novcu i u teoriji zemljišne rente.⁵ Još nije izrađen ni njegov specifični nauk o profitu. Ali je zato „oko 1848. u temeljnim linijama bila utvrđena njegova teorija viška vrijednosti — ugaoni kamen njegova ekonomskog nauka“,⁶ a preostao je još samo zadatak izvesti tu teoriju u pojedinostima; zbivanje koje možemo detaljno studirati u „Rohentwurfu“.

Revolucija 1848/49. prekinula je Marxove ekonomske studije. On ih se ponovo prihvaća tek u londonskom izgnanstvu u ljeto 1850. Razlozi koji su ga na to pokrenuli bili su prije svega političke prirode: valjalo je — u skladu s ranije otkrivenim materijalističkim shvaćanjem povijesti — istražiti koliko su izbijanje i poraz revolucije bili određeni ekonomskom stranom. U tu svrhu studira Marx (prije svega na primjeru Londonskog „*Economista*“) konkretnu ekonomsku povijest godina 1848—1850.⁷ i dolazi do rezultata da, „kao što je svjetska trgovinska kriza 1847. bila prava majka revolucije u veljači i ožujku“, tako je „oživljujuća snaga ponovno ojačane evropske reakcije bio industrijski prosperitet koji je postupno nastupio sredinom 1848. i potpuno procvao 1849. i 1850.“ Ali već u rujnu 1850. Marx — popuštajući pritisku svojih partijskih prijatelja⁸ — počinje ponovno rad na svojoj „*Ekonomiji*“, što se najprije očituje u brojnim ekscerptima iz nacionalnoekonomskih djela (koja on ovaj put više nije čitao na francuskom, nego na engleskom jeziku).⁹ (I Marxova „pedagoška“

moglo biti nađeno već u „*Kapitalu*“ da je bio pravilno čitan. Prije svega tradicionalno čisto „ekonomističkom“ shvaćanju Marxova glavnog djela valja pripisati što je to ostalo nezamijećeno.

⁵ Usporedi „*Das Elend der Philosophie*“, MEW, sv. 4., str. 83. i 167. i dalje.

⁶ „*Grundrisse*“ VII (predgovor izdavača).

⁷ „*Chronik*“, 92.

⁸ Pismo Kölnskoj komunističkoj zajednici od 14. IX. 1850. (Isto, 95.)

⁹ Tako je Marx od rujna 1850. do listopada 1851. ekscerptirao djela ne manje nego 52 ekonomista. (Vidi isto, 96—113). Usporedi također „*Grundrisse*“, 776.

djelatnost — nacionalnoekonomska predavanja što ih je on dijelom za uže prijatelje držao u svom stanu u toku godine 1850.¹⁰ — mogla ga je potaknuti na obnavljanje njegovih teoretskih studija). U svakom slučaju njegov je rad tako dobro napredovao da je vjerovao kako će već u svibnju ili lipnju 1850. moći početi s pisanjem samog djela.¹¹

Da li je do toga doista došlo, ne možemo na žalost reći jer, po *Rjazanovljevu* svjedočenju¹², u Marxovoj ostavštini takav rukopis nije nađen. Mi jedino znamo da je Marx (bezuspješno) prego-varao s mnogim izdavačima o objavljivanju djela, te da je u vezi s tim poslao *Freiligrathovu* prijatelju, novinaru *H. Ebneru* u Frankfurtu (izgubljeni) exposé toga djela.¹³ Doduše, jedino otuda još ne slijedi da je Marx doista započeo s konačnom izradom rukopisa; sasvim je moguće da „se on ograničio na završetak exposéa i pripremu materijala, kako bi zatim nakon zaključivanja ugovora započeo izradu djela“.¹⁴ Čini se, međutim, da protiv toga govore mnogi znaci koji se nalaze u Marxovoj prepisci s Engelsom iz toga vremena. Tako Marx traži od svoga prijatelja 14. kolovoza 1851. da mu ispomogne dopisima za *New York Tribune*, budući da on „ima pune ruke ekonomije“.¹⁵ I jasnije u pismu od 13. listopada iste godine: „Uostalom moraš mi“ — piše Marx Engelsu — „konačno priopćiti svoje vues o *Proudhonu*. Ono me interesira to više što sam sada pri izradi ekonomije“.¹⁶

Primjereno tome je *Engels* savjetovao (27. studenoga 1851.) da frankfurtskom izdavaču *Löwenthalu*, koji mora da se izjasnio

¹⁰ „Chronik“, 80, 84, i 90. (Usporedi također „Erinnerungen an Marx“ Wilhelma Liebknechta u „Ausgewählte Schriften“, 1934, I, str. 109—110. Valja pretpostaviti da su se ova predavanja nadovezala na predavanja držana u Bruxellesu o „najamnom radu i kapitalu“. U prilog tomu govorila bi sažeta notica o sadržaju u prvoj bilježnici „Neue Rheinische Zeitung“ 1850. („Što je građansko vlasništvo? I. Kapital, II. Zemljišno vlasništvo“).

¹¹ Usporedi Marx Engelsu 2. IV. 1851.: „Tako sam daleko da sam za pet tjedana gotov sa svim ekonomskim govornima. Kod kuće ću dovršiti ekonomiju, a u Museumu ću se baciti na neku drugu znanost. U cjelini ova znanost nije nakon Ricarda i A. Smitha više uznapredovala, ma šta da se dogodilo u pojedinačnim, često izuzetno tankočutnim, istraživanjima. (MEW, sv. 27., str. 218.)

¹² D. Rjzanov, „Siebzig Jahre ‚Zur Kritik der politischen Ökonomie‘“ u Grumbergovu Archiv, 1930, (XV), str. 5. i 8. i 9.

¹³ Isto, str. 4—5. (Ebner je tada bio, kao što znamo iz akata Bečkog Državno-dvorskog arhiva, doušnik austrijske vlade.)

¹⁴ Rjzanov, isto, 8.

¹⁵ MEW, sv. 27., str. 314.

¹⁶ Isto, str. 359.

protiv Marxove podjele djela, valja dati na znanje „da se ne može tvoj cijeli plan izvrnuti, da si Ti već počeo s izradom Kritike¹⁷ itd.“¹⁸ I na kraju piše Marx *Engelsu*, nakon što su propali svi planovi za objavljivanje, 13. veljače 1855.: „Navukao sam sebi bolest očiju čitajući vlastite bilježnice o ekonomiji, ako ne da bi stvar dovršio, ipak kako bi premjerio materijal i imao ga ready za obradu“.¹⁹ Iz svega ovoga moglo bi se možda zaključiti barem o započetom dovršavanju jednog nacrtu planirane „Ekonomije“. Ali što se dogodilo s tim rukopisom i zašto nije sačuvan, to je pitanje na koje vjerojatno nikada nećemo moći odgovoriti.

Što se tiče sadržaja i strukture planiranog djela, upućeni smo samo na oskudne vijesti koje se o tome nalaze u već citiranom *Engelsovu* pismu od 27. veljače i u prethodnom Marxovu pismu od 24. studenoga 1851. Iz obaju pisama proizlazi da je Marx utoliko napustio svoj raniji plan da u svoje djelo uključi²⁰ i *Kritiku politike* što se više želio ograničiti na „obračun“ s prethodnom ekonomijom i socijalističkim sistemima. Primjereno tome cijelo je djelo bilo sračunano na tri sveska, od čega je prvi trebao sadržavati kritiku tradicionalnih ekonomskih kategorija,²¹ drugi kritiku socijalista, a treći povijest same ekonomske znanosti.²² Upravo je taj plan morao Marx „izvrnuti“ da je u smislu izdavača *Löwenthala* na početak svoga djela stavio dogmatkopovijesni dio.²³ Naravno takva promjena plana nije mogla goditi Marxu; s druge strane njegov je financijski položaj bio tako očajan da nije mogao jedino iz toga razloga prekinuti pregovore. Stoga mu je *Engels* savjetovao da u krajnjem slučaju prihvati *Löwenthalov* prijedlog, ali da bi se ovaj morao obvezati za dva umjesto jednog sveska povijesti teorije, jer bi u tom slučaju postala nužna brojna „anticipiranja

¹⁷ Vidi naredni odlomak.

¹⁸ MEW, sv. 27., str. 373.

¹⁹ MEW, sv. 28., str. 434.

²⁰ Usporedi 13. stranicu ovoga poglavlja. — I to je već predstavljalo preinak Marxova mladenačkog plana, koji je — osim kritike nacionalne ekonomije i politike — obuhvaćao i kritiku prava, morala te prije svega filozofije. (Vidi Marxov predgovor u „Ökonomisch-Philosophische Manuskrifte“, str. 7—9.)

²¹ „Kritiku ekonomije“ valja ovdje razumjeti onako kako ju je Marx naznačio osam godina kasnije u jednom pismu Lassalleu: „To je istovremeno prikaz sistema i kroz prikaz njegova kritika!“ (Pismo od 22. veljače 1858., MEW, sv. 29., str. 550.)

²² Usporedi „Chronik“, str. 114.

²³ U tom bi smislu valjalo ispraviti krivi prikaz ove epizode u navedenom Rjazanovljevu radu, isto, str. 5—7.

kritičkoga“. „Tada bi kao treći svezak došli socijalisti — ce qu'il en resterait — i mnogohvaljeno 'pozitivno' — ono što ti zapravo želiš. U ovom obliku stvar ima svoje teškoće, ali ima prednost da se mnogo zahtijevana tajna kaže tek sasvim na kraju, i tek nakon što je znatiželja građanina kroz tri sveska držana u nape-tosti, otkriva mu se da se ne proizvode nikakve Morrisonove pilule.“ Osim toga da je u postojećoj političkoj situaciji „najbolje početi s najneopasnijim dijelom, poviješću“.²⁴

Nešto svijetla na studije kojima se Marx bavio 1850. do 1851. i napredak što ga je od 1847. napravio kao ekonomski istra-živač bacaju pisma u kojima on i *Engels* raspravljaju nacionalno-ekonomska pitanja. Tako prije svega vrlo interesantna razmjena mišljenja iz siječnja 1851. koja se odnosi na *Ricardovu* teoriju rente.²⁵ Ovdje već Marx navodi najbitnije prigovore protiv *Ricar-dova* utemeljenja diferencijalne rente, koje kasnije susrećemo u *Teorijama* i u 3. svesku „*Kapitala*“. *Engels* je ove prigovore sma-trao toliko uvjerljivima da je, čale i se, odgovorio: „Izvan sumnje je da je tvoje rješenje točno i Ti si tako uz naziv ekonomista zemlji-šne rente stekao još jednu titulu. Kad bi još bilo pravde i praved-nosti na zemlji, cijela bi, barem jednogodišnja, zemljišna renta pripala Tebi, i to bi bilo najmanje što Ti možeš zahtijevati.“ I on dodaje: „Kad bi se jedan Tvoj članak o zemljišnoj renti mogao donijeti preveden u nekoj engleskoj reviji, to bi učinilo velik dojam. . . Razlog više da se požuriš s dovršenjem i publiciranjem ekonomije.“²⁶

Jednako je u tom kontekstu važno Marxovo pismo od 3. veljače 1851. u kojemu on *Engelsu* iznosi svoju kritiku „*Currency-Theorie*“²⁷, a iz kojega vidimo kako se on odvaja i od *Ricardove* teorije novca.

Međutim, ovdje je za nas osobito interesantna iscrpna raspra-va koja se nalazi u prepisci o *Proudhonovoj* knjizi objavljenoj 1851. (*Idée générale de la révolution au XIX me siècle*). Jer upravo o toj je knjizi Marx napisao brošuru, koja je — opet bezuspješno — ponudena mnogim izdavačima,²⁸ a rukopis je isto tako izgub-ljen kao i rukopisi mnogih njegovih ranijih radova. Mi znamo jedino da se taj spis neko vrijeme nalazio u rukama Marxova

²⁴ MEW, sv. 27., str. 374.

²⁵ Ibid., str. 157—162. i 170.

²⁶ Ibid., str. 170.

²⁷ Ibid., str. 173—177. i 200—201. (Engelsov odgovor).

²⁸ „*Chronik*“, 110 i 111, kao i MEW, sv. 28., str. 312. i 358—359.

bliskog znanca *Wilhelma Piepera*, koji je obećao da će ga za vrijeme svog putovanja po Njemačkoj 1851. ponuditi njemačkim izdavačima,²⁹ te da je Marx kasnije želio isti spis objaviti kao seriju članaka pod naslovom „*Najnovija otkrića socijalizma ili Idée générale de la révolution au XIXe me siècle par P. J. Proudhon. Kritika od Karla Marxa*“, u časopisu *Revolution* što ga je u New Yorku izdavao *Wedemeyer*.³⁰ U Marxovoj je ostavštini (kao što je vidljivo iz redakcijskih primjetaba u „*Grundrisse*“³¹) nađen do sada neobjavljeni rukopis iz godine 1851., kojega je naslov „*Dovršeni novčani sistem*“, a predstavlja — kako pretpostavljamo — ulomak upravo toga spisa protiv *Proudhona*. Kako god bilo, spomenuta iscrpna rasprava o *Proudhonovoj* knjizi u *prepisu*³² pruža u određenoj mjeri nadomjestak za izgubljenju brošuru.

Iz „*Marx-Chronik*“ saznajemo također da je Marx u kolovozu 1852. ponudio izdavaču *Brockhausu* raspravu o *Modernoj nacionalnoekonomskoj literaturi u Engleskoj od 1830. do 1852.*, u kojoj su trebala biti prikazana 1. „opća djela“ i 2. „specijalistički spisi“ o „populaciji, kolonijama, pitanjima banaka, carini i slobodi trgovine“.³³ Budući da je *Brockhaus* odmah odbio, sigurno je ostalo samo pri planu.

Od ljeta 1852. do jeseni 1856. Marxov je rad na *Kritici nacionalne ekonomije* prekinut njegovom publicističkom djelatnošću radi zarade. To naravno ne znači da su studije kojima se Marx bavio u tu svrhu bile nevažne za njegovo nacionalnoekonomsko djelo. Naprotiv: budući da su se mnogi njegovi dopisi bavili „znamenitim ekonomskim događajima u Engleskoj i na kontinentu“, morao se Marx „upoznati s praktičkim detaljima“ koji doduše „leže izvan područja zbiljske znanosti političke ekonomije“,³⁴ ali koji su mu unatoč tomu kasnije dobro došli. Dovoljno je ovdje uputiti na brojne članke o privrednim konjunkturama, o pitanjima trgovinske politike i o engleskom radničkom i štrajkaškom pokretu. Ali i njegovi dopisi o irskim i škotskim agrarnim prilikama, te o indijskoj politici Engleske u tom su se pogledu pokazali kao vrlo plodonosni, budući da su oni potaknuli Marxa

²⁹ MEW, sv. 28., str. 369., 373. i 383.

³⁰ „*Chronik*“, 116.

³¹ „*Grundrisse*“, 987.

³² MEW, sv. 28., str. 296—304., 306., 308—311., 312—315., 317—318.

³³ „*Chronik*“, 126.

³⁴ „*Zur Kritik*“, str. 11.

na vrlo temeljit studij „azijatskih oblika proizvodnje“ i ostataka agrarnog komunizma u Evropi i Aziji, čime su upravo privredno-povijesne partije njegova nacionalnoekonomskog djela bitno obožane i produbljene.³⁵

Toliko o pravoj predpovijesti „Rohentwurf“ iz 1857—1858. Kako je nastao sam taj „Rohentwurf“ i kako je njegov prvi dio mogao nakon temeljite prerade biti objavljen početkom 1859. pod naslovom *Prilog kritici političke ekonomije*, tako je iscrpno opisano u citiranoj *Rjazanovljevoj* raspravi i u predgovoru izdavača „Grundrissa“³⁶ da ćemo se ovdje ograničiti na nužno.

Vrlo je karakteristično da je neposrednu odluku da se napiše „Rohentwurf“ i grozničavu žurbu s kojom se to dogodilo (cijeli rukopis od gotovo 50 araka bio je gotov u 9 mjeseci — od srpnja 1857. do ožujka 1858.)³⁷ skrivilo prije svega izbijanje privredne krize 1857. Ta je kriza „dvočlanu partiju u Engleskoj“ — kako Engelsov biograf G. Mayer naziva dva prijatelja — ispunila velikim nadama,³⁸ i jedino je otuda prirodno što je Marx želio staviti na papir barem osnovne crte svoje ekonomske teorije još „prije potopa“, to jest prije početka očekivane evropske revolucije.³⁹ Njegova je revolucionarna prognoza doduše počivala na iluziji; ali kako su se često takve iluzije pokazale vrlo plodonosnim! Tako i u ovom slučaju. „Sjajno radim, najčešće do 4 sata ujutro“ — pisao je Marx Engelsu 18. prosinca 1857. „Rad je, naime, dvostruk: 1) izrada temeljnih crta ekonomije. . . 2) *sadašnja kriza*.

³⁵ Sigurno bi se jako isplatilo pobliže usporediti privrednohistorijske teme o kojima Marx raspravlja s jedne strane u člancima u „N.Y. Tribuneu“, a s druge strane u „Kapitalu“.

³⁶ „Grundrisse“, VII-XIV.

³⁷ Vidi redakcijske napomene na str. VII-VIII., 4., 150., i 842. „Grundrisse“. U tom smislu treba ispraviti netočne navode u „Marxu-Chronik“, (162—168).

³⁸ Dovoljno je ovdje navesti nekoliko karakterističnih mjesta iz prepiske Marxa i Engelsa: „Koliko god sam i sam u financijskoj nevolji“ — piše Marx Engelsu 13. studenoga 1857. — „nisam se od 1849. tako ugodno osjećao kao pri toj provali“. — A Engels je odgovorio 15. studenoga: „Opći je aspekt ovdašnje burze prošlog tjedna bio vrlo zabavan. Momci se strašno ljute zbog mog iznenada poboljšanog raspoloženja. Odista burza je jedino mjesto gdje se moja sadašnja tromost preobražava u elastičnost i hvastanje. Pri tom ja, naravno, uvijek prognoziram crno. To ove magarce dvostruko ljuti.“ (MEW, sv. 29., str. 207. i 210.)

³⁹ Ibid., str. 225. „Radim cijele noći kao lud na sažimanju mojih ekonomskih studija kako bih imao jasne barem osnovne obrise“ („Grundrisse“ — zato naslov koji su izdavači dali „Rohentwurfu“) „prije potopa“.

O tome — osim članaka u Tribuneu, jednostavno vodim dnevnik, što međutim uzima mnogo vremena. Mislim da u proljeće napišemo *zajedno* pamflet o povijesti kao *ponovno najavljivanje* pred njemačkom publikom — da smo opet i još tu, always the same. Zasnova sam tri velike knjige — Engleska, Njemačka, Francuska. . . O Americi je sav materijal u Tribuneu. To se može kasnije sastaviti.“⁴⁰ Doduše u ovom je slučaju ostalo pri pukom planu — ako ne uzmемо u obzir iscrpni exposé poglavlja o Francuskoj (u Marxovu pismu Engelsu od 25. prosinca 1857.⁴¹ kao i brojne članke u *New York Tribuneu*⁴², posvećene financijskoj i trgovinskoj krizi.⁴³ Koliko je, međutim, intenzivno bavljenje kriznim pojavama 1857—1858. izoštrilo Marxov teoretski pogled, vidljivo je iz sjajnog ekskursa o problemu realizacije i kriza koji se ekskurs nalazi u „Rohentwurfu“. Utoliko smo bogato obeštećeni za to što nije napisana planirana brošura.

Na prvi se pogled jednako izvanjski, kao i nada da će „1858. biti godina kravala“⁴⁴, pojavljuje i drugi motiv koji je Marxa nagnao na pisanje „Rohentwurfa“: njegova želja da obračuna s „lažnim bratom“ socijalističkog radničkog pokreta, *prudonizmom*.

Sigurno nije slučajno što „Rohentwurf“ počinje s uništava-jućom kritikom prudonista *Darimona* i takozvane teorije radnog novca, te da i u narednom tekstu opovrgavanje *prudonizma* zauzima znatan prostor. Sam Marx — kao što znamo iz njegove pre-piske — vidio je u tome jedan od odlučujućih znanstvenih rezultata prvog dijela svoga djela (dakle spisa *Prilog kritici*)⁴⁵. Danas do-duše specifična Proudhonova podvrsta socijalizma teško da igra kakvu ulogu, pa nam se Marxovo isticanje tog aspekta mora činiti „neproporcionalnim“. Dapače, u našim očima teoretsko uništenje *prudonizma* daleko zaostaje za drugim rezultatom što ga je Marx

⁴⁰ Ibid., str. 232.

⁴¹ Ibid., str. 236—240.

⁴² Vidi „Chronik“, 164—165.

⁴³ Vidi 21. poglavlje ovoga rada.

⁴⁴ MEW, sv. 29., str. 245.

⁴⁵ Tako je on 1. II. 1859. pisao Weydemeyeru: „U ova dva poglavlja“ (spisa „Zur Kritik“) „istovremeno je u temelju uništen Proudhonov socijalizam koji je sada u Francuskoj u modi, koji ostavlja privatnu proizvodnju, ali želi organizirati razmjenu privatnih proizvoda, koji želi robu, ali ne želi novac. Komunizam se prije svega mora osloboditi ovoga lažnog brata“ (MEW, sv. 29., str. 573.). A slično stoji i u Marxovu pismu Engelsu od 22. VII. 1859.: „U slučaju da nešto pišeš (o spisu „Zur Kritik“) „ne bi se smjelo zaboraviti

istaknuo: da naime već njegova analiza robe i novca otkriva „specifično društveni, nipošto apsolutni karakter građanske proizvodnje“. Ipak se ne smije previdjeti kako je i u ovom slučaju teorija oplodena praksom i kako je upravo Marxova polemika s *prudonizmom* bitno pridonijela izradbi Marxova nauka o novcu. Ali to je aspekt kojim ćemo se baviti tek u odjeljku posvećenom tom nauku.

izvesti kako je 1.) prudonizam“ (u njemu) „uništen u korijenu, 2.) da je već u najjednostavnijem obliku, u obliku robe, analiziran specifično društveni, nipošto apsolutni, karakter građanske proizvodnje“ (MEW, sv. 29., str. 463.).

STRUKTURA MARXOVA DJELA

I. IZVORNI PLAN USTROJSTVA I NJEGOVE PROMJENE

Postojala su, kao što je poznato, dva plana koja je Marx htio staviti u osnovu svoga glavnog ekonomskog djela: jedan iz godine 1857. i drugi iz godine 1866. (odnosno 1865.¹). Između njih leži višegodišnje razdoblje stalnog eksperimentiranja i stalnog traženja materiji prikladna oblika izlaganja. Pri tom se zbiva proces postupnog sužavanja izvornog plana, kojem sužavanju međutim istovremeno odgovara proširenje preostalog dijela.

U planu iz 1857. cijelo je djelo bilo podijeljeno u šest „knjiga“ (odnosno „odjeljaka“² ili „poglavlja“³). Prva je trebala raspravljati o kapitalu, druga o zemljišnom vlasništvu, treća o najamnom radu, četvrta o državi, peta o vanjskoj trgovini i šesta o svjetskom tržištu i krizama. Marx je htio napisati i uvod u kojemu bi se raspravila „opća apstraktna određenja koja su manje ili više zajednička svim društvima“.⁴ Ali on se već početkom 1858. odlučio da odustane

¹ Mi pomičemo datum nastanka drugog plana u godinu 1865., jer već u Marxovu pismu Engelsu od 31. VII. 1865. (MEW, sv. 31., str. 132.) struktura djela točno odgovara onoj koja je naznačena u pismu Kugelmanu od 13. X. 1866.

² Vidi: „Grundrisse“, 198—199 („Odsječak o najamnini“), 429 („Odsječak o internacionalnom saobraćaju“), kao i 138—139 (gdje je svih šest odjeljaka plana označeno kao „odsječci“).

³ „Poglavlje o kapitalu“ („Zur Kritik“, str. 7.); „Poglavlje o najamnom radu“ („Grundrisse“, str. 302. i 702.; MEW, sv. 29., str. 337.); „Poglavlje o najamnini“ („Grundrisse“, str. 241.; „Theorien“, I, str. 379. i isto, III, str. 306.).

⁴ Vidi torzo ovog uvoda (što ga je objavio već Karl Kautsky 1903.) u „Grundrisse“, str. 3—31. Ovdje bi još valjalo primijetiti da se i u tekstu samog „Rohentwurfa“ nalazi nekoliko naputaka na spomenuti uvod i teme koje su tamo obrađene. Tako na stranicama 226. i 227.

od uvoda jer mu se činilo „da svako proricanje rezultata koje tek valja dokazati smeta stvari“.⁵

Od šest knjiga djela već su po izvornom planu trebale zadnje tri (o državi, vanjskoj trgovini, svjetskom tržištu) biti samo skicirane, ograničiti se — kako kaže Marx — samo na puke „osnovne natuknice“.⁶ Ipak o jednoj od tih knjiga još se govori u pismu *Kugelmannu* od 28. prosinca 1862.; to je dokaz da one tada još nisu bile konačno isključene iz cjelokupnog plana djela.⁷ Ali to se moralo dogoditi odmah nakon toga, budući da treći Marxov rukopis koji je nastao 1864—65. (što ga je *Engels* stavio u osnovu III. sveska „Kapitala“) više ne spominje te knjige i prebacuje ih — barem jednu od njih, i to onu o svjetskom tržištu — u „eventualni nastavak“ djela.⁸ Time bi već postojalo prvo suženje izvornog plana.

Drugo se odnosi na II. i III. knjigu, koje su trebale raspravljati o zemljišnom vlasništvu i najamnom radu. Kada je Marx odustao od ovih knjiga, isto se tako ne može pouzdano reći. Ni Marxove dispozicije prvog i trećeg odjeljka knjige o kapitalu, koje potječu iz siječnja 1863., što ih je objavio *Kautsky* ne daju siguran odgovor na to. U svakom slučaju najbitnije teme knjiga o najamnom radu i zemljišnom vlasništvu uvrštene su u 1864—1866. nastali rukopis I. i III. sveska konačnog djela. Time je izvorno planiranih šest knjiga reducirano samo na jednu — na knjigu o kapitalu.

Okrenimo se sada proširenju preostale I. knjige. Jasno je da je iz izbačenih knjiga — osobito iz II. i III., ukoliko su one „sadržavale pravi ekonomski temeljni razvoj“⁹ — moralo vrlo mnogo građe biti preuzeto u prvu knjigu. Ali ne samo to! Po izvornom je planu i knjiga o kapitalu bila raščlanjena u četiri odjeljka koji su trebali raspravljati a) o „kapitalu općenito“, b) o konkurenciji, c) o kreditu, i konačno o akcijskom kapitalu. Primjereno tome i prve su dvije redakcije djela — dakle i „Rohentwurf“ kao i spo-

⁵ „Zur Kritik“, str. 7. — Doduše, takav je uvod ponovno spomenut u jednoj od Marxovih dispozicija iz godine 1863. (Vidi str. 29. ovoga rada.)

⁶ Marx Lassalleu, 11. 3. 1858. (MEW, sv. 29., str. 554.)

⁷ U tom pismu kaže Marx o svom drugom velikom rukopisu na kojemu je upravo radio i koji je namjeravao objaviti pod promijenjenim naslovom „Kapital, prilog kritici političke ekonomije“: „To je bit... a slijedeće (s iznimkom, recimo, odnosa različitih oblika države prema različitim ekonomskim strukturama) lako će moći na osnovi danoga izvesti i drugi.“ (MEW, sv. 30., str. 639.)

⁸ „Das Kapital“, III, str. 120.

⁹ Vidi citirano pismo Lassalleu od 11. 3. 1858.

menuti drugi rukopis od 1861—1863. — u bitnom ograničene na analizu „kapitala općenito“.¹⁰ „On doista obuhvaća“ — pisao je Marx u citiranom pismu *Kugelmannu* od 28. prosinca 1862. — „samo ono što je trebalo sačinjavati treće poglavlje prvog odjeljka,¹¹ naime „kapital općenito“. Dakle, tu nije uključena konkurencija kapitala i kreditni sistem“. Ali već mjesec dana kasnije Marx odbacuje naprijed citiranu dispoziciju „trećeg odjeljka“, čime se najavljuje radikalni raskid sa starom shemom podjele knjige o kapitalu. Slijedeće dvije godine napušta se namjera odvojenog izlaganja konkurencije, kreditnog sistema i akcijskog kapitala, ali se zato znatno proširuje prvi odjeljak I. knjige, koji raspravlja o „kapitalu općenito“. Bitni dio ispuštenih odjeljaka b, c, i d može biti smješten u posljednju od tri (u novom planu strukture djela predviđene „knjige“) koje trebaju obrađivati (I) proizvodni proces kapitala, (II) proces cirkulacije i (III) oblike cjelokupnog procesa kapitalističke proizvodnje.¹² „Kapital“ je time zadobio svoj konačni oblik.

II. KADA I UKOLIKO JE NAPUŠTEN PRVI PLAN?

Ono što smo rekli želimo sada ilustrirati na razvoju različitih izrada kapitala („Rohentwurf“; *Teorije*; „Kapital“). Ali radi lakšeg pregleda neka ovdje budu još jednom navedena oba plana ustrojstva. P an iz godine 1857. predviđao je slijedeću artikulaciju djela:

I. KNJIGA O KAPITALU

- a) *Kapital uopće*
 - 1) proizvodni proces kapitala
 - 2) proces cirkulacije kapitala
 - 3) dobit i kamata
- b) *odjeljak o konkurenciji*
- c) *odjeljak o kreditu*
- d) *odjeljak o akcijskom kapitalu*

¹⁰ Kakvo izuzetno značenje u Marxovoj metodologiji pripada upravo ovom pismu, pokazat će se kasnije. (U IV. B odjeljku ovoga poglavlja.)

¹¹ Prva dva poglavlja („Roba“ i „Novac“) mogu se naći već u 1859. objavljenom spisu „Zur Kritik“.

¹² MEW, sv. 31., str. 534.

- II. KNJIGA O ZEMLJIŠNOM VLASNIŠTVU
- III. KNJIGA O NAJAMNOM RADU
- IV. KNJIGA O DRŽAVI
- V. KNJIGA O VANJSKOJ TRGOVINI
- VI. KNJIGA O SVJETSKOM TRŽIŠTU I KRIZAMA

Po planu od 1866. (1865.) naprotiv djelo se raspalo u slijedeće dijelove:

- KNJIGA I. PROIZVODNI PROCES KAPITALA
- KNJIGA II. PROCES CIRKULACIJE KAPITALA
- KNJIGA III. OBLICI CJelokUPNOG PROCESA
- KNJIGA IV. POVIJEST TEORIJE

Prijedimo sada na pojedine rukopise „Kapitala“.

Počnimo s „Rohentwurfom“. Na prvi se pogled čini da je struktura ovoga djela jednaka sa strukturom „Kapitala“. Jer i u „Rohentwurfu“ se najprije¹³ istražuje proizvodni proces kapitala, dok drugi odjeljak raspravlja o procesu cirkulacije, a treći završava analizom profita, profitne stope i kamate. Međutim, ovaj je prvi pogled jako varljiv. Jer, za razliku od kasnijeg djela (kao što smo već napomenuli), „Rohentwurf“ se želi načelno ograničiti na analizu „kapitala općenito“, odustaje se stoga svjesno od mnogih problema koji će biti detaljnije obrađeni tek u „Kapitalu“. Tako već u odjeljku „Rohentwurfa“ posvećenom proizvodnom procesu potpuno (ili gotovo potpuno) nedostaju sve teme što ih Marx kasnije razvija u poglavljima: 8, I-VII; 12, I-V; 13, III-X; 15-20, II-V; 23, Va-f; 24, II-VI; i 25 prvog sveska. To znači (da nedostaju, op. prev.) ne samo u „Rohentwurfu“ tek naviještene teme podjele rada i kooperacije, prvobitne akumulacije, teorija kolonizacije itd. (točke u kojima je „Kapital“ u osnovi samo ispunio već u „Rohentwurfu“ zacrtani okvir); nego i sve što se odnosi na nadnicu i njezine oblike, na radni dan, na načine kapitalističkog izrabljivanja i radno zakonodavstvo — dakle, upravo one teme koje bi, po našem sudu, po izvornom planu dospjele u posebnu „knjigu o najamnom radu“. Doduše, razlika se čini još veća između slijedećeg odjeljka „Rohentwurfa“ i drugog sveska „Kapitala“, budući da u „Rohentwurfu“ nalazimo obrađenu samo građu koja približno odgovara 5. i 7-15. poglavlju II. sveska. Dakle, ovdje ne nedostaje jedino analiza opticaja novca, proizvodnog i robnog kapitala, nego i temeljno istraživanje reprodukcije i

¹³ Ovdje ne uzimamo u obzir „Poglavlje o novcu“, kojemu u I. svesku „Kapitala“ odgovara I. odjeljak (o robi i novcu).

cirkulacije cjelokupnog društvenog kapitala (III. odjeljak II. sveska). Ali i ovdje može izlaganje u drugom svesku vrijediti kao uvećani izvod već u „Rohentwurfu“ nagoviještenih i u klici sadržanih misaonih tokova;¹⁴ ono ne prelazi okvir koji je izvorno namijenjen analizi procesa cirkulacije. Sasvim je drugačije ako usporedimo sažeti posljednji odjeljak „Rohentwurf“ s III. sveskom „Kapitala“! Ovdje se doduše dotiču isti problemi koje kasnije nalazimo u odjeljcima I-III. kasnijeg djela. Ali u „Rohentwurfu“ se ovi problemi razmatraju tako reći samo na rubu — kako se oni upravo i pokazuju sa stajališta „kapitala općenito“, dakle uz isključenje konkurencije. Drugim riječima: ovdje je bila točka na kojoj je „Rohentwurf“ morao biti zaključen da bi ostao vjeran izvornom planu. Zato kratkoća posljednjeg odjeljka, a zato i svjesno ispuštanje svih tema koje sačinjavaju sadržaj IV. i V. odjeljka sveska „Kapitala“, to jest s jedne strane trgovačkog kapitala i kreditnog sistema, a s druge strane zemljišne rente. Jer su upravo to bili problemi koji su po planu iz 1857. trebali biti obrađivani tek u kasnijim dijelovima „knjige o kapitalu“ i u knjizi djela posvećenoj zemljišnom vlasništvu.

Vidimo: „Rohentwurf“ načelno ne prelazi točke I, a, 1-3 sheme koja je navedena na str. 24., — njegova struktura točno odgovara izvornom Marxovu planu. Kako, međutim, u tom smislu stoji stvar s drugim rukopisom „Kapitala“, onim iz 1861—1863.?

Budući da vrlo važni dijelovi toga rukopisa još uvijek nestrpljivo očekuju svoje objavljivanje,¹⁵ moramo se, prije svega, obratiti dispozicijama prvog i trećeg odjeljka „knjige o kapitalu“ iz siječnja 1863,¹⁶ koje je objavio *Kautsky*. Prva od tih dispozicija glasi:

Prvi odjeljak „*Proizvodni proces kapitala*“ podijeliti ovako:

1. Uvod. Roba. Novac.
2. Preobražaj novca u kapital.

¹⁴ Tako su već u „Rohentwurfu“ postavljene prve „sheme reprodukcije“. (Usporedi 21. poglavlje ovoga rada.)

¹⁵ Kao što je poznato, *Kautsky* se (isto vrijedi i za novo izdanje „Theorien“) ograničio samo na objavljivanje dijela rukopisa koji govori o „Theorien über den Mehrwert“. A ostatak bi, kako se može zaključiti iz *Engelsovih* i *Kautskyjevih* podataka („Das Kapital“, II, str. 4.; *Kautskyjevo* izdanje „Theorien“, I, str. XII-XIII.), vjerojatno ispunilo preko 1000 stranica.

¹⁶ Obje dispozicije citiramo po novom izdanju „Theorien“, I, str. 389—390.

3. Apsolutni višak vrijednosti. a) Proces rada i proces oplodnje kapitala; b) Konstantni kapital i varijabilni kapital; c) Apsolutni višak vrijednosti; d) Borba za normalni radni dan; e) Istovremeni radni dani (masa istovremeno zaposlenih radnika). Iznos viška vrijednosti i stopa viška vrijednosti (veličina i visina).

4. Relativni višak vrijednosti. a) Jednostavna kooperacija, b) podjela rada, c) mašinerija itd.

5. Kombinacija apsolutnog i relativnog viška vrijednosti. Odnosi (proizvodnja) između najamnog rada i viška vrijednosti. Formalno i realno podređivanje rada kapitalu. Produktivnost kapitala. Produktivni i neproductivni rad.

6. Ponovni preobražaj viška vrijednosti u kapital. Prvobitna akumulacija. Wakefieldova teorija kolonija.

7. Rezultat proizvodnog procesa.

(Pod 6 ili pod 7 može biti prikazan change u pojavi law of appropriation).

8. Teorije o višku vrijednosti.

9. Teorije o proizvodnom i neproizvodnom radu.

A druga dispozicija:

„Treći odjeljak „*Kapital i profit*“ podijeliti ovako:

1. Preobražaj viška vrijednosti u profit. Profitna stopa u razlici od stope viška vrijednosti.

2. Preobražaj profita u prosječni profit. Uspostavljanje opće profitne stope. Preobražaj vrijednosti u proizvodne cijene.

3. Smithove i Ricardove teorije o profitu i proizvodnim cijenama.

4. Zemljišna renta (ilustracija razlike vrijednosti i proizvodne cijene).

5. Povijest takozvanog Ricardova zakona rente.

6. Zakon o padu profitne stope. A. Smith, Ricardo, Carey.

7. Teorije o profitu.

(Pitanje je ne treba li Sismondija i Malthusa uvrstiti već u „teoriju o višku vrijednosti“).

8. Rascjep profita na industrijski profit i kamatu. Trgovački kapital. Novčani kapital.

9. Revenue and its sources. Ovdje uvrstiti pitanje o odnosu procesa proizvodnje i distribucije.

10. Reflux kretanja novca u cjelokupnom procesu kapitalističke proizvodnje.

11. Vulgarna ekonomija.

12. Zaključak. Kapital i najamni rad“.

Kako komentira *Kautsky* navedene dispozicije?

„U svakom slučaju“, kaže on, „dostaju već dispozicije prvog i trećeg sveska¹⁷ da bi se pokazalo kako je u vrijeme njihova pisanja plan ‚Kapitala‘ — *Kautsky* ovdje misli konačno djelo — „u Marxa već bio u svim svojim osnovnim crtama utvrđen. . . Tada, pet godina prije pojavljivanja prvog sveska, cijeli ‚Kapital‘ nije bio do kraja promišljen samo u svom općem misaonom toku, nego već i u istoj planiranoj strukturi u kojoj se zatim pojavio pred javnošću. To proizlazi već iz usporedbe dispozicije s popisom sadržaja prvog sveska. Oboje se gotovo potpuno slaže. Pod ‚change u pojavi law of appropriation‘ očito valja razumjeti onaj tok misli što ga je Marx u prvom svesku razvio kao ‚povijesnu tendenciju kapitalističke akumulacije‘ koja izlazi na eksproprijaciju eksproprijatora. Pojavljuju se samo dvije znatne razlike između prethodne dispozicije i konačnog oblika prvog sveska: u dispoziciji je još uvijek zadržana namjera da se povijest teorije pojedinih točaka dade u sažetom prikazu na kraju izlaganja svake pojedine točke, kao što se događalo u *Kritik*.¹⁸ Svatko će uvidjeti kako je pogodnije da su ovi izvodi o povijesti teorije konačno dijelom upućeni na cjelovito prikazivanje u poseban 4. svezak, a dijelom, od slučaja do slučaja, dani u bilješkama.“ „Ali zašto je Marx“ nastavlja *Kautsky*, „odustao od toga da u prvom svesku obradi proizvodni rad kao što je namjeravao? Ne može se pretpostaviti da ga je želio potpuno isključiti iz područja istraživanja ‚Kapitala‘. Za to je on isuviše važan. Ali gdje ga je namjeravao obraditi, ako ga je uklonio iz prvog sveska? O tome ne možemo na žalost baš ništa reći, nemamo nikakva oslonca za određen odgovor.“

„Još uže nego u prvom svesku“, čitamo u istom Predgovoru *Kautskoga*, „priključuje se u trećem svesku konačni oblik knjige privremenoj dispoziciji. Ne uzmemo li u obzir već spomenute ekskurse o povijesti teorije o renti i profitu, koji su bili planirani a zatim otpali, onda između trećeg sveska, ukoliko je bio dovršen, i njegove prve dispozicije postoji samo razlika u redoslijedu materije. U privremenoj dispoziciji prethodi prikaz zakona zemljišne rente raspravama o trgovačkom profitu i novčanoj kamati. U trećem je svesku poredak obrnut. Prvo mi se čini jednako dobro kao i drugo, bitnu razliku to ne utemeljuje.“¹⁹

¹⁷ Trebalo bi stajati: „za drugi i treći odjeljak ‚Knjige o kapitalu‘“.

¹⁸ I „Rohentwurf“ još sadrži posebne partije o „teorijama o višku vrijednosti i o profitu“.

¹⁹ „Theorien“ (*Kautskyjevo izdanje*), III, VIII-X.

Tako *Kautsky* najprije što se tiče njegove primjedbe o proizvodnom radu; ona počiva na nesporazumu. *Kautsky* jednostavno predviđa da točka 5 dispozicije prvog odjeljka prilično točno odgovara 14. i 15. poglavlju I. sveska „*Kapitala*“, te da upravo 14. poglavlje, koje raspravlja o „apsolutnom i relativnom višku vrijednosti“, započinje istraživanjem o pojmovnom određenju proizvodnog rada kojim istraživanjem treba ranija analiza tog određenja „sa stajališta jednostavnog radnog procesa“ (I, 189) biti dalje provedena i dopunjena. Doduše, Marx se u 14. poglavlju ograničava na sasvim kratak rezime svojih istraživanja o tome i upućuje inače čitaoca na „Četvrtu knjigu“ svoga djela (u smislu strukture iz 1866.), to jest na *Theorien*, koje je izdao sam *Kautsky*, a u I. svesku kojih, str. 253—428., nalazimo opširno istraživanja toga problema.

Isto se tako ne možemo složiti s *Kautskym* da pod „promjenom u pojavi zakona prisvajanja“ valja „očito razumjeti onaj tok misli“ koji je Marx u I. svesku razvio kao „povijesnu tendenciju kapitalističke akumulacije“. Ništa slično. Dapače, radi se o tome da se s prijelazom na građansku proizvodnju zakon prisvajanja jednostavne robne privrede mora preobraziti u kapitalistički zakon prisvajanja. Misaoni tok kojemu Marx u I. svesku „*Kapitala*“ posvećuje posebno podpoglavlje,²⁰ i koji doista predstavlja „glavnu stvar“ u njegovoj kritici klasika.

Ali to su samo detalji. Znatno sumnjivijim čine se *Kautskyjevi* izvodi koji se odnose na navodno „gotovo potpuno“ slaganje dispozicija od siječnja 1863. s popisom sadržaja I. i III. sveska „*Kapitala*“. Doduše, mora upasti u oči da za razliku od „*Rohentwurfa*“ dispozicija uključuje i takve teme kao „borba za normalni radni dan“, „prosta kooperacija“, „podjela rada“, „omjer najamnog rada i viška vrijednosti“, „prvobitna akumulacija“, „teorija kolonijalizacije“ — dakle, teme koje odgovaraju poglavljima 8., 11., 12., 15., 24. i 25. prvog sveska. Ali tamo potpuno nedostaje analiza kategorije „nadnica“ i njezinih oblika, dakle cijela grada što ju Marx obrađuje u VI. odjeljku I. sveska (poglavlja 17–20.). Vjerujemo da otuda smijemo zaključiti kako je Marx ove teme još uvijek upućivao u posebnu *Knjigu o najamnom radu*. Čini se

²⁰ Vidi I. podpoglavlje 22. poglavlja: „Kapitalistički način proizvodnje na proširenoj ljestvici. Preobražaj zakona vlasništva robne proizvodnje u zakone kapitalističkog prisvajanja.“ (Usporedi također: „*Grundrisse*“, 148, 202—203., 361—362., 373—374., 408—409., 565—566., 903—904., i „*Theorien*“, I, str. 58—59., i III, str. 369—370. i 473.

stoga da dispozicija I. odjeljka znatno prije odgovora izvornom planu od 1857. nego onome od 1866.

Kompliciranijom se pokazuje stvar u odnosu na III. odjeljak. Ponajprije, što se tiče zemljišne rente, teško da se možemo složiti s *Kautskym* kako se ovdje radi samo „o razlici u redoslijedu građe“. Pa Marx sam kaže u dispoziciji da on problem zemljišne rente želi obrađivati samo kao ekskurs kako bi „ilustrirao razliku vrijednosti i proizvodne cijene“.²¹ Stoga treba spomenuto istraživanje neposredno nadovezati na analizu „preobražaja robnih vrijednosti u proizvodne cijene“. Naprotiv, vrlo važnom smatramo činjenicu da dispozicija utoliko prekida sa starom shemom podjele *Knjige o kapitalu* što odustaje od posebnog prikaza konkurencije. Ali u dispoziciji još uvijek nedostaje analiza kredita i akcijskog kapitala. (*Kautskyjevo* upućivanje na točku 8 dispozicije nipošto nije dovoljno; jer u „Rohentwurfu“²² i u *Theorien*²³ Marx ulazi u kategoriju „kamata“, iako tamo izričito isključuje kredit iz svog razmatranja).²⁴

Naš je zaključak, dakle, da i dispozicije od siječnja 1863. ostaju velikim dijelom u okviru izvornog plana, iako ovdje već započinje napuštanje toga plana. Tu pretpostavku potkrepljuje i čitanje samih *Theorien* (to jest objavljenog dijela rukopisa od 1861—63). Jer upravo se u *Theorien* nalaze brojna mjesta koja čitaoca upućuju dijelom na posebnu *Knjigu o najamnom radu* i zemljišnom vlasništvu, a dijelom na daljnje odjeljke „*Knjige o kapitalu*“ (u smislu izvornog plana). Počnimo s posljednjim. Ovdje mora doduše biti unaprijed spomenuto da je dispozicije što ih je objavio Kautsky Marx napisao kad je rukopis *Theorien* bio već gotovo dovršen. Tako se objašnjava što se u *Theorien* nalaze upućivanja ne samo na posebni odjeljak o kreditu,²⁵ nego

²¹ Dakle, radi se samo o Marxovu učenju o apsolutnoj renti. (Usporedi „*Theorien*“ /Kautskyjevo izdanje/, II/1, 329: „Apsolutna je renta višak vrijednosti nad cijenom proizvodnje zemljišnog proizvoda. Diferencijalna je renta višak tržišne cijene proizvoda zaštićenih zemljišta iznad vrijednosti njihova vlastitog proizvoda.“) /Usporedi MEW, sv. 26., 2, str. 137./ Usporedi o ovome i Marxovo pismo Engelsu od 2. VIII. 1862.: „Ipak namjeravam već u ovaj svezak, kao umetnuto poglavlje, unijeti teoriju rente, to jest kao „ilustraciju“ ranije postavljenog stava.“ — MEW, sv. 30., str. 263.

²² Usporedi 27. poglavlje ovoga rada.

²³ „*Theorien*“, III, str. 448—472.

²⁴ Vidi npr. „*Grundrisse*“, str. 675., 690., 737.; „*Theorien*, II, str. 208., 483., 493., 513—514., 533—534.; „*Theorien*“, III, str. 48. i 455.

²⁵ Usporedi prethodnu napomenu.

i na odjeljak o konkurenciji.²⁶ Ipak jedno odmah upada u oči: još u „Rohentwurfu“ opetovano se naglašava kako će temeljnija obrada problema prosječne profitne stope i proizvodnih cijena biti moguća tek prilikom analize „mnogih kapitala“²⁷, to znači konkurencije.²⁸ U *Theorien* Marx je, međutim, bio prisiljen raspraviti se sa *Smithovim* i *Picardovim* teorijama vrijednosti i viška vrijednosti; to, međutim, uopće ne bi bilo moguće da nije iscrpno ulazio u pitanje stvaranja opće profitne stope i preobražaja vrijednosti u proizvodne cijene. Tako je u toku samog rada proizšla nužnost da se u toj točki uveliko prijeđe okvir izvornog odjeljka o „kapitalu općenito“. Sigurno, mnoga pitanja (koja kasnije nalazimo obrađena u III. svesku „Kapitala“) u *Theorien* se još uvijek prebacuju u „odjeljak“ ili „poglavlje“ o konkurenciji.²⁹ Ali činjenica da je toliko mnogo od građe koja je izvorno bila određena za posebni odjeljak o konkurenciji bilo već uvršteno u rukopis od 1861—1863. morala je konačno (kao što vidimo već u Marxovoj dispoziciji) voditi do potpunog eliminiranja cijelog odjeljka i, dosljedno, do zamjene starog plana strukture djela novim. Drugačiji se rezultat nade ako se promatraju upućivanja na *Knjigu o zemljišnom vlasništvu* i *Knjigu o najamnom radu*, koja se pojavljuju u *Theorien*. Tako Marx ponovno naglašava u dijelu II. sveska koji obrađuje *Ricardovu* teoriju rente kako je njemu jedino do toga „da razvije opći zakon rente kao ilustraciju teorije o vrijednostima i proizvodnim cijenama“; „dok bih ja“ — kaže on — „detaljan prikaz zemljišne rente dao tek onda kad dođem do obrade zemljišnog vlasništva ex professo“.³⁰ A ne manje jednoznačna su upućivanja na *Knjigu o najamnom radu* (odnosno na „poglavlje o nadnici“), gdje je Marx, uz ostalo, htio istraživati važno pitanje o kvalificiranom radu³¹ i plaćanju takozvanih „neproduktivnih usluga“.³² U tom smislu on, dakle, još uvijek ostaje pri izvornom planu.

²⁶ Vidi „*Theorien*“, II, str. 208., 228., 454., 469., 484., 493., 505., 513., 521., 534.; „*Theorien*“, III, str. 48., 305. i 348.

²⁷ O kategoriji „mnogi kapitali“ vidi IV. B odsječak ovoga poglavlja.

²⁸ „*Grundrisse*“, 339, 461 i 646.

²⁹ Ovdje je ipak najpoučniji primjer „uzroka koji djeluju nasuprot tendencijskom padu profitne stope“. Još u III. svesku „*Theorien*“ (str. 304—305), upućuje se razmatranje ovih „uzroka“ u posebno poglavlje „o konkurenciji mnogih kapitala“. Ali u III. svesku „*Kapitala*“ nalazi se posebno poglavlje koje govori upravo o faktorima koji djeluju nasuprot padu profitne stope. (Usporedi 26. poglavlje ovoga rada.)

³⁰ „*Theorien*“, II, str. 268. — Usporedi *ibid.*, str. 24., 36. i 97.

³¹ *Ibid.*, III, str. 164—165.

³² *Ibid.*, I, str. 379—380.

Kao posljednje, želimo navesti rukopis III. sveska „Kapitala“ što ga je (dijelom neredigirano) izdao *Engels*, budući da je rukopis napisan tek godine 1864—1865. — dakle upravo u vrijeme kad se je po našem mišljenju dogodio prijelaz sa starog na novi plan strukture djela.

Prije svega, što se tiče izvorno predviđenog posebnog „odjeljka o konkurenciji“, i u rukopisu iz 1864—1865. neke se teme (koje zalaze više u detalje) doduše upućuju u „specijalno istraživanje konkurencije“³³. Ali ovdje je odlučujuće gledište koje Marx izvodi već na prvoj stranici rukopisa:

„U svom zbiljskom kretanju“ — stoji tamo — „kapitali se susreću u takvim konkretnim oblicima za koje se oblik kapitala u neposrednom proizvodnom procesu kao i oblik u procesu cirkulacije pojavljuju samo kao posebni momenti. Oblici kapitala kako ih razvijamo u ovoj knjizi približavaju se, dakle, postupno obliku u kojem se pojavljuju na površini društva, u djelovanju kapitala jednog na drugi i u običnoj svijesti samih agenata proizvodnje.“³⁴

Ovdje se dakle napušta ranije načelno odvajanje analize „kapitala općenito“ i analize konkurencije; to doduše ne isključuje da određeni specijalni problemi još uvijek moraju biti upućeni u posebno istraživanje konkurencije.³⁵

Tako se jednoznačno ne može riješiti pitanje odjeljka o kreditu (i akcijskom kapitalu). Iz Marxovih izjava doduše znamo da je III. svezak trebao sadržavati iscrpnu analizu kreditnog sistema.³⁶ I u toj je točki dakle Marx raskinuo sa starim planom strukture djela. Ipak se u I. odjeljku rukopisa nalazi primjedba po kojoj bi prikaz kreditnog sistema trebao ostati „izvan plana našeg djela“³⁷. „Iskrpna analiza kreditnog sistema i instrumenata što ih on sebi stvara (kreditni novac itd.)“ — stoji dalje na početku 25. poglavlja — „leži izvan našega plana.“³⁸ Izjave koje kao da upućuju na određena kolebanja koja bi sigurno bila uklonjena da je Marx sam imao mogućnosti da rukopis — a osobito V.

³³ Vidi: „Das Kapital“, III, str. 94., 128., 207., 245., 323., 772., i 839.

³⁴ Ibid., str. 33. — Usporedi isto, str. 836.

³⁵ Ovdje bi trebalo istaknuti da se po Marxovoj namjeri ova „posebna analiza konkurencije“ prije svega trebala zabaviti analizom „zbiljskog kretanja tržišnih cijena“ („Das Kapital“, III, str. 772. i 839.) — dakle upravo problemom koji danas čini glavni predmet istraživanja takozvane akademske teorije.

³⁶ Vidi: MEW, sv. 31., str. 296. i MEW, sv. 32., str. 74. i 204.

³⁷ „Das Kapital“, III, str. 110.

³⁸ Ibid., str. 413. (Usporedi 27. poglavlje ovoga rada.)

odjeljak, koji većim dijelom postoji samo u obliku bilježaka — sam izradi u obliku pripravljenju za tisak.³⁹

Toliko o konkurenciji i o kreditnom sistemu. Kako je međutim s gradom koja je po izvornom planu morala biti obrađena u knjigama II-VI?

Što se tiče „Knjige o zemljišnom vlasništvu“, već je rad na „*Theorien*“ potaknuo Marxa da prekorači okvir 4. točke dispozicije III. odjeljka iz siječnja 1863. Tako se on u „*Theorien*“ ni u kojem slučaju nije ograničio na „ilustraciju razlike između vrijednosti i proizvodne cijene“, dakle na prikaz učenja o apsolutnoj renti, nego je daleko preko toga dao i iscrpnu kritiku *Ricardove* teorije diferencijalne rente. Oba se problema — problem apsolutne i problem diferencijalne rente — obrađuju sada u rukopisu od 1864. do 1865., iako sada u prvi plan stupa istraživanje diferencijalne rente.⁴⁰ Osim toga u rukopisu što ga je izdao *Engels* ne nalazi se samo posebno poglavlje o renti građevinskog zemljišta, rudnika i cijeni zemljišta, nego i duboko potresno istraživanje „geneze kapitalističke zemljišne rente“, čime je ispunjena želja izražena već u II. svesku „*Theorien*“.⁴¹ Tako nastali VI. odjeljak III. sveska mogao bi obuhvatiti odlučne teme izvorno predviđene *Knjige o zemljišnom vlasništvu*; iako Marx i sada ističe da bi se „pri sistematskoj obradi zemljišnog vlasništva, koja leži izvan našega plana“, moralo ući ne samo u razmatranje različitih povijesnih oblika zemljišnog vlasništva, nego i u razmatranje nekih specijalnih pitanja koja se odnose na moderno zem-

³⁹ Usporedi Engelsov predgovor III. svesku „*Kapitala*“, str. 12—13.

⁴⁰ Doduše, promjena redoslijeda potječe od Engelsa, ali je on ovdje samo slijedio jedan Marxov nacrt plana koji je otisnut na 736. stranici III. sveska.

⁴¹ Misli se na slijedeće mjesto: „Valjalo bi izvesti: 1. prijelaz feudalnog zemljišnog vlasništva u drugu komercijalnu zemljišnu rentu koja je regulirana kapitalističkom proizvodnjom, a s druge strane prijelaz ovoga feudalnog zemljišnog vlasništva u slobodno građansko vlasništvo; 2. kako nastaje zemljišna renta u zemljama kao što su Sjedinjene Američke Države, gdje zemljište nije izvorno prisvojeno i barem formalno od početka vlada građanski način proizvodnje; 3. azijske oblike zemljišnog vlasništva koji još postoje“ („*Theorien*“, II, str. 36.). U rukopisu III. sveska Marx se nije vratio jedino trećoj od ovih točaka.

U vezi s tim možda bi još trebalo spomenuti da je Marx također namjeravao (kako vidimo iz bilješke 188b na 739. stranici I. sveska „*Kapitala*“) u III. svesku „iscrpno pokazati kako pojedini engleski zemljoposjednici kao i englesko zakonodavstvo planski izrabljuju glad i okolnosti koje ona izaziva, kako bi silom proveli agrikulturnu revoluciju i smanjili stanovništvo Irske na mjeru koja odgovara lendlordovima“. U III. svesku Marx se više nije vratio ni na ovu točku.

ljišno vlasništvo.⁴² S druge strane iz *Engelsova* Predgovora III. svesku „Kapitala“ znamo da je Marx za odjeljak o zemljišnoj renti „sedamdesetih godina napravio sasvim nove specijalne studije“. On je godinama na originalnom jeziku studirao i izbilježio statističke snimke koje su postale neizbježive nakon „reformne“ 1861. u Rusiji . . . kao i druge publikacije. Uz različitost oblika kako zemljoposjeda tako i izrabljivanja zemljoradnika u Rusiji trebala je Rusija u odjeljku o zemljišnoj renti igrati istu ulogu koju je igrala Engleska u I. knjizi, kod industrijskog najamnog rada.“⁴³ Ne da se čak ni pretpostaviti kakve bi promjene rukopis o zemljišnoj renti pri tom doživio.

To što rukopis od 1864—1865. ne sadrži nikakva upućivanja na posebnu *Knjigu o najamnom radu* dade se jednostavno objasniti time što je rukopis već napisan po novom Marxovu planu strukture djela, a po ovom planu sve su teme ranije knjige o najamnom radu dospjele u područje I. sveska, koji obrađuje proizvodni proces.

Što se na kraju tiče izvornih knjiga IV-VI (o državi, o vanjskoj trgovini i o svjetskom tržištu), željeli bismo uputiti na već citirano mjesto iz III. sveska „Kapitala“⁴⁴, gdje je Marx pitanje o „konkurenciji na svjetskom tržištu“ isključio iz opsega istraživanja „Kapitala“.

Isto, međutim, vrijedi i za s tim usko povezani problem industrijskih ciklusa, „izmjene prosperiteta i krize“, — „daljnja analiza kojega“ — kako Marx opetovano naglašava — „pada izvan područja našeg razmatranja“⁴⁵, i namijenjena je tek „eventualnom nastavku djela“. To dokazuje da Marxova teorija kriza doista pokazuje „rupe“ — u tom smislu da mu više nije bilo suđeno obraditi problem na njegovoj najkonkretnijoj razini. I u tom je smislu u kritici⁴⁶ *Rose Luxemburg* sigurno sadržana pravi klica.

Toliko o promjenama plana koje se dadu utvrditi u samim prikazanim rukopisima „Kapitala“. Kakve zaključke sada možemo izvući iz našeg pregleda? Prvo, da se prijelaz sa starog na novi plan nije dogodio prije 1864—65; i, drugo, da moramo

⁴² „Das Kapital“, III, str. 627., 628. i 632.

⁴³ Ibid., str. 14. Engelsov Predgovor.

⁴⁴ Vidi napomenu 8. (str. 23).

⁴⁵ „Das Kapital“, III, str. 370., 372. i 839.

⁴⁶ R. Luxemburg, „Die Akkumulation des Kapitals“ (1921), str. 137—

s obzirom na promjenu plana striktno razlikovati između izvornih knjiga I-III i knjiga IV-VI.

Što se tiče posljednjih knjiga iz našeg pregleda, blizak nam je zaključak da te knjige nikada nisu zbiljski „napuštene“, to znači da teme koje padaju u njihov opseg nisu nikada potpuno asimilirane u drugu strukturu djela, nego su u osnovi bile sačuvane za „njegov eventualni nastavak“. U svakom slučaju dotične se teme u „Kapitalu“ samo prigodice obrađuju, tako da se i u odnosu na to takozvana „teorija rupa“ (oznaka *H. Grossmanna*, koji doduše poriče bilo kakve „rupe“ u Marxovu „Kapitalu“⁴⁷) pojavljuje kao opravdana.

Sasvim je drugačije s II. i III. knjigom. One su morale biti uvučene u novu strukturu; bez obrade pitanja koja su padala u njihov opseg bio bi „Kapital“ kao takav nezamisliv! (Isto vrijedi dakako i za odjeljke b-d „Knjige o kapitalu“ po izvornom planu). I jedino s obzirom na ove sastavne dijelove stare strukture — dakle s obzirom na II. i III. knjigu kao i odjeljke b-c I. knjige — može postojati problem promjene plana koji moramo u daljnjem tekstu raspraviti.⁴⁸

III. KAKO JE PROMJENA PLANA DO SADA TUMAČENA?

(Grossmannovi i Behrensovi pokušaji objašnjenja)

Toliko o izvanjskoj povijesti promjene plana. Koji su, međutim, bili razlozi ove promjene i kako je ona povezana s metodologijom Marxova djela? Znamenito je (i istovremeno postidjuće) da je ovo, za razumijevanje Marxove znanstvene zgrade tako fundamentalno pitanje potaknuo tek godine 1929. upravo spomenuti autor djela *Akkumulationsgesetz*, *H. Grossmann*.⁴⁹ Doduše on nije odgovorio na to pitanje, kao ni neki poratni autori koji su raspravljali o toj temi.

⁴⁷ H. Grossmann, „Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems“, 417.

⁴⁸ Primjereno tomu mi ćemo se u ovom poglavlju ograničiti samo na knjige I-III, a o ostalim ćemo knjigama (IV+VI) govoriti samo prigodice u toku rada.

⁴⁹ Vidi: H. Grossmann: „Die Änderung des Aufbauplans des Marx'schen ‚Kapital‘ und ihre Ursachen“, u „Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung“, 1929, 305—338.

Grossmann ima naravno pravo da je nemoguće da bi „promjena plana strukture „Kapitala“ mogla biti stvar slučaja ili tehničko pitanje prikaza, na primjer preglednosti“, nego da ona mora biti svedena na „unutrašnje“, to znači metodološke razloge. Samo razlozi što ih nalazi sam *Grossmann* tako su nepodobni da se njegov pokušaj objašnjenja mora označiti kao totalan promašaj.⁵⁰

Po *Grossmannu* pitanje se rješava na vrlo jednostavan način: dok se konačno Marxovo djelo raščlanjuje prema pojedinim funkcijama industrijskog kapitala, prema spoznajnom aspektu, u izvornom bi se planu radilo o podjeli sa stajališta empirije, sa stajališta građe koju valja obraditi.⁵¹ Marx da je tek kasnije (1863.) — u povezanosti sa svojim istraživanjem problema reprodukcije — „nužno dospio do toga da ne uzima kao predmet svoje analize neposredno dani pojavni svijet“ — da mu je tek u to vrijeme uspjelo probiti se „od na površini vidljivih pojava profita i različitih oblika kapitala do snažne vizije totaliteta, cjelokupne vrijednosti i cjelokupnog kapitala. Time je, međutim, zadržavanje izvornog plana . . . bilo nemoguće“.⁵²

Napuštanje toga plana bilo bi istoznačno s kidanjem u biti vulgarnoekonomske ljuštore koje se Marx nije mogao osloboditi do godine 1863.

Grossmannovu je studiju vrlo oštro napao *Fr. Behrens*.⁵³ Ovaj autor doduše želi — nasuprot *Grossmannu* — objasniti promjenu plana iz „biti materijalističke dijalektike“. Što on doista daje, jest samo: „Ako je on (Marx) s podjelom na 6 knjiga više polazio od izvanjskih gledišta i više slijedio tradicionalnu podjelu dosadašnje ekonomije, sada je (to znači nakon promjene plana)

⁵⁰ Usporedi oštroumnu kritiku *Grossmannove* studije o knjizi O. Marfa: „Das Verhältnis von Wirtschaftstheorie und Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx“, 1951, str. 75—78.

⁵¹ Evo *Grossmannovih* vlastitih riječi: „Dok je u planu iz 1859. podjela djela u šest dijelova . . . bila načinjena sa stajališta građe koju valja obraditi: kapital, zemljišno vlasništvo, najamni rad, vanjska trgovina itd., po konačnom je planu struktura djela raščlanjena sa stajališta spoznaje; iz metodoloških spoznajnih obzira iz raznolike zbiljnosti se misaono apstrahiraju i posebno, bez obzira na građu, izlažu pojedine funkcije industrijskog kapitala što ih on obavlja za vrijeme svoga kružnog toka: proizvodni procesi, proces cirkulacije, cjelokupni proces. Cjelokupna se građa obrađuje tek unutar izlaganja svake od ovih funkcija s uvijek mjerodavnih funkcionalnih stajališta.“ (Op. cit., str. 311.)

⁵² Ibid., str. 319—320. i 322.

⁵³ *Fr. Behrens*, „Zur Methode der politischen Ökonomie“, 1952, str. 31—48.

izgradio svoje djelo po strogo znanstveno-metodičkim gledištima.⁵⁴

Vidljivo je: unatoč njegovoj kritici *Grossmannove* „izvanjsko-mehanicističke“ metode *Behrensov* je pokušaj objašnjenja sličan *Grossmannovu* kao jaje jajetu. Obojica hoće (jednako „izvanjski“!) promjenu plana izvesti iz Marxova bavljenja određenim djelomičnim područjem;⁵⁵ na temelju proizvoljno protumačenog jednog mjesta iz „*Prepiske*“ obojica „lokaliziraju vrijeme promjene plana u godinu 1863.“⁵⁶ i na kraju obojica shvaćaju Marxov izvorni plan strukture kao naslanjanje na vulgarnoekonomsku metodologiju. Dijalektički „prilog“ kojim *Behrens* kiti svoju argumentaciju ništa ne mijenja na stvari.

Bio bi čisti gubitak vremena pobliže ulaziti u ove plitke pokušaje objašnjenja. Mi ćemo stoga smisao izvornog plana izvesti iz analize samog „*Rohentwurfa*“ i kasnijih rukopisa „*Kapitala*“ kako bi se tim putem približili rješenju problema promjene plana.

IV. METODOLOŠKI SMISAO IZVORNOG PLANA

A) Prve tri „knjige“

1. *Marx o metodi i objektu nacionalne ekonomije*

Nije li raščlamba djela koja se nalazi u prvom planu barem izvanjski povezana s konvencionalnom podjelom građanske ekonomije? Sigurno, ali jedino izvanjski; a zadatak je marksističkog

⁵⁴ Ibid., str. 32—33.

⁵⁵ Razlika je samo ova: Po Grossmannu Marx je tek u toku svojih studija procesa reprodukcije — koje su navodno počele tek 1863. — došao na ideju da mora „umjesto analize empirijski postojećih područja u prvi plan staviti funkciju tvorbe viška vrijednosti“ (isto, str. 320.); dok po Behrensu Marx zahvaljuje ovu iznenadnu inspiraciju „ponovljenoj kritičkoj raspravi s klasičnom građanskom ekonomijom“, s njezinim teorijama viška vrijednosti (op. cit., str. 44.). Ovdje je, međutim, dovoljno ustvrditi kako se Marx prvi put bavi problemom reprodukcije već godine 1858. („*Rohentwurf*“), te da se s druge strane sve bitno što je Marx imao reći protiv Smithove i Ricardove metodologije isto tako već nalazi u „*Rohentwurfu*“.

⁵⁶ Evo mjesta koje se na to odnosi: „Sa svojim radom (rukopisom za tisak) — pisao je Marx Engelsu 15. VIII. 1863. — „napredujem u jednom smislu dobro. Stvari poprimaju pri posljednjoj izradi, kako mi se čini, podnošljivo popularan oblik, izuzevši nekoliko neizbježivih R-N i N-R. U svakom će slučaju biti 100% razumljiviji nego No. 1“ (to jest spis „*Zur Kritik*“). „Uostalom, kad sada pogledam tu petljanciju i vidim kako sam sve morao

istraživanja ne dati se zavarati površnim sličnostima, nego prodrijeti do biti stvari, do metodološki temeljnih pretpostavaka koje razlikuju Marxovu podjelu od konvencionalne.

Plan o kojemu je ovdje riječ Marx je prvi put sastavio u rujnu 1857, i to na kraju onoga poglavlja, „Uvoda“, koji prethodi „Rohentwurfu“, koje raspravlja o „metodi političke ekonomije“.⁵⁷ Valja stoga potražiti prvo objašnjenje o istinskom smislu izvornog Marxova plana strukture djela upravo u tom poglavlju.

Marx ovdje, prije svega, pokazuje kako je metoda „uspinjanja od apstraktnog do konkretnog, prisvajanje konkretnog i njegovo reproduciranje kao duhovno konkretnog“ jedina znanstvena metoda. „Konkretno je konkretno“ — glasi stav iz „Uvoda“ koji je postao slavan — „jer je ono sažetak mnogih određenja, dakle jedinstvo raznolikoga“.⁵⁸ Stoga ga mišljenje može obuhvatiti jedino „kao proces sažimanja“, to jest putem stupnjevite rekonstrukcije konkretnoga iz njegovih najjednostavnijih apstraktnih određenja. Ako, naprotiv, znanstvena (u danom slučaju ekonomska) analiza započne neposredno „s realnim i konkretnim“, sa samom „zbiljskom pretpostavkom“ — dakle na primjer, sa stanovništvom ili svjetskim tržištem — ona ima posla sa zapetljanom, potpuno neodređenom slikom zbiljnosti. Jer: „Stanovništvo je apstrakcija, ako npr. ispuštim klase od kojih se ono sastoji. Te su klase opet prazna riječ ako ne znam elemente na kojima one počivaju. Npr. najamni rad, kapital itd. Oni pretpostavljaju razmjenu, podjelu rada, cijene itd. . . Počnem li, dakle, sa stanovništvom, bila bi to kaotična predodžba cjeline, a pobližim bih određenjem analitički sve više dolazio do jednostavnijih pojmova; od pretpostavljenog konkretnog do sve tanjih apstrakcija, dok ne bih konačno dospio do najjednostavnijih određenja. Odatle bi ponovno trebalo nastupiti put ispočetka, dok ponovno dospijem do stanovništva,

izvrnuti, te i historijski dio tek izraditi iz dijelom posve nepoznatog materijala, tada mi je Lassalle, koji već izrađuje „svoju“ ekonomiju, doista smiješan. . .“ (MEW, sv. 30., str. 368.). Iz ovog bi mjesta željeli Grossmann i Behrens zaključiti da se riječi: „kako sam sve morao izvrnuti“ odnose upravo na promjenu plana. Ali mnogo je vjerojatnije da pod „izvrtanjem“ nije bio mišljen izvorni plan, nego dosadašnja ekonomija; a tada gubi Grossmann-Behrensovo fiksiranje momenta mijenjanja plana u godinu 1863. svaku osnovu.

⁵⁷ „Grundrisse“, 28—29.

⁵⁸ Usporedi Hegelovu „Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse“ (1870), str. 60.: „Jedino je pojam kao konkretno i sam svaka određenost uopće bitno u sebi samom jedinstvo različitih određenja.“

ali ovaj put ne kao do kaotične predodžbe cjeline, nego kao bogatog totaliteta mnogih određenja i odnosa.“ I upravo se iz toga razloga mora znanstveno ispravna metoda političke ekonomije „uspinjati od jednostavnog, kao rad, podjela rada, potreba, razmjenska vrijednost . . . do države, razmjene nacija na svjetskom tržištu“⁵⁹, kako bi tim putem mogla slijediti razvoj kapitalističkog načina proizvodnje do totaliteta.

Pozivamo se na ovo, u marksističkoj literaturi tako često citirano mjesto, jer nam ono objašnjava i Marxov plan strukture djela iz godine 1857.; jer ono pokazuje kako već ovaj plan (kao kasnije „Kapital“) „prelazi put od apstraktnih određenja do konkretnoga“, dakle nipošto ne smije biti protumačen u smislu podjele „sastajališta građe“.⁶⁰ Ali to nije sve. Izvorni je plan očito tako koncipiran da se u njemu više puta zbiva sažimanje, „uspon od apstraktnog ka konkretnome“. To je osobito jasno vidljivo u varijanti plana otisnutoj u „Grundrisse“ na str. 138—139. Po toj varijanti plana, naime, istraživanje polazi od općih kategorija (razmjenska vrijednost, novac, cijena) da bi kroz analizu „unutar-nje artikulacije proizvodnje“ — kategorija „kapitala“, „zemljišnog vlasništva i najamnog rada“ — dospjelo do sažimanja građanskog društva u obliku države. Tu se građansko društvo promatra u „odnosu prema samom sebi“, što naravno pruža sasvim nova gledišta. To, međutim, nije posljednji stupanj konkretizacije! Jer nacionalna se privreda još mora promatrati u njezinim vezama prema vani, prema drugim kapitalističkim (i nekapitalističkim) nacijama, i mora se konačno pojmiti kao element šire cjeline koja obuhvaća sve zemlje. Tek tada dospijevamo do kategorije svjetskog tržišta i svjetske privrede kao „bogatog totaliteta mnogih određenja i odnosa“. I, konačno, isti se postupak „uspone od apstraktnog do konkretnog“ ponavlja i unutar „Knjige o kapitalu“, tako što Marx započinje s „kapitalom općenito“, da bi istraživanjem konkurencije i kreditnog sistema dospio do najpotpunijeg oblika koji kapital zadobiva u akcijskom kapitalu.⁶¹

Vidimo: Ono što prije svega odlikuje izvorni plan jest promatranje građanske ekonomije kao „organske cjeline“, gledište totaliteta — „svestrane, određujuće vladavine cjeline nad dijelovima“ (*G. Lukács*).⁶² (Koliko je to daleko od metode građanske

⁵⁹ „Grundrisse“, 21—22.

⁶⁰ O. Morf, op. cit., 35.

⁶¹ Usporedi Marxovo pismo Engelsu od 2. 4. 1858. (MEW, sv. 29., str. 312.)

⁶² „Geschichte und Klassenbewusstsein“, 39.

političke ekonomije, koja ekonomske pojave dovodi samo u izvanjsku povezanost!) Primjereno tome naglašava Marx u istom poglavlju „Uvoda“ da bi bilo „nedjelotvorno i krivo“ obrađivati „ekonomske kategorije onim redom kojim su one bile određujuće“. „Štoviše njihov je redoslijed određen odnosom što ga one međusobno imaju u modernom građanskom društvu, a koji je odnos točno obratan od onoga koji se pojavljuje kao njihov prirodni odnos ili odgovara redu povijesnog razvoja.“ Ovo — kaže dalje Marx — „valja zapamtiti, jer ono sugerira odlučujuće o podjeli. Na primjer ništa se ne čini prirodnije nego početi sa zemljišnom rentom, sa zemljišnim vlasništvom, budući da je ono vezano za zemlju, izvor sve proizvodnje i egzistencije, te za prvi oblik proizvodnje svih iole učvršćenih društava — agrikulturu. Ali ništa ne bi bilo netočnije“. Jer „u svim je društvenim oblicima jedna određena proizvodnja koja, a otuda i čiji odnosi također, svim ostalima određuje rang i utjecaj“. Tako u kapitalističkom načinu proizvodnje agrikultura postaje sve više pukom industrijskom granom te je kao takva podložna kapitalu. I upravo stoga mora u teoretskom istraživanju građanskog društvenog poretka kapital — „kao ekonomska moć građanskog društva koja vlada svime“ — „činiti izlazišnu kao i završnu točku i biti izveden prije zemljišnog vlasništva“. (Tek „nakon što su oboje posebno razmatrani, mora se promatrati njihov međusobni odnos“).⁶³

2. „Trinitarna formula“ građanske ekonomije

Ali, ako već u prvom planu strukture djela kategorija „kapital“ čini „ishodišnu i završnu točku“, zašto namjera da nakon „Knjige o kapitalu“ slijede posebne knjige o zemljišnom vlasništvu i najamnom radu? Ne mora li se otuda zaključiti o određenoj nekonzekventnosti ili metodološkoj nezrelosti izvornog plana?

Ni u kojem slučaju. Ovdje valja prije svega podsjetiti da u građanskoj ekonomiji uobičajena tročlana artikulacija građe nije uvijek služila apologetskim svrhama, te da u tom pogledu svakako moramo razlikovati između klasične i vulgarne ekonomije. Zna se: Marx je nemilosrdno razbio „trinitarnu formulu“ vulgarne ekonomije, njezino učenje o trima „proizvodnim faktorima“ — kapital, zemlja i rad — koje učenje ove „faktore“ ne shvaća samo kao tri različita izvora dohotka, nego istovremeno i kao samostalne

⁶³ „Grundrisse“, 26—28.

izvore stvaranja vrijednosti, koji harmonično surađuju (kao što npr. „seljak, volovi, plug i zemlja u agrikulturi, zbiljskom radnom procesu, harmonično surađuju unatoč svojoj različitosti“⁶⁴). On je pokazao kako se upravo u toj formuli — jer ona nepromišljeno trpa u jedno povijesno određenje društvene oblike proizvodnje s materijalnim elementima realnog radnog procesa — dovršava „mistifikacija kapitalističkog načina proizvodnje, postvarenje društvenih odnosa: začarani, izvrnuti i na glavu postavljeni svijet, gdje Monsieur le Capital i Madame la Terre kao socijalni karakteri, i istovremeno kao puke stvari tjeraju svoju sablast“.⁶⁵ Međutim, ova se karakteristika smije primijeniti samo na pravu vulgarnu ekonomiju, odnosno na već u učenjima klasika nesumnjivo prisutni vulgarnoekonomski element.^{66, 67} Međutim, ima u „trinitarnoj formuli“ utoliko zrno istine ukoliko se godinama dodavanim radom stvorena vrijednost, zahvaljujući odvojenosti zbiljskih proizvođača od sredstava za proizvodnju, raspada u tri dijela koji poprimaju tri različita oblika prihoda, te čine godišnji dohodak triju društvenih klasa — kapitalista, zemljovlasnika i radnika. „Dakle, to su odnosi ili oblici raspodjele, jer oni izražavaju odnose u kojima se novostvorena cjelokupna vrijednost raspodjeljuje među posjednike različitih proizvodnih čimbenika“.⁶⁸

Doduše: „Kada rad ne bi bio određen kao najamni rad, tada se način kako on sudjeluje u proizvodima ne bi pojavljivao kao nadnica.“⁶⁹ S druge strane, da vladajuće klase ne posjeduju

⁶⁴ „Theorien“, III, str. 493.

⁶⁵ „Das Kapital“, III, str. 839. — Primjereno tomu i u „Einleitung“ se naglašava kako je „potpuna iluzija“ izvoditi zemljišnu rentu i najamninu iz „zemlje uopće“ i iz „rada uopće“; dapače, ovi oblici raspodjele predstavljaju moderno kapitalistički modificirano zemljišno vlasništvo i rad. („Grundrisse“, 16—17.)

⁶⁶ „Theorien“, III, str. 490—491.

⁶⁷ A što se tiče same klasične političke ekonomije, ona „želi pojmiti unutrašnju povezanost za razliku od raznovrsnosti pojavnih oblika. Ona prema tomu reducira rentu na ekstra-profit, čime renta prestaje biti samostalan oblik i biva odvojena od svoga prividnog izvora, tla. Ona kamati skida njezin samostalni oblik i pokazuje ju kao dio profita. Ona je tako sve oblike dohodka i sve likove, naslove pod kojima neradnik sudjeluje u vrijednosti roba reducirala na neki oblik profita. A profit se rastvara u višku vrijednosti, budući da se vrijednost cijele robe rastvara u radu; plaćena količina u njoj sadržanog rada rastvara se u u najamnini, a višak preko toga u neplaćeni rad, besplatni višak rada koji kapital privrva pod različitim nazivima, ali ga i izaziva“ (Ibid., str. 490—491.). A utoliko tročlano raščlanjivanje grade u klasika nema ništa zajedničko s „trinitarnom formulom“ vulgarne ekonomije.

⁶⁸ „Das Kapital“, III, str. 884.

⁶⁹ „Grundrisse“, 16.

monopol nad sredstvima za proizvodnju, one ne bi mogle radnika prisiliti na višak rada, ne bi stoga isto tako bile u stanju prisvajati različite dijelove viška vrijednosti, što ga je on stvorio, u obliku poduzetničke dobiti, kamate i zemljišne rente. Raspodjeli proizvoda prethodi, dakle, „distribucija proizvodnih elemenata“, „odijeljenost radne snage kao robe radnika od sredstava za proizvodnju kao vlasništva neradnika“.⁷⁰ „Raspodjela je proizvoda očito samo rezultat ove raspodjele koja je sadržana u samom proizvodnom procesu i koja određuje artikulaciju proizvodnje“.⁷¹ S tog su stajališta „takozvani odnosi raspodjele sami odnosi proizvodnje“, samo promatrani sub alia specie.⁷² Otuda, doduše, slijedi da je glupo „shvaćati građanske oblike proizvodnje kao apsolutne, a građanske oblike raspodjele kao historijski relativne, dakle tranzistorske“.⁷³ Ipak otuda ne slijedi da odnosima raspodjele u ekonomiji pripada samo podređeno značenje. Naprotiv. Ti oblici trajno povratno djeluju na proizvodne odnose; „differentia specifica — dakle i specifična borniranost — ulazi u samu proizvodnju kao određenost koja ju nadmašuje i koja njom ovlađava.“⁷⁴ „Ricardo, kojemu je bilo do toga da shvati modernu proizvodnju u njezinoj određenoj društvenoj artikulaciji i koji je ekonomist proizvodnje par excellence, upravo zato ne proglašava proizvodnju, nego raspodjelu pravom temom moderne ekonomije.“⁷⁵

Ali i kod Marxa se na kraju radi o tome da pojavne oblike raspodjele, „koji vulgarnom ekonomistu služe kao ishodište“, pojmi kao nužnu obratnu stranu proizvodnih odnosa; da pokaže „tri društvene klase razvijenog kapitalističkog društva — zemljoposjednike, kapitaliste i najamne radnike — koje odgovaraju trima velikim oblicima dohotka: zemljoposjedu, profitu i najamnini, kao i s postojanjem klasa nužno postojeću klasnu borbu, kao stvarno dani rezultat kapitalističkog razdoblja“.⁷⁶ Primjereno

⁷⁰ „Das Kapital“, II, 385. — Usporedi ibid., III, str. 886.

⁷¹ „Grundrisse“, 17.

⁷² Ibid., 717.

⁷³ „Theorien“, III, str. 79.

⁷⁴ Ibid., u tom su smislu u „Einleitung“ profit i kamata označene kao „određujući određeni“ oblici. („Grundrisse“, 16.)

⁷⁵ Ibid., 18. (Usporedi isto, str. 17.: „Ekonomisti poput Ricarda, kojima se najčešće predbacuje da imaju samo proizvodnju u vidu, odredili su isključivo distribuciju kao predmet ekonomije stoga što su instinktivno shvatili oblike distribucije kao određeni izraz u kojemu se fiksiraju proizvodni čimbenici nekog danog društva“.)

⁷⁶ „Das Kapital“, III, str. 14—15., Engelsov Predgovor. — Usporedi također MEW, sv. 32., str. 74—75.

tome završava III. svezak „Kapitala“ s istraživanjem dohodaka i društvenih klasa. Ali već i po planu od 1857. trebala je analiza kapitala, zemljišnog vlasništva i najamnog rada završiti promatranjem „triju velikih klasa“ i „razmjene među njima“, dakle voditi od istraživanja proizvodnih odnosa do odnosa u razmjeni.⁷⁷ Dakle, i u ovoj se točki može utvrditi dalekosežno slaganje između izvornog i konačnog plana.

3. Tri temeljne društvene klase

Iz rečenog se objašnjava u kojem smislu moramo shvatiti u prvom planu predviđenu tročlanu podjelu istraživanja na posebne knjige o kapitalu, zemljišnom vlasništvu i najamnom radu: upravo je valjalo istražiti „ekonomske životne uvjete triju velikih klasa na koje se raspada moderno građansko društvo“.⁷⁸ Čime je, međutim, određena ova klasna podjela građanskog društva? Ili (kako stoji u odlomku 52. poglavlja III. sveska „Kapitala“) — „što čini najamnog radnika, kapitalista, zemljovlasnika tvorcima triju velikih društvenih klasa?“⁷⁹

Što se tiče najamnih radnika i kapitalista, može očitो postojati samo jedan odgovor: njihove funkcije u proizvodnom procesu.⁸⁰ U odnosu na najamni rad to se razumije samo po sebi. Bez najamnog odnosa kapitalistički društveni poredak ne bi uopće bio zamisliv. Da bi se oplodio, kapital mora trajno nalaziti klasu ljudi koji su lišeni svih sredstava za proizvodnju i stoga moraju obavljanjem viška rada kupiti udio u vrijednosti koju stvaraju. Ali i postojanje i uloga kapitalističke klase (ovdje dakako može biti govora jedino o industrijskim kapitalistima⁸¹) dani su njihो-

⁷⁷ Vidi „Grundrisse“, 28 i 175.

⁷⁸ „Zur Kritik“, str. 7.

⁷⁹ „Das Kapital“, III, str. 893.

⁸⁰ U tom smislu govori Marx na jednom mjestu (ibid., II, str. 359.) o „funktionalno određenim ekonomskim društvenim klasama“.

⁸¹ „Industrijski je kapital jedini oblik opstanka kapitala u kojemu funkcija kapitala nije samo prisvajanje viška vrijednosti, odnosno viška proizvoda, nego istovremeno i njegovo stvaranje. Otuda on određuje kapitalistički karakter proizvodnje; njegov opstanak uključuje opstanak klasne suprotnosti kapitalista i najamnih radnika. Druge vrste kapitala, koje se pojavljuju prije njega usred prošlih ili propadajućih proizvodnih prilika, ne samo da mu se podređuju i mijenjaju primjereno mehanizam svoje funkcije, nego se kreću jedino na njegovoj osnovi, te prema tome žive i umiru, stoje i padaju s ovom svojom osnovom.“ (Ibid., II, str. 61.)

vom funkcijom u proizvodnom procesu. „Ja prikazujem kapitalista“ — pisao je Marx u svojim „Randglossen zu Ad. Wagner“ — „kao nužnog funkcionara kapitalističke proizvodnje, i pokazujem vrlo iscrpno kako on ne samo ‚oduzima‘ ili ‚otima‘, nego iznuđuje proizvodnju viška vrijednosti, pomažući da se tek stvori ono što se oduzima; ja osim toga vrlo iscrpno pokazujem⁸² kako se čak u razmjeni roba razmjenjuju ekvivalenti, da kapitaliste“ (dakle) — „čim je radniku platio zbiljsku vrijednost njegove radne snage — s punim pravom, to jest s pravom koje odgovara tom načinu proizvodnje, dobiva višak vrijednosti.“⁸³ Ili, kao što čitamo u „Theorien“: „Kapitalist je neposredni izrabljivač radnika, neposredni ne samo prisvajač, nego proizvođač viška rada. Ali budući da se to za industrijskog kapitalista može dogoditi jedino pomoću proizvodnog procesa i u proizvodnom procesu, on je sam funkcionar ove proizvodnje, njezin direktor.“⁸⁴

S tog su gledišta — budući da „opredmećeni rad i živi rad ... ‚predstavljaju‘ dva faktora na suprotstavljanju kojih počiva kapitalistička proizvodnja“, „kapitalist i najamni radnik ... jedini

⁸² U originalu: „pokazuje“.

⁸³ „Ali sve to“ — dodaje Marx — „ne čini ‚dobit kapitala‘ konstitutivnim elementom vrijednosti, nego samo dokazuje da je u vrijednosti koja nije ‚konstituirana‘ radom kapitalista sadržan dio koji ovaj može ‚pravno‘ prisvojiti, to znači da ne povrijedi pravo koje odgovara robnoj razmjeni.“ (MEW, sv. 19., str. 359—360.)

⁸⁴ Doduše, „sama kapitalistička proizvodnja“ — pisao je Marx godine 1863. — „dovela je do toga da djelatnost vođenja, potpuno odvojena od vlasništva nad kapitalom, bilo svojim ili tuđim, trči okolo po ulici. Postalo je sasvim beskorisno da tu djelatnost vođenja obavljaju kapitalisti. Ona je stvarno odijeljena od kapitala, ne u odijeljenosti industrijskih kapitalista od novčarskih kapitalista, nego u odijeljenosti industrijskih direktora itd. od svake vrste kapitalista“. A to dokazuje „da je kapitalist kao funkcionar proizvodnje postao isto tako suvišan za radnika kao što se njemu suvišnom za građansku proizvodnju pojavljuje čak i sama funkcija zemljoposjednika“ (Theorien“, III, str. 487—488.). A zatim, četiri godine kasnije, ističe Marx da stvaranje akcionarskih društava vodi do „preobražaja zbiljskog kapitalista u običnog direktora, upravljača stranog kapitala, a vlasnike kapitala u puke vlasnike, puke novčarske kapitaliste“: „U akcionarskim je društvima funkcija odijeljena od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i nad viškom rada. To je rezultat najvišeg razvoja kapitalističke proizvodnje, nužna prolazna točka do ponovnog preobražaja kapitala u vlasništvo proizvođača, ali ne više kao vlasništvo pojedinačnih proizvođača, nego kao vlasništvo njih kao udruženih, kao neposredno društveno vlasništvo.“ („Das Kapital“, III, str. 452—453.)

Kad sada „sociolozi“ poput J. Burnhama ovo zamjenjivanje djelatnog kapitalista industrijskim direktorom (menagerom) iznose kao veliku novinu, doista se ne zna radi li se o plagijatu ili o jednostavnom neznanju. Znatno prije o ovom drugom; jer „witchdoctor“ Burnhamu (kako ga je nazvao Trocki) doista se ne može predbaciti poznavanje marksizma.

funkcionari i faktori proizvodnje, čiji odnos i suprotstavljanje proizlazi iz biti kapitalističkog načina proizvodnje“.⁸⁵

Međutim, upravo zbog ovog razloga mora biti povučena stroga linija dijeljenja između industrijskog kapitalista i velikog zemljoposjednika. Naime, dok je prvi, „pretpostavivši kapitalistički način proizvodnje ... ne samo nužni funkcionar, nego vladajući funkcionar proizvodnje“, „zemljovlasnik je u tom načinu proizvodnje potpuno suvišan.“ On je doduše bio „bitan funkcionar proizvodnje u antičkom i srednjovjekovnom svijetu“, ali je „u industrijskom (svijetu op. prev.) nekorisna izraslina“.⁸⁶ Otuda je samo konzekventno, misli Marx, kada ekonomisti, osobito *Ricardo*, „polaze od podjele između kapitalista i najamnog radnika, a zemljišnog rentijera puštaju unutra tek kasnije kao specijalnu superfotaciju. . .

Ova u biti kapitalističkog načina proizvodnje — za razliku od feudalnog, antičkog itd. — utemeljena redukcija neposredno u proizvodnji sudjelujućih klasa, dakle i neposrednih sudionika u proizvedenoj vrijednosti i dalje u proizvodu u kojemu se ta vrijednost realizira — na kapitaliste i najamne radnike, s isključenjem zemljovlasnika, koji tek post festum ulazi unutra ne uslijed vlastitih odnosa nad prirodnim silama koje izrastaju iz kapitalističkog načina proizvodnje, nego koje je kapitalistički način proizvodnje naslijedio — daleko od toga da je *Ricardova* pogreška⁸⁷ itd., nego je adekvatan teoretski izraz kapitalističkog načina proizvodnje, ona izražava njegovu diferentia specifica“.⁸⁸ Međutim, iz toga što zemljovlasnik „nije nužni proizvodni djelatnik za kapitalističku proizvodnju“⁸⁹ nipošto ne slijedi da on uopće nije potreban za postojanje te proizvodnje, da je kapitalistički način privređivanja mogao nastati i razvijati se bez zemljišnog vlasništva. Naprotiv: kad bi zemlja „elementarno bila svakomu na raspolaganju, nedostajao bi glavni element za stvaranje kapitala. To najbitnije sredstvo za proizvodnju i, osim čovjeka i samog njegova rada, jedino

⁸⁵ „Theorien“, II, str. 148. — Usporedi „Kapital“, III, str. 886—887.: „Nakon do sada izvršenog izvoda suvišno je iznova dokazivati kako odnos najamnog rada i kapitala određuje cjelokupni karakter načina proizvodnje. Sami su glavni agenti ovog načina proizvodnje, kapitalist i najamni radnik, kao takvi samo otjelovljenja, personifikacije kapitala i najamnog rada; određeni društveni karakteri koje proces proizvodnje utiskuje pojedincima; proizvodi ovih određenih društvenih proizvodnih odnosa.“

⁸⁶ „Theorien“, II, str. 38—39.

⁸⁷ Citirano je mjesto polemički usmjereno protiv Rodbertusa.

⁸⁸ Ibid., str. 148—149.

⁸⁹ Ibid., str. 148.

originalno sredstvo za proizvodnju ne bi se moglo otuđiti, prisvojiti i tako se ne bi moglo suprotstaviti radniku kao tuđe vlasništvo i učiniti ga tako najamnim radnikom... Time bi bila nemoguća proizvodnost rada ... u kapitalističkom smislu, 'proizvodnje' tuđeg neplaćenog rada. Time bi kapitalistička proizvodnja uopće bila dokončana".⁹⁰ S toga je gledišta „privatno vlasništvo nad zemljom — privatno vlasništvo jednih koje obuhvaća nevlasništvo nad zemljom drugih — osnova kapitalističkog načina proizvodnje.“⁹¹ Zato kapital uopće ne može opstojati bez zemljišnog vlasništva („koje ga uključuje kao svoju suprotnost“) — zato preobražaj uvjeta rada u kapital pretpostavlja ne samo „eksproprijaciju neposrednih proizvođača od zemlje“, nego istovremeno „određeni oblik zemljišnog vlasništva“.⁹²

Doduše, „nastajućem kapitalističkom načinu proizvodnje ne odgovara oblik u kojemu on zatječe zemljišno vlasništvo. On sam stvara oblik koji mu odgovara potčinjavanjem agrikulture pod kapital... Zemljišno vlasništvo tako dobiva čisto ekonomski oblik brisanjem svih njegovih ranijih političkih i socijalnih prevlaka i isprepletenosti“,⁹³ ono biva reducirano na kategoriju kapitalističke zemljišne rente. Međutim, ne smije se zaboraviti da „kapitalistička proizvodnja svoj put ne otvara pod pretpostavkom zemljišnog vlasništva koje proizlazi iz nje, nego zemljišnog vlasništva koje postoji prije nje“. Djelovanje kapitala na zemljišno vlasništvo ima stoga svoje granice. „Sve što kapital može učiniti jest podvrgavanje agrikulture pod uvjete kapitalističke proizvodnje“.⁹⁴ On, međutim, ne može spriječiti da izvan i pored pravih kapitalista ostaje postojati u obliku zemljovlasnika posebna klasa monopolističkih posjednika sredstava za proizvodnju, koja „se suprotstavlja kapitalu pri njegovim ulaganjima u zemlju, kao

⁹⁰ Ibid., str. 38.

⁹¹ „Das Kapital“, III, str. 820. — Doduše, sa stajališta kapitala radi se samo o tome „da zemljište nije zajedničko vlasništvo, da je suprotstavljeno radničkoj klasi kao sredstvo za proizvodnju koje njoj ne pripada, a ta je svrha potpuno postignuta kad ono postaje državno vlasništvo, kada, dakle, država dobiva zemljišnu rentu“. — „Radikalni buržoa ... prema tome ide teoretski do poricanja privatnog zemljišnog vlasništva, koje bi on želio u obliku državnog vlasništva učiniti zajedničkim vlasništvom buržoaske klase, kapitalom. U praksi ipak nedostaje hrabrost, budući da bi napad na jedan oblik vlasništva — jedan oblik privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju — bio vrlo sumnjiv za ostale oblike.“ („Theorien“, II, str. 38—39.)

⁹² „Das Kapital“, III, str. 886.

⁹³ Ibid., str. 630—631.

⁹⁴ „Theorien“, II, str. 242.

strana moć i granica“,⁹⁵ i koja mu s uspjehom može istisnuti dio viška vrijednosti što ga stvaraju radnici. Sigurno — „privatno vlasništvo nad prirodnim objektima“ nije „izvor iz kojega teče vrijednost, budući da je vrijednost jedino opredmećeno radno vrijeme, ono isto tako nije izvor iz kojega teče višak vrijednosti. . . Ali to je vlasništvo izvor dohotka . . . upućivanje na neplaćeni rad, besplatni rad. . .“⁹⁶ Veliki zemljovlasnik posjeduje „u zemljo-vlasništvu (za apsolutnu rentu) i u prirodnoj različitosti vrsta tla (diferencijalna renta) naslov koji ga osposobljava da dio toga viška rada ili viška vrijednosti, upravljanju kojim i stvaranju on ništa ne pridonosi, strpa u džep“. („U slučajevima sukoba“ — dodaje Marx — „kapitalist ga zato smatra pukom izraslinom, sibaritom, nametnikom, kapitalističke proizvodnje, uši koja mu stvara brige.“)⁹⁷

4. „Prijelaz od kapitala na zemljišno vlasništvo“ i „od zemljišnog vlasništva na najamni rad“

Vrlo smo se dugo zadržali na pitanju zemljišnog vlasništva i ulozi koja mu pripada u kapitalističkom načinu proizvodnje. Ali, koliko je takav ekskurs bio nuždan, pokazat će se prilikom razmatranja za razumijevanje izvornog plana odlučujućeg toka misli koji se nalazi kako u „Rohentwurfu“ tako i u „Briefwechsel“,⁹⁸ a gdje Marx raspravlja s jedne strane pitanje o prijelazu od kapitala na zemljišno vlasništvo i s druge strane od zemljišnog vlasništva na najamni rad.

Što se tiče prvog prijelaza, stoji u „Rohentwurfu“: „U tržištu novca“ (analizom kojega je trebala završiti „Knjiga o kapitalu“)

⁹⁵ „Das Kapital“, III, str. 770.

⁹⁶ „Theorien“, II, str. 36—37.

⁹⁷ Ibid., str. 325—326.

⁹⁸ Ovo drugo mjesto, budući da se radi samo o dvije rečenice, odmah ćemo ovdje navesti. Marx je pisao Engelsu o drugoj i trećoj knjizi svoga djela: „Prijelaz kapitala na zemljišno vlasništvo istovremeno je historijski, budući da je moderni oblik zemljišnog vlasništva proizvod djelovanja kapitala na feudalno-etc. zemljišno vlasništvo. Isto tako nije prijelaz zemljišnog vlasništva u najamni rad samo dijalektički, nego i historijski, budući da je posljednji proizvod modernog zemljišnog vlasništva opće postavljanje najamnog rada koji se tada pojavljuje kao baza cijelog sranja.“ (Pismo od 2. 4. 1858., MEW, sv. 29., str. 312.) Usporedi o tome Engelsov odgovor od 9. 4. 1885.: „Raspored cjeline u šest knjiga uopće nije mogao biti bolji i izuzetno mi se sviđa, iako još ne vidim jasno dijalektički prijelaz od zemljišnog vlasništva na najamni rad.“ (Ibid., str. 319.)

„kapital je postavljen u svom totalitetu. . . Ali kapital, ne samo kao onaj koji sam sebe proizvodi. . . , nego istovremeno kao tvorac vrijednosti, mora istovremeno postavljati vrijednost ili oblik bogatstva koji je specifično različit od kapitala. To je zemljišna renta. To je jedina tvorevina kapitala kao vrijednost koja je različita od njega samoga, od njegove vlastite proizvodnje. Kako po svojoj prirodi, tako i povijesno, kapital je tvorac modernog zemljišnog vlasništva, zemljišne rente; njegova se djelatnost otuda pojavljuje kao rastvaranje starog oblika zemljišnog vlasništva. Novi oblik nastaje djelovanjem kapitala na stari. . .“⁹⁹

Dakle, kao što sam Marx naglašava, valja „prijelaz od kapitala na zemljišno vlasništvo“ dvostruko shvatiti — i dijalektički i povijesno. Nakon prethodnog ekskursa ovo drugo ne treba daljnijeg objašnjenja. Što se, međutim, tiče dijalektičkog prijelaza, valja ga ovako razumjeti: posebni oblik bogatstva što ga stvara sam kapital jest vrijednost koja počiva na radu. Ali sada postoji i „vrijednost prirodnih čimbenika“ (zemljište za agrikulturu, vodopadi, rudnici etc.), koji kao takvi nisu proizvodi rada, ali koji su „prisvojeni, posjeduju, dakle, razmjensku vrijednost i tako kao vrijednosti padaju u obračun proizvodnih troškova“.¹⁰⁰ Vrijednost se može objasniti jedino teorijom rente — a upravo moderna zemljišna renta predstavlja specifičnu tvorbu kapitala, jedinu njegovu tvorbu „kao vrijednosti koja je različita od njega samoga, njegove vlastite proizvodnje“. Ovdje se dakle odgovara na pitanje: „Kako mogu robe koje ne sadržavaju nikakav rad posjedovati razmjensku vrijednost, ili drugim riječima, otkuda razmjenska vrijednost pukih prirodnih snaga?“¹⁰¹

Pri tom se, prirodno, može raditi jedino o „vrijednosti“ u prenesenom smislu, to jest ova vrijednost ne može biti objašnjena direktno, neposredovano teorijom vrijednosti kao takvom; nego ona pretpostavlja „dalekosežne izvode“.¹⁰² Ali i to je jedan

⁹⁹ „Grundrisse“, 186—187.

¹⁰⁰ Ibid., 602.

¹⁰¹ „Zur Kritik“, str. 49.

¹⁰² „Isto je tako točno da se čini kako ‚vrijednost ili cijena tla‘, koja nije neposredni proizvod rada, protuslovi pojmu vrijednosti i ne da se neda iz njega neposredno izvesti. Međutim, ova je fraza protiv Ricarda to beznačajnija što autor ne napada njegovu teoriju rente, u kojoj ovaj upravo izvodi kako se stvara nominalna vrijednost zemljišta na osnovi kapitalističke proizvodnje i ne protuslovi određenju vrijednosti. Vrijednost tla nije ništa nego cijena koja se plaća za kapitaliziranu zemljišnu rentu. Ovdje dakle valja pretpostaviti mnogo dalekosežnijih razvoja nego što prima facie mogu proizaći iz jednostavnog promatranja robe i njezine vrijednosti; isto kao što se ne

razlog zašto moderno zemljišno vlasništvo — to jest teorija zemljišne rente — treba biti obrađivano tek nakon istraživanja kategorije „kapitala“ — bez obzira na povijesne razloge koji govore u prilog tomu.

Toliko o međusobnom pojmovnom i povijesnom odnosu između zemljišnog vlasništva i kapitala. „Sada se postavlja pitanje“ — nastavlja Marx — „kako proizlazi prijelaz iz zemljišnog vlasništva u najamni rad? Povijesno prijelaz nije prijeporan. On je sadržan već u tome da je zemljišno vlasništvo proizvod kapitala.¹⁰³ Zato svagdje nalazimo da tamo gdje se pomoću reakcije kapitala na starije oblike zemljišnog vlasništva ovo posljednje preobražava u novčanu rentu (isto se zbiva na drugi način gdje se stvara moderni seljak), a time se istovremeno agrikultura, tjerana kapitalom, preobražava u industrijsku agronomiju, iz robova, kmetova, nasljednih nakupaca, seljaka postaju nadničari, najamni radnici“; da se „dakle, najamni rad tek stvara djelovanjem kapitala na zemljišno vlasništvo, a tada, kad je to jednom napravljeno kao oblik, pomoću samog zemljoposjednika. Tada ovaj sam rasterećuje,¹⁰⁴ kao što kaže Steuart, svoju zemlju od suvišnih usta, otkida djecu zemlje od grudi na kojima su narasla, i tako pretvara zemljoradnju, koja se po svojoj prirodi pojavljuje kao neposredni izvor uzdržavanja, u posredovani izvor uzdržavanja, čisto ovisan od društvenih odnosa. . . Ne može dakle biti sumnje da tek moderni zemljoposjed stvara najamni rad u njegovu klasičnom obliku, kao ono što prelazi svu širinu društva i što se uspostavlja, umjesto zemlje, kao tlo na kojemu to društvo stoji.¹⁰⁵ Otuda, dakle, vodi

može fiktivni kapital kojim se bavi burzovna igra, a koja u stvari nije ništa drugo nego prodaja i kupovina određenih naslova na dijelove godišnjih poreza, izvesti iz jednostavnog pojma proizvodnog kapitala.“ (Marx o spisu „Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy“, — „Theorien“, III, str. 106—107.)

Usporedi o tome „Das Kapital“, I, str. 559.: „U izrazu ‚vrijednost rada‘ nije pojam vrijednosti samo potpuno nestao, nego se obratio u svoju suprotnost. To je imaginarni izraz kao, recimo, vrijednost zemlje. Ipak ovi imaginarni izrazi proizlaze iz samih proizvodnih odnosa. Oni su kategorije za pojavne oblike bitnih odnosa.“

¹⁰³ Ovdje je naravno mišljeno samo moderno zemljišno vlasništvo.

¹⁰⁴ U originalu: „clears“.

¹⁰⁵ „U ekonomskim odnosima modernog zemljišnog vlasništva“ — kaže prije toga Marx — „postavljena je otuda unutrašnja konstrukcija modernog društva, ili kapital u totalitetu svojih odnosa.“ — A na jednom drugom mjestu: „Upravo je razvoj zemljišnog vlasništva ono na čemu se . . . može studirati postupna pobjeda i tvorba kapitala, zbog čega je Ricardo, ekonomist modernog vremena, promatrao odnose kapitala, najamnog rada i zemljišnog

zemljišno vlasništvo natrag prema najamnom radu. Ono nije ništa . . . nego prijenos najamnog rada iz gradova na selo, dakle, najamni rad proširen preko cijele površine društva.“¹⁰⁶ U odnosu na to „Engleska je bila ogledna zemlja za ostale kontinentalne zemlje“. S druge strane pokazuje se ista nužnost (modernog) kapitalističkog zemljišnog vlasništva „kada su unutar nekog društva razvijeni moderni proizvodni odnosi, to jest kapital u njegovu totalitetu, a to se društvo tada domogne novoga terena, kao npr. u kolonijama“; tada „ono nalazi, naime njegov predstavnik, kapitalist, da njegov kapital prestaje biti kapital bez najamnog rada, te da jedna od pretpostavaka toga nije samo zemljišno vlasništvo uopće, nego moderno zemljišno vlasništvo; zemljišno vlasništvo koje je kao kapitalizirana renta skupo, i kao takvo isključuje neposredno individualno iskorištavanje zemlje. Stoga engleska vlada u Australiji u praksi slijedi *Wakefieldovu teoriju* kolonija.“¹⁰⁷ Zemljišno vlasništvo se ovdje umjetno poskupljuje kako bi se „domorodačke“ radnike preobrazilo u najamne radnike, učinilo da kapital djeluje kao kapital. . .“. I upravo je stoga *Wakefieldova* teorija — naglašava Marx — „beskonačno važna za pravilno razumijevanje modernog zemljišnog vlasništva“.¹⁰⁸

Međutim, ni prijelaz zemljišnog vlasništva u najamni rad nije samo historijski, nego i dijalektički: „kapital kao onaj koji stvara zemljišnu rentu“ — stoji dalje u „*Rohentwurfu*“ — „vraća se, dakle, u proizvodnju najamnog rada kao svoje opće stvaralačke osnove.“¹⁰⁹ Kapital proizlazi iz cirkulacije i postavlja rad kao najamni rad; tako se oblikuje i, razvijen kao totalitet, on postavlja zemljišno vlasništvo i kao svoj uvjet i kao svoju suprot-

vlasništva unutar granica zemljišnog vlasništva, kako bi ih fiksirao u njihovu specifičnom obliku.“ („*Grundrisse*“, 187 i 164.)

¹⁰⁶ Usporedi „*Das Kapital*“, II, str. 120.: „U opsegu u kojem rad postaje najamni rad postaje proizvođač industrijski kapitalist; otuda se kapitalistička proizvodnja . . . pojavljuje u svom punom opsegu tek kada neposredni seoski proizvođač postane najamni radnik“.

¹⁰⁷ Usporedi „*Das Kapital*“, I, 25. poglavlje („*Moderna teorija kolo nizacije*“).

¹⁰⁸ „*Grundrisse*“, 187—189.

¹⁰⁹ Način izražavanja koji Marx ovdje primjenjuje („povratak u temelj [razlog]“) pokazuje blisko naslanjanje na Hegelovu „*Logiku*“, osobito na učenje o „razlogu“, koje je izvedeno u II. svesku ovoga djela. Usporedi također isto I, 55: „Mora se priznati da je bitan uvid . . . kako je napredovanje povratak u temelj, u izvorno i istinsko. . . Tako se svijest na svom putu ponovno vraća od neposrednosti, s kojom počinje, apsolutnom znanju kao svojoj najunutrašnjijoj istini.“

nost.¹¹⁰ Pokazuje se, međutim, da je on time jedino najamni rad stvorio kao svoju opću pretpostavku. Nju „najamni rad valja sada promatrati za sebe“.¹¹¹

5. Stvarni zadatak tročlane artikulacije

Jasno je: Ono o čemu Marx ovdje raspravlja u osnovi jest struktura njegova djela, pitanje kojim redoslijedom valja prikazati kategorije „kapitala“, „zemljišno vlasništvo“ i „najamni rad“ koje izražavaju klasnu strukturu građanskog društva. Odgovor koji je proizašao iz istraživanja međusobnog odnosa tih kategorija glasio je: kao odlučujući odnos građanskog društva koji prožima sve i vlada svim mora prije svih stvari biti izrađena kategorija „kapital“, i to u njezinu čistom obliku, to jest ispuštajući sve oblike koje valja izvesti iz samog kapital-odnosa. Tek tada može biti — kao tvorevina kapitala, kao rezultat njegova djelovanja na pretkapitalističke privredne oblike — razvijeno moderno zemljišno vlasništvo. Ali, najamni rad, iako on pojmovno kao i historijski predstavlja osnovni uvjet kapitala i kapitalističkog načina proizvodnje, pretpostavlja sa svoje strane za svoje potpuno obrazovanje da je taj način proizvodnje zahvatio cjelinu društvenih odnosa, te da je i seoske proizvođače pretvorio u najamne radnike. Ova se kategorija može stoga iscrpno razmatrati tek nakon razmatranja kapitala (i zemljišnog vlasništva).

Vidi se: razlozi koje Marx nalazi za tročlanu artikulaciju svoga istraživanja i za redoslijed što ga je pri tom valjalo zadržati sigurno nemaju nikakve veze s bilokakvim „izvanjskim gledištima“ ili s konvencionalnim učenjem o „proizvodnim faktorima“ građanske nacionalne ekonomije. Dapače, oni proizlaze iz unutrašnje prirode samog kapitalističkog načina proizvodnje, iz povijesnog i logičkog redoslijeda kategorija koje ga sačinjavaju, koji je redoslijed doista nalagao — barem temporalno — kidanje predmeta istraživanja. Osobito na početku analize, gdje se još „u bitnom radilo o tome da se zadrže čista formalna određenja, dakle da se ne unese ništa što tu ne spada“.¹¹² Tako se Marx u svom „Rohtentwurfu“ od 1857—1858. smatrao prisiljenim — kako bi mogao

¹¹⁰ Usporedi na str. 46. citiranu rečenicu iz „Kapitala“ (III, str. 886.), po kojoj kapital uključuje zemljišno vlasništvo „kao svoju suprotnost“.

¹¹¹ „Grundrisse“, 189—190.

¹¹² Ibid., 619.

čisto izraditi pojam kapitala — odustati ne samo od kategorije „zemljišno vlasništvo“, nego i od svih bližih određenja najamnine.¹¹³ (Tako je, uostalom, i u konačnom Marxovu djelu moglo istraživanje zemljišne rente uslijediti tek nakon provedene analize kapitala, dakle tek na kraju III. sveska.) Vjerujemo da u tom smislu, to jest u smislu prethodnog, ali nezaobilaznog „radnog modela“, moramo protumačiti izvornu podjelu djela u posebne knjige o kapitalu, zemljišnom vlasništvu i najamnom radu. Preostaje doduše pitanje koji su posebni razlozi učinili nužnim kasnije napuštanje toga modela. Prije nego prijeđemo na ovo pitanje, želimo razjasniti promjene što ih je doživio izvorni plan I. dijela djela, naime plan knjige „o kapitalu“.

B) „Knjiga o kapitalu“

1. *Izvorna podjela „Knjige o kapitalu“*

Po planu iz 1857—58. ova je knjiga trebala biti podijeljena u slijedeće odjeljke:¹¹⁴

- a) Odjeljak o „kapitalu općenito“
 1. Proizvodni proces kapitala
 2. Proces cirkulacije kapitala
 3. Profit i kamata
- b) Odjeljak o konkurenciji
- c) Odjeljak o kreditnom sistemu
- d) Odjeljak o akcijskom kapitalu.

Od toga je izveden (1857—58.) samo prvi odjeljak; i to upravo u Marxovu „Rohentwurfu“, koji se (kao što je već istaknuto)

¹¹³ Usporedi MEW, sv. 29., str. 312—315.: „U cijelom se ovom odjeljku“ (u odjeljku o „kapitalu općenito“) „pretpostavlja da je najamnina stalno jednaka svom minimumu. . . . Dalje je pretpostavljeno da je zemljišno vlasništvo jednako 0, to jest ovdje nas se još ne tiče zemljovlasništvo kao poseban ekonomski odnos. Jedino je tim putem moguće da se pri svim odnosima stalno ne govori o svemu.“ (Marxovo pismo Engelsu od 2. IV. 1858.)

¹¹⁴ Doduše u varijantama plana koje su otisnute na 175. i 186. stranici „Grundrisse“ nalazi se druga, šestočlana podjela „knjige o kapitalu“, u kojoj se — osim četiriju navedenih odjeljaka — kao peti odjeljak pojavljuje „kapital kao tržište novca“, a kao šesti „kapital kao izvor bogatstva“. Ali posljednje bi teme mogle isto tako dobro biti obrađivane u odjeljcima c) i d) i to je valjda razlog što ih kasnije varijante plana više ne spominju. Uostalom: upravo spomenute dvije varijante plana svjedoče o tome koliko je „Rohentwurf“ u svojoj strukturi „hegelovski“!

za razliku od kasnijeg djela ograničava na analizu „kapitala općenito“. S ostalim se odjeljcima (b, c i d) kasnije dogodilo isto što smo utvrdili u povodu II. i III. knjige: to jest, oni su ispušteni kao samostalni odjeljci, ali su istovremeno sadržajno uvršteni u novu strukturu djela. I ovdje je, dakle, došlo do suženja izvorne sheme, kojemu je suženju, međutim, odgovaralo proširenje prvog dijela sheme, to jest odjeljka o „kapitalu općenito“. Jer, dok prva dva sveska „Kapitala“ u osnovi ne prelaze analizu „kapitala općenito“, u trećem se — i to po izvorno predviđenom redoslijedu — uvlače u analizu i teme konkurencije, kredita i akcijskog kapitala, premda sigurno ne u onoj mjeri u kojoj je to Marx izvorno namjeravao. I u ovom se slučaju, dakle, pokazuje kako je izvorno striktno odjeljivanje kategorija bilo samo sredstvo metodološke apstrakcije, te je stoga moglo biti napušteno čim je glavni zadatak — analiza „kapitala općenito“ — izvršen. To je, dakle, kategorija koju valja prije svega razumjeti, i kojoj ćemo sada morati posvetiti svoju pažnju.

2. „Kapital općenito“ i „mnogi kapitali“

Kao što već znamo, Marxov „Rohentwurf“ načelno isključuje ne samo sve teme koje spadaju u opseg izvorno predviđenih knjiga II-IV, nego i one teme koje su trebale biti istraživane u odjeljcima b-d prve knjige.¹¹⁵ On od samog početka želi raspravljati o „kapitalu općenito“. Što, međutim, znači pojam „kapitala općenito“? Na koju je razinu ovdje uzdignuta apstrakcija?

Najprije ćemo se zadovoljiti odgovorom što ga nalazimo u Marxovu pismu Kugelmannu od 28. prosinca 1862. Ograničenje na „kapital općenito“ — stoji tamo — isključuje promatranje konkurencije kapitala i kreditnog sistema.¹¹⁶ U konkurenciji imamo posla s „djelovanjem kapitala na kapital“, ona pretpostavlja mno-

¹¹⁵ Kažemo: načelno, jer upravo „Rohentwurf“ sadrži brojna odstupanja koja zapravo prekoračuju okvir „kapitala općenito“ i koja po svom sadržaju padaju u druge dijelove Marxova djela. — Usporedi Marxovo pismo Engelsu od 31. 5. 1858.: „Nezgoda je naime što je u rukopisu (koji bi tiskan bio debeo svezak) sve u zbrci, što se govori o mnogome što je određeno tek za kasnije dijelove.“ (MEW, sv. 29., str. 330.)

¹¹⁶ „Drugi je dio sada konačno dovršen. . . To je nastavak prve biljeznice“ (to znači spisa „Zur Kritik“), „ali se pojavljuje samostalno pod naslovom ‚Kapital‘ . . . On u stvari obuhvaća samo on što je trebalo činiti treće poglavlje prvog odjeljka, naime kapital općenito. Dakle, u to nisu uključeni konkurencija kapitala i kreditni sistem.“ (MEW, sv. 30., str. 639.)

štvo kapitala; u kreditu se pak „kapital spram pojedinih kapitala pojavljuje kao opći element“.¹¹⁷ U oba se slučaja radi o zbiljskom kretanju konkretnih kapitala — o kapitalu u njegovu realitetu, ne u njegovu „idealnom prosjeku“.¹¹⁸ „Kapital“ — čitamo u „Rohentwurfu“ — „opstoji i jedino može opstojati kao mnogi kapitali, te se otuda njegovo samoodređenje pojavljuje kao njihovo međusobno djelovanje jednih na druge“, budući da je on (ovdje opet prizvuk *Hegelove* terminologije!) po svojoj biti ono „što se od sebe odvaja“, te se nužno mora „razlučiti“ od sebe samoga.¹¹⁹ Prema tome se na kapitalu utemeljena proizvodnja uspostavlja u svojim primjerenim oblicima „jedino ukoliko se razvija slobodna konkurencija“.¹²⁰ Doduše — „dok je kapital slab, on sam traži potporu prošlih ili s njegovim pojavljivanjem prolazećih načina proizvodnje“. S druge strane: „Čim on počinje sam sebe osjećati i znati kao granicu razvoja, on pribjegava oblicima koji su, iako izgledaju kao da dovršavaju vladavinu kapitala sputavanjem slobodne konkurencije, istovremeno vjesnici njegova rastvaranja i raspada načina proizvodnje koji na njemu počiva.“¹²¹ U vrijeme svoga cvjetanja vladavina se kapitala može ozbiljiti jedino u konkurenciji i konkurencijom.

Upravo ovu pozitivnu jezgru konkurencije građanska ekonomija, kaže Marx, „nije nikada shvatila“. Ona je, naime, slobodnu konkurenciju „shvaćala jedino negativno; to jest, kao negaciju monopola, korporacija, zakonskih reguliranja etc., kao negaciju feudalne proizvodnje“. Ali konkurencija je „daleko od toga da ima jedino to povijesno značenje ili da je samo ovo negativno“. Ona je istovremeno „odnos kapitala prema samom sebi kao drugi

¹¹⁷ Marxovo pismo Engelsu od 2. 4. 1858. (MEW, sv. 29., str. 312.)

¹¹⁸ I u „Theorien“ se konkurencija i kredit kao „realno kretanje kapitala“ kao „konkretni odnosi“ često suprotstavljaju „kapitalu općenito“, ili „općoj prirodi kapitala“. (Usporedi „Theorien“, II, str. 493., 513—514.; 533—534.; III, str. 48., 305., 348. i 455.)

¹¹⁹ „Grundrisse“, 317 i 323. — „Budući da vrijednost čini osnovu kapitala, kapital nužno postoji samo razmjenom za protuvrijednost“, — stoji u narednoj bilješci — „kapital se nužno odvaja od sebe samoga. Univerzalni kapital, bez njemu suprotstavljenih stranih kapitala za koje se razmjenjuje ... jest prema tome glupost. Repulzija kapitala jednog od drugoga sadržana je već u njemu kao realiziranoj razmjenskoj vrijednosti.“ (Isto, str. 324.) — Dakle, i „državni kapitalizam“ bio bi moguć samo ako bi bilo suprotstavljeno više državno organiziranih kapitala.

¹²⁰ Ibid., str. 543.

¹²¹ Ibid., 544—545. Dakle ovdje Marx — već 1857. — proriče oblik monopolskog kapitalizma! (To se može nazvati „vizija“ — mi dajemo prednost manje mističnoj riječi „dijalektika“.)

kapital, to jest, realno ponašanje kapitala kao kapitala“. Tek se njome „pojedinom kapitalu postavlja kao izvanjska nužnost ono što odgovara pojmu kapitala“. Otuda pojmovno konkurencija nije „ništa drugo nego unutarnja priroda kapitala...“, koja se pojavljuje i ozbiljuje kao međusobno djelovanje kapitala koji „jedan drugomu i sebi samima nameću imanentna određenja kapitala“.¹²² Kao takva konkurencija je „bitan motor građanske ekonomije“, iako ona ne stvara njezine zakone, nego ih samo ozbiljuje, ne objašnjava ih, nego ih samo čini vidljivima.¹²³ Otuda ništa ne bi bilo netočnije nego zamijeniti istraživanje tih zakona s analizom konkurencije, kreditnih odnosa koji nju pretpostavljaju itd. Da bi se pojmi pojavi oblici, mora se najprije istražiti ono što se u njima pojavljuje. To je utoliko važnije što se u konkurenciji sve pokazuje i mora pokazati izvrnuto¹²⁴ (cijena nije određena radom, nego rad cijenom itd.), tako da se u njoj kapital pojavljuje kao „onaj koji određuje cijenu, daje posao, regulira proizvodnju, jednom riječju“ kao „izvor proizvodnje“.¹²⁵ Da bi se, dakle, mogli čisto istražiti imanentni zakoni kapitala, mora se apstrahirati od konkurencije i njezinih popratnih pojava, te poći od „kapitala kao takvog“ ili od „kapitala općenito“. „Uvođenje mnogih kapitala ovdje ne smije ometati promatranje. Odnos mnogih, dapače, objasniti će se nakon što se razmotri ono što svi imaju zajedničko, da su kapital.“¹²⁶

Koja su, međutim, određenja koja se mogu smatrati kao zajednička svim kapitalima? Očito ona koja su istinita za kapital, ali ne i za druge oblike bogatstva, dakle, ona koja izražavaju određeni povijesni karakter kapitalističkog načina proizvodnje.

Ekonomisti (Marx ima ovdje u vidu *Adama Smitha*) često shvaćaju kapital kao „nagomilani (opredmećeni) rad koji služi kao sredstvo novoga rada“. Ali „jednako je tako nemoguće prijeći neposredno od rada na kapital kao neposredno prijeći od različitih ljudskih rasa na bankara ili od prirode na parni stroj...“

¹²² Ibid., 542—544 i 317. (Usporedi 676. stranicu ovoga rada.) — „Uopće konkurencija je način na koji kapital promiče svoj način proizvodnje.“ („Grundrisse“, 617.)

¹²³ Ibid., 450. (Usporedi izvrsne izvode H. Grossmanna u njegovoj knjizi: „Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz“, str. 96—99.)

¹²⁴ „Konkurencija, da bi kapitalu nametnula njemu imanentne zakone kao izvanjsku nužnost, prividno ih okreće. Ona ih izvrće.“ — „Grundrisse“, str. 647. — Usporedi „Das Kapital“, III, str. 55., 219., 235., 703., itd. (I ovdje se radi o jednom Hegelovu pojmu.)

¹²⁵ „Grundrisse“, 186—187.

¹²⁶ Ibid., 416.

Da bi se razvio pojam¹²⁷ kapitala, nužno je poći ne od rada, nego od vrijednosti, i to od razmjenske vrijednosti koja je razvijena već u kretanju cirkulacije“.¹²⁸ Takva je vrijednost novac ukoliko ne djeluje ni kao puko sredstvo razmjene, niti se okamenjuje u blagu, nego se u opticaju i kroz njega održava i umnožava — posredstvom tuđega rada. Dakle, ono što prije svega razlikuje kapital od puke vrijednosti ili novca jest da je on vrijednost koja „proizvodi višak vrijednosti“, da mu u osnovi leži specifičan povijesno određeni odnos — odnos najamnog rada. Doduše, „pod kapital se subsumira mnogo onoga što se čini da prema njegovu pojmu tu ne spada. Npr. kapital se pozajmljuje. On se gomila etc. U svim tim odnosima¹²⁹ čini se da je on stvar i da potpuno pada u jedno s materijom u kojoj postoji“.¹³⁰ Ali mi se ovdje „ne bavimo nijednim posebnim oblikom kapitala, niti pojedinim kapitalom različitim od drugih kapitala etc. Mi pribivamo njegovu procesu nastajanja.“¹³¹ Taj je dijalektički proces nastajanja samo idealni izraz zbiljskog kretanja u kojemu kapital postaje.¹³² Kasnije odnose valja promatrati kao razvoj iz ove klice“.¹³³

Ono što se pokazuje kao zajedničko svim kapitalima jest njihovo svojstvo oplodnje — činjenica da prisvajaju (neposredno ili posredno) višak vrijednosti stvoren u kapitalističkom proizvodnom procesu. Stoga analiza „kapitala općenito“ mora započeti istraživanjem procesa proizvodnje. Ona mora pokazati kako novac prelazi „preko svog jednostavnog određenja kao novac“ i postaje kapital, te kako on potrošnjom čovjekova rada stvara višak vrijed-

¹²⁷ „Budući da kapitalistička proizvodnja počiva na tomu da se rad neposredno kupuje, kako bi se u procesu proizvodnje jedan dio toga prisvojio bez kupovine, koji se međutim prodaje u proizvodu — budući da je to razlog postojanja kapitala. . .“ („Theorien“, I, str. 265.)

¹²⁸ „Grundrisse“, 170. — Usporedi drugo poglavlje trećeg odjeljka ovoga rada, gdje se ovaj tok misli iscrpnije obrađuje.

¹²⁹ U originalu: „oznake“.

¹³⁰ „Grundrisse“, 412—413.

¹³¹ Primjereno tome na mnogim je mjestima „Rohentwurf“ kao pravi predmet analize označena „povijest nastanka kapitala“, odnosno njegovo „samoodređenje“ ili „samoooblikovanje“. (Ibid., 307, 317 i 427.)

¹³² „Budući da govorimo o kapitalu, o kapitalu koji nastaje, nemamo osim njega još ništa — kako mnogi kapitali za nas još ne postoje — ništa osim samog kapitala i proste cirkulacije.“ (Ibid., 617.) — Upravo u tom smislu u „Rohentwurf“ se (ali i u „Kapitalu“ i u „Theorien“) postajući kapital suprotstavlja postalom ili gotovom kapitalu — „kako se on pojavljuje kao cjelina, kao jedinstvo procesa cirkulacije i procesa proizvodnje“ („Theorien“, III, str. 473.; II, 513—514), odnosno „gotovom liku“ kapitala. („Das Kapital“, III, str. 219.)

¹³³ „Grundrisse“, 217.

nosti i kako na kraju proizvodnja viška vrijednosti vodi reprodukciji kapitala i samog kapitalskog odnosa. Sve se to može razviti a da se ne obrati pažnja na postojanje više kapitala i razlike među njima. Jer, kakô god različiti kapitali sebi dijele u proizvodnom procesu stvoreni višak vrijednosti, oni ipak ne mogu „nikada međusobno podijeliti više nego što iznosi cjelokupna vrijednost ili cjelokupni proizvod“.¹³⁴ Time se nikada ne može objasniti, nego samo prikriti postajanje viška vrijednosti; jer u profitu se višak vrijednosti pojavljuje kao ravnomjerno proizveden od svih dijelova kapitala, a sam se kapital pojavljuje „kao izvor bogatstva nezavisan od rada“.¹³⁵

Ako, dakle, treba pojmiti temeljnu pretpostavku kapitalskog odnosa — odnos kapitala i rada, te ulogu viška vrijednosti kao pokretačke snage kapitalističke proizvodnje — ne smije se poći od „mnogih kapitala“, nego od kapitala, odnosno od „kapitala cijelog društva“,¹³⁶ dakle od „kapitala općenito“. Tek je tada moguće zbiljsko razvijanje pojma kapitala.

Životni se tok kapitala, međutim, ne ograničava na neposredni proizvodni proces. Dapače, da bi se kapital mogao obnoviti, proizvod kapitala mora zajedno s viškom proizvoda „biti pretvoren u novac, ne kao na ranijim stupnjevima proizvodnje, gdje razmjena obuhvaća samo suviše proizvode, ali ih nipošto ne obuhvaća u njihovu totalitetu“.¹³⁷ Stoga mora faza proizvodnog procesa biti dopunjena fazom cirkulacije. Kretanje kapitala postaje tako kružni tok u kojemu i izrastaju novi oblici kapitala (postojani i obrtni kapital), koji iz prolaznih određenja kapitala očvršćuju u njegove posebne načine opstanka. I ove oblike valja pojmiti unutar apstrakcije „kapitala općenito“ („osposobljenje kapitala“)¹³⁸, budući da „oni karakteriziraju svaku vrstu kapitala“¹³⁹ i stoga moraju biti pojmljeni bez uzimanja u obzir međusobnog djelovanja „mnogih kapitala“. S druge se strane sada protjecanje različitih faza cirkulacije posredstvom kapitala pokazuje kao „granica proizvodnje —

¹³⁴ U originalu: „kao cjelokupni višak vrijednosti ili cjelokupni višak proizvoda.“ (Ibid., 673.) — Usporedi isto, 576: „Profit kapitalista mora postojati prije nego što može biti podijeljen...“

¹³⁵ Ibid., 645.

¹³⁶ „Mi se ovdje bavimo kapitalom kao takvim. Različitost kapitala nas se još ne tiče.“ (Ibid., 252.)

¹³⁷ Ibid., 309.

¹³⁸ Ibid., 186. — I pojam „oposebljenje“ specifično je hegelovski pojam (kao što se Marx uopće u uporabi termina „općenitost“, „posebnost“, „pojedinačnost“ oslanja na Hegelovu „Logiku“).

¹³⁹ „Grundrisse“, 353.

granica koja je postavljena specifičnom prirodom samoga kapitala“. Cirkulacija stoji vremena i za to vrijeme kapital ne može stvarati nikakav višak vrijednosti. Time njegova oplodnja ne ovisi jedino o duljini vremena u kojemu kapital stvara vrijednost (radno vrijeme), nego isto tako i o vremenu cirkulacije u kojemu te vrijednosti bivaju realizirane.¹⁴⁰ Primjereno tome sada se i višak vrijednosti kapitala ne pojavljuje „više jednostavno kao određen viškom rada što ga je kapital prisvojio u proizvodnom procesu“. On se ne mjeri svojom stvarnom mjerom, „odnosom viška rada i potrebnog rada“, nego veličinom samoga kapitala. „Kapital određene vrijednosti za određeno vrijeme proizvodi određeni višak vrijednosti“.¹⁴¹

Višak vrijednosti, dakle, poprima sada (i mi time dolazimo do posljednjeg, trećeg, odjeljka „Rohentwurfa“) preobraženi, izvedeni oblik profita, a stopa viška vrijednosti oblik profitne stope. Samo se cjelokupni profit kapitalističke klase mora pokrivati s cjelokupnim viškom vrijednosti što ga je ona prisvojila.¹⁴² Pojedini kapitali naprotiv mogu prigrabiti više nego što bi to odgovaralo višku vrijednosti što su ga stvorili u proizvodnom procesu. Ali u „Rohentwurfu“ Marx upućuje to pitanje „tek u promatranje mnogih kapitala, budući da proizvodnja opće profitne stope i njoj odgovarajući preobražaj vrijednosti u proizvodne cijene pretpostavlja konkurenciju, zbiva se, dakle, na razini koja je po izvornom Marxovu planu isključena iz razmatranja „kapitala općenito“.¹⁴³

Čitalac je sigurno zamijetio da Marx u posljednjim navedenim rečenicama već govori o kapitalu cijele kapitalističke klase, o „cjelokupnom društvenom kapitalu“ — za razliku od posebnih pojedinačnih kapitala. Kakvo značenje pripada tom pojmu Marxove metodologije? To je vidljivo iz jedne vrlo važne bilješke u „Rohentwurfu“: „Kapital *općenito*, za razliku od posebnih kapitala“ — čitamo ovdje — „pojavljuje se doduše 1) *samo kao apstrakcija*; ne kao proizvoljna apstrakcija, nego kao apstrakcija koja obuhvaća differentiu specficu kapitala u razlici spram svih ostalih oblika bogatstva. . . To su određenja koja su zajednička svakom kapitalu kao takvom, ili koja svaku određenu sumu vrijednosti čine kapitalom. A razlike unutar apstrakcije isto su tako

¹⁴⁰ Ibid., 521.

¹⁴¹ Ibid., 632.

¹⁴² Ibid., 673.

¹⁴³ Ibid., 645—646.

apstraktne posebnosti koje karakteriziraju svaku vrstu kapitala tako što je on njihova pozicija ili negacija, (npr. postojani ili obrtni kapital);¹⁴⁴ 2) ali sam kapital općenito je za razliku od posebnih kapitala realna egzistencija. To je obična ekonomija priznala, iako nije shvatila; to čini vrlo važan moment njezina učenja o izjednačivanjima etc. Na primjer kapital u tom općem obliku, premda pripada pojedinim kapitalistima . . . tvori kapital koji se akumulira u bankama¹⁴⁵ i pomoću njih distribuira, te se, kao što kaže *Ricardo*,¹⁴⁶ začuđujuće raspoređuje u odnosu na potrebe proizvodnje. On isto tako pozajmicama tvori jednaku razinu¹⁴⁷ između različitih zemalja.¹⁴⁸ Dok je opće otuda s jedne strane samo *mišljena* differentia specifica, ona (ono?) je istovremeno poseban realni oblik pored oblika posebnog i pojedinačnog“. („Vidjet ćemo“ — dodaje Marx — „kasnije na toj točki koja će, više logičke nego ekonomske naravi, ipak imati veliko značenje u toku našeg istraživanja. Isto tako u algebri. Na primjer a, b, c su brojevi uopće, općenito; ali zatim su oni cijeli brojevi nasuprot a/b, b/c, c/b, c/a, b/a etc., koji ih, međutim, pretpostavljaju kao opće elemente“).¹⁴⁹

A na drugom mjestu „Rohentwurfa“ stoji:

„Promatrati kapital općenito nije puka apstrakcija. Ako promatram cjelokupni kapital jednog naroda, npr. za razliku od cjelokupnog rada (ili isto tako zemljišnog vlasništva), ili ako promatram kapital kao opću ekonomsku bazu neke klase u razlici prema nekoj drugoj klasi: tada ga promatram općenito. Kao kad npr. čovjeka promatram fiziološki u razlici prema životinji“.¹⁵⁰

Izuzetna važnost ovih Marxovih usputnih primjedaba bode oči. Uzmimo na primjer njegovu obradu „reprodukcije i cirkulacije“.

¹⁴⁴ U originalu: „Capital fixe ili capital circulant“. (O pojmovima „postojani“ i „obrotni“ kapital vidi 24. poglavlje ovoga rada.)

¹⁴⁵ U originalu: „banks“.

¹⁴⁶ Vidi na primjer str. 47—48. Ricardovih „Djela“ (McCullochovo izdanje, 1888).

¹⁴⁷ U originalu: „On isto tako pomoću zajmova etc. stvara razinu“.

¹⁴⁸ Marx na ovom mjestu nastavlja: „Prema tome, ako je zakon kapitala općenito da on, da bi se oplodio, mora sebe dvostruko postaviti, te da se u ovom dvostrukom obliku mora dvostruko oploditi, tada će se kapital nekog posebnog naroda koji nasuprot nekom drugom narodu reprezentira kapital par excellence morati pozajmiti nekom trećem narodu da bi se mogao oploditi. Dvostruko postavljanje“ — dodaje on smjerajući na Hegela — „odnošenje prema sebi samome kao stranac postaje u ovom slučaju proketo stvarno.“ Str. 548—549.

¹⁴⁹ „Grundrisse“, 353—354.

¹⁵⁰ Ibid., 735.

lacije cjelokupnog društvenog kapitala“ u II. svesku „Kapitala“:

„Ali upravo jer kružni tok $R' \dots R''$ “, stoji tamo o „kružnom toku robnog kapitala“, „unutar svoga opisa pretpostavlja drugi industrijski kapital u obliku $R(r + v)$ “, on sam zahtijeva da ga se ne promatra jedino kao *opći* oblik kružnog toka, to jest kao društveni oblik unutar kojega svaki pojedini industrijski kapital može biti promatran, otuda ne jedino kao oblik kretanja koji je zajednički svim individualnim industrijskim kapitalima, nego istovremeno kao oblik kretanja zbroja individualnih kapitala, dakle cjelokupnog kapitala klase kapitalista — kretanje u kojemu se kretanje svakog individualnog industrijskog kapitala pojavljuje kao djelomično kretanje koje se isprepleće s drugima i koje je njima uvjetovano. Ako npr. promatramo cjelokupni godišnji proizvod roba neke zemlje i analiziramo kretanje kojim jedan njihov dio zamjenjuje proizvodni kapital u svim individualnim poslovima, a drugi ulazi u individualnu potrošnju različitih klasa, tada $R' \dots R'$ promatramo i kao oblik kretanja društvenog kapitala i viška vrijednosti, odnosno viška proizvoda što ga je kapital stvorio. To, da je društveni kapital jednak zbroju individualnih kapitala. . . , te da je cjelokupno kretanje društvenog kapitala jednako algebarskom zbroju kretanja individualnih kapitala, nikako ne isključuje da to kretanje kao kretanje pojedinačnih kapitala pokazuje drugačije fenomene nego isto kretanje ako se promatra sa stajališta jednog dijela cjelokupnog kretanja društvenog kapitala, dakle u povezanosti s kretanjima drugih njegovih dijelova, te da ono istovremeno rješava probleme rješenje kojih mora biti pretpostavljeno pri promatranju kružnog toka pojedinih individualnih kapitala umjesto da iz njih proizlazi“. ¹⁵¹

S tog stajališta valja pojedine kapitale promatrati jedino kao „odlomke“ društvenog kapitala, „kretanje kojih je i njihovo individualno kretanje, a istovremeno i integrirajući član kretanja cjelokupnog kapitala“, koji — iako je samo zbroj individualnih kapitala — pokazuje različit karakter od kapitala svakog individualnog kapitalista. ¹⁵² „Cjelokupni kapital društva“ valja tako shvatiti kao cjelinu, kao „posebnu egzistenciju za razliku od posebnih egzistencija raznih kapitala“. Isto vrijedi (kako se već pokazalo u citiranoj primjedbi) za Marxovo promatranje kredita: „Kao ono kako se industrijski kapital pojavljuje tek u kretanju

¹⁵¹ „Das Kapital“, II, str. 100—101.

¹⁵² Ibid., str. 391. i dalje.

i konkurenciji između posebnih sfera, *kao po sebi zajednički kapital klase*, on nastupa ovdje zbiljski, u lihvi, u potražnji i ponudi kapitala¹⁵³. Primjereno tome Marx kredit smatra oblikom „u kojem se kapital pokušava postaviti u razlici od pojedinih kapitala, ili pojedini kapital u razlici od svoje kvantitativne granice“¹⁵⁴. Ali najjasnije se realni karakter cjelokupnog društvenog kapitala objelodanjuje u akcijskom kapitalu, „u kojem obliku se kapital izradio do svoga posljednjeg oblika u kojemu on nije samo *po sebi*, po svojoj substanciji, nego je u ovom obliku postavljen kao društvena snaga i proizvod“¹⁵⁵.

Toliko o „općem pojmu kapitala“ — za razliku od promatranja „konkretnih odnosa“¹⁵⁶, to jest „kapitala u njegovu realitetu“¹⁵⁷. Kao što je već spomenuto, ovaj je pojam u Marxovim očima samo apstraktno dijalektički odraz „zbiljskog kretanja u kojemu kapital postaje“. Otuda slijedi da je već u općem pojmu kapitala u obliku klice „*sadržano ono kasnije*“, dakle ne samo „civilizirajuće“ tendencije kapitala, tendencije što guraju naprijed, nego i protuslovlja koja vode preko njegove granice.¹⁵⁸ (Od brojnih primjera koji se nalaze u „Rohentwurfu“ ukažimo ovdje samo

¹⁵³ Ibid., III, str. 381.

¹⁵⁴ „Grundrisse“, 551—552.

¹⁵⁵ Ibid., str. 428. — Ovdje bi valjalo primijetiti da i suprotstavljanje „po sebi“ i „biti postavljen“ potječe iz Hegelove „Logike“.

¹⁵⁶ Usporedi „Das Kapital“, II, str. 454.; III, str. 33., 120., 152., i tako dalje.

¹⁵⁷ Razliku između ovih dvaju načina promatranja objašnjava Marx i slijedećim primjerom: „Kapitali imaju različitu veličinu. Ali veličina svakog pojedinačnog kapitala samoj je sebi jednaka, dakle dok se promatra samo njegovo svojstvo kao kapitala, ona je proizvoljna“ [u originalu: „any“] „veličina. Ali ako promatramo dva kapitala, u njihovoj međusobnoj razlici nastupa odnos kvalitativnih određenja kroz razliku njihove veličine. Ona sama postaje razlikujući kvalitetu toga odnosa. To je bitan aspekt, od čega je veličina samo pojedinačan primjer“ [u originalu: „one single instance“] „kako se razlikuje promatranje kapitala kao takvog od promatranja kapitala u odnosu na drugi kapital, ili promatranja kapitala u njegovu realitetu.“ („Grundrisse“, 576.)

¹⁵⁸ „Jednostavni pojam kapitala mora sadržavati dvije civilizirajuće tendencije etc.; one se ne smiju, kao u dosadašnjim ekonomijama, pojaviti kao izvanjske konzekvencije. Isto se tako pokazuju protuslovlja koja se kasnije oslobađaju kao već u njemu latentna.“ (Ibid., 317.) — Usporedi isto, 237: „Egzaktni je izvod pojma kapitala nuždan jer je on temeljni pojam moderne ekonomije, kao što je sam kapital, apstraktna slika kojega je njegov pojam, osnova građanskog društva. Iz oštrog shvaćanja temeljne pretpostavke odnosa moraju proizaći sva protuslovlja građanske proizvodnje, kao i granica na kojoj kapital stremlje preko sebe samoga.“

na razvoj mašinerije,¹⁵⁹ kreditnog sistema¹⁶⁰ kao i na problem realizacije.¹⁶¹) Ali s druge strane dobivaju „svi momenti kapitala koji se pojavljuju kao involvirani u njemu, kad se kapital promatra prema njegovu općem pojmu . . . samostalan realitet i pokazuju se tek kad se on realno pojavi kao mnogi kapitali. Unutrašnja živa organizacija, koja se tako zbiva unutar i posredstvom konkurencije, tek se tada proširuje“.¹⁶² Osobito „istovremenost različitih putova kapitala, kao i njegovih različitih određenja, postaje jasna tek kad su pretpostavljeni mnogi kapitali. Tako se životni proces čovjeka sastoji u protjecanju različitih doba. Ali istovremeno postoje sva doba čovjeka raspodijeljena na različite individuum“.¹⁶³

3. Strukturalni odnos „Rohentwurfa“ prema „Kapitalu“

Čitaoci koji su upoznati sa sadržajem Marxova „Kapitala“ sigurno će znati vrednovati značenje ovih izvadaka iz „Rohentwurfa“. Jer ono što je Marx ovdje napisao već 1857—1858. doista je i program njegova kasnijeg djela. Poput „Rohentwurfa“ ograničavaju se, naime, I. i II. svezak „Kapitala“ u osnovi samo na „apstraktno promatranje fenomena tvorbe kapitala“¹⁶⁴ odnosno na analizu procesa cirkulacije i reprodukcije u „njegovu fundamentalnom obliku, reduciranog na njegov apstraktni izraz“¹⁶⁵

¹⁵⁹ „Lako je izvesti ulazak mašinerije iz konkurencije i zakona redukcije proizvodnih troškova koji ona izaziva. Ovdje se radi o tome da se mašinerija izvede iz odnosa kapitala prema živom radu, bez obzira na drugi kapital.“ (Ibid., str. 662.)

¹⁶⁰ „Suprotnost radnog vremena i vremena cirkulacije sadrži cijelo učenje o kreditu. . .“ (Ibid., str. 552.)

¹⁶¹ Ibid., str. 351. — Usporedi također „Theorien“, II, str. 493.: „Međutim, kao što smo vidjeli već kod promatranja novca, . . . da novac uključuje mogućnost kriza, tako to još više proizlazi kod promatranja opće prirode kapitala, a da još nisu izvedeni daljnji realni odnosi koji tvore sve pretpostavke zbiljskog proizvodnog procesa.“

¹⁶² „Grundrisse“, 419.

¹⁶³ Ibid., str. 533. — Usporedi ibid., str. 533—534.: „Istovremenost je procesa kapitala u različitim fazama moguća jedino njegovom diobom i odbacivanjem u obroke, od kojih je svaki kapital, ali kapital u posebnom određenju. Ova promjena oblika i tvari zbiva se kao u organskom tijelu. Ako se na primjer kaže da se tijelo reproducira u 24 sata, onda ono to ne čini na jednom, nego je odbacivanje u jednom obliku i obnavljanje u drugom razdijeljeno, zbiva se istovremeno. . . (Ovdje, dakle, već prijelaz na mnoge kapitale).“

¹⁶⁴ Usporedi „Das Kapital“, I, str. 180., bilješka 37.

¹⁶⁵ Ibid., II, str. 454. i 501.

— to znači na promatranje „kapitala općenito“. (Zato i prolazna pretpostavka da se robe prodaju za njihovu vrijednost¹⁶⁶.) Stvarna metodološka razlika počinje tek s III. sveskom. Kada, naime, i „Rohentwurf“ u svom posljednjem odjeljku govori o profitu, o općoj profitnoj stopi i o njezinu tendencijskom padu, tada se ipak još radi o „profitu općenito“, o „profitu klase kapitalista“, ali ne „jednog pojedinog kapitala na račun nekog drugoga“.¹⁶⁷ Ovo posljednje promatranje (dakle, prije svega preobražaj vrijednosti u proizvodne cijene i rascjep viška vrijednosti u profit poduzetnika, kamatu itd.) vodi preko okvira „kapitala općenito“. Međutim, treći se svezak „Kapitala“ „postupno približava“ obliku u kojemu „likovi kapitala . . . nastupaju na površini društva, u djelovanju različitih kapitala jednog na drugi, konkurenciji, te u običnoj svijesti samih agenata proizvodnje“.¹⁶⁸ Sada se daleko prekoračuje granica „kapitala općenito“ — kako je Marx shvaćao taj pojam u „Rohentwurfu“. I tek sada mogu biti zahvaćeni problemi koji su na ranijim stupnjevima istraživanja mogli biti samo naviješteni¹⁶⁹ i rješenje kojih je tek postalo moguće prodiranjem od „gotovog lika ekonomskih odnosa, kako se taj lik pokazuje na površini . . . do njegova unutrašnjeg, bitnog ali skrivenog jezgrovitog lika i njemu odgovarajućeg pojma“.¹⁷⁰

Mi, dakle, vjerujemo da smo u kategorijama „kapitala općenito“ i „mnogih kapitala“ (to jest konkurencije) našli ključ ne samo za razumijevanje „Rohentwurfa“, nego i kasnijeg djela, to jest „Kapitala“. — Doduše, strukturalna povezanost obaju djela ne smije biti precijenjena. Ne smije se previdjeti kako je kasnije preoblikovanje izvorne „Knjige o kapitalu“ vodilo i moralo voditi do određene promjene pojmova koji leže u temelju knjige, te da se zato značenje koje ti pojmovi imaju u „Kapitalu“ ne pokriva uvijek i ne potpuno s onim značenjem koje znamo iz „Rohentwurfa“.

¹⁶⁶ „Promatranje kapitala općenito, gdje se pretpostavljaju iste cijene vrijednosti.“ („Theorien“, II, str. 515.)

¹⁶⁷ „Grundrisse“, 653.

¹⁶⁸ „Das Kapital“, III, str. 33. (Usporedi str. 36. ovoga poglavlja.)

¹⁶⁹ Kao primjer može ovdje poslužiti pojmovno određivanje „društveno nužnog rada“, koje je — slično kao i pojmovno određenje akumulacije — u prvom svesku došlo u obzir samo „apstraktno, to jest kao puki moment neposrednog procesa proizvodnje“ („Das Kapital“, I, str. 590.), te je tek u trećem svesku moglo biti dalje izvedeno sa stajališta „konkretnih uvjeta“. (Iscrpnije o tomu u narednom poglavlju, str. 117. i dalje.)

¹⁷⁰ „Das Kapital“, III, str. 219. („Pojam“ je dakle samo kopija „jezgre“, to jest zbiljski postojećih društvenih odnosa.)

Sigurno, i u „Kapitalu“ se stalno suprotstavlja „zbijsko, unutrašnje kretanje“ kapitalističke proizvodnje njezinu samo „pojavnom“ kretanju, kako se ono pokazuje u konkurenciji. I ovdje je konzekventno zadržano *Hegelovo* razlikovanje „biti“ i „pojave“. ¹⁷¹ „Opće i nužne tendencije kapitala“ — čitamo u I. svesku — „valja razlikovati od njihovih pojavnih oblika. Ovdje ne treba promatrati način i oblik kako se imanentni zakoni kapitalističke proizvodnje pojavljuju u vanjskom kretanju kapitala, kako se uspostavljaju kao prisilni zakoni konkurencije . . . ali toliko je jasno unaprijed: znanstvena je analiza konkurencije moguća jedino kad je pojmljena unutrašnja priroda kapitala — jednako kao što je prividno kretanje nebeskih tijela razumljivo jedino onomu tko poznaje njihovo zbijsko, ali osjetilno nezamjetljivo kretanje“. ¹⁷² A slično stoji i u 6. poglavlju III. sveska: „Pretpostavka punog razvoja fenomena što ih istražujemo u ovom poglavlju jesu kredit i konkurencija na svjetskom tržištu. Ali ovi konkretni oblici kapitalističke proizvodnje mogu biti obuhvatno prikazani samo nakon što je pojmljena opća priroda kapitala. . .“ ¹⁷³ Doduše, sva bi muka bila nepotrebna „kad bi pojavni oblik i bit stvari padali neposredno ujedno“; ali tada bi i „svaka znanost bila suvišna“. ¹⁷⁴ Ali kako to nije tako, mora znanstveno istraživanje prodrijeti od „pojava na površini“ do „unutrašnje biti“, do „strukture jezgre“ ekonomskih procesa — kako bi na taj način našlo „zakon pojave“. ¹⁷⁵ a samu tu pojavu pojmlilo kao nužnu. ¹⁷⁶ U tom se pogledu, dakle, metodološki temeljni stav „Kapitala“ uopće ne

¹⁷¹ Usporedi G. Lukács, op. cit., 20, bilješka I.

¹⁷² „Das Kapital“, I, str. 335.

¹⁷³ Ibid., III, str. 120. — Usporedi ibid., str. 152.: „U takvom općenitom istraživanju“ (kao što je ovo u „Kapitalu“) „uvijek se općenito pretpostavlja da zbijski odnosi odgovaraju njihovu pojmu, ili, što je isto, konkretni se odnosi izlažu samo ukoliko izražavaju svoj vlastiti opći tip.“ (Usporedi također ibid., III, 839: „jer zbijsko kretanje konkurencije leži izvan našeg plana i mi moramo izložiti samo unutrašnju organizaciju kapitalističkog načina proizvodnje, tako reći u njegovu idealnom presjeku.“)

¹⁷⁴ Ibid., str. 870. (Usporedi Marxova pisma Engelsu od 27. 6. 1867. i Kugelmannu od 11. 7. 1868., usporedi MEW, sv. 31., str. 313. i MEW, sv. 32., str. 552—553.)

¹⁷⁵ „Das Kapital“, I, str. 325.

¹⁷⁶ Ricardo — kaže Marx u jednoj od svojih bilježnica za ekscerpte iz godine 1851. o Ricardovu razmatranju konkurencije — „apstrahira od onoga što drži akcidentalnim. Nešto je drugo izlagati zbijski proces u kojemu se oboje — ono što on naziva akcidentalnim kretanjem, a što je stalno i zbijsko, i njegov zakon, prosječan odnos — pojavljuje kao jednako bitno.“ („Grundrisse“, 803. — Usporedi MEGA, III, str. 530—531.)

razlikuje od onoga iz „Rohentwurfa“. Razlika leži negdje drugdje: u tome što Marx u Kapitalu“ smatra da i onaj dio njegova istraživanja „koji se postupno približava oblicima na površini, u konkurenciji“ (dakle, III. svezak njegova djela) spada u „opću analizu kapitala“, čime se okvir ove posljednje proširuje, a okvir konkurencije naprotiv sužava.¹⁷⁷ Ali nam pokazuje kako i razlikovanje između „kapitala općenito“ i „mnogih kapitala“ koje je stavljeno u temelj „Rohentwurfa“ predstavlja prije svega radni model, bez kojega, doduše, Marxova znanstvena zgrada nikada ne bi bila zgotovljena, ali koji — kao svaka radna hipoteza — može pretendirati na potpunu valjanost samo unutar određenih granica.

V. DOMAŠAJ I VJEROJATNI RAZLOZI PROMJENE PLANA

Koji su dakle rezultati našega istraživanja? Drugim riječima: u čemu se sastojala promjena plana Marxova djela i kako se ona može objasniti?

Na prvo pitanje (usporedi shemu na kraju ovoga poglavlja) nije teško odgovoriti. Vjerujemo da iz istraživanja rukopisa „Kapitala“ smijemo zaključiti da od šest izvorno planiranih knjiga Marx nikada nije konačno napustio posljednje tri, nego su one prije bile određene „eventualnom nastavku djela“. Otuda se stvarna promjena plana može odnositi jedino na knjige I-III; ona se sastojala u tome da je druga knjiga (o zemljišnom vlasništvu) pripojena III. svesku konačnog djela, dok je građa treće knjige (o najamnom radu) uvrštena u pretposljednji odjeljak I. sveska. — A što se tiče „Knjige o kapitalu“, dakle, prvog dijela izvornog plana, i ovdje se dogodilo prestrukturiranje u tom smislu da su odjeljci b-d te knjige, i to istim redoslijedom, preuzeti u III. svezak „Kapitala“, dok prva dva sveska djela uglavnom odgovaraju odjeljku a) izvorne „knjige o kapitalu“, to jest ograničavaju se na analizu „kapitala općenito“.

Rečeno se doduše odnosi samo na izvanjsko pregrupiranje građe obrađene u Marxovu djelu. Ali koji su motivi bili u osnovi ovog pregrupiranja?

¹⁷⁷ Za razliku od „Rohentwurfa“ u „Kapitalu“ se dakle područje „nauka o konkurenciji“ ograničava na istraživanje „zbiljskog kretanja tržišnih cijena“ (nasuprot proizvodnim cijenama), kao i na promatranje konkurentske borbe na svjetskom tržištu. (Vidi: „Das Kapital“, III, str. 120., 245., 772. i 839.)

U svakom slučaju ne oni koje nalazimo u *Grossmanna* i *Behrensa*! Čini se da se promjena plana objašnjava sasvim drugim razlozima naviještenim već u toku našeg istraživanja: time što je, kad je Marx dovršio bitni dio svoga zadatka — analizu industrijskog kapitala — postala suvišnom stara struktura djela, koja je tako reći služila „samorazumijevanju“. Važnu uputu daje ovdje sam „Rohentwurf“. Jer, koliko god je ovaj rukopis načinjen potpuno u smislu izvornog plana, u njemu ne nedostaje (mislimo u odjeljcima rukopisa koji raspravljaju o proizvodnom procesu i procesu cirkulacije) — izuzevši poglavlja o najamnini i njezinim oblicima — ni jedan od najbitnijih misaonih tokova što ih je Marx kasnije razvio u prvom i drugom svesku „Kapitala“. A to pokazuje kako je mogla biti provedena cjelokupna analiza procesa proizvodnje i cirkulacije kapitala a da se nije moralo ulaziti u teme koje su bile predviđene za knjigu o najamnornom radu i zemljišnom vlasništvu. Ono što je ta analiza pretpostavljala bilo je samo postojanje modernog odnosa najamnog rada — a ono pojmovno pada ujedno s postojanjem samog kapitala. Od svega se ostaloga moralo i moglo u prvi mah odustati kako bi se mogla izraditi kategorija „kapital“ u čistom obliku.¹⁷⁸ U tom se smislu potpuno potvrdilo odvajanje područja istraživanja koje je stavljeno u osnovu izvornog plana. Ali ono što je u početku bilo korisno i nužno moralo se pokazati kao sprečavajuće i suvišno ograničenje (to više što bi zadržavanje tog odvajanja moralo voditi u stalna ponavljanja već izloženoga). Radni je model učinio svoju uslugu i mogao je stoga biti napušten u narednoj etapi istraživanja a da to nije vodilo do bilo kakvih načelnih promjena već dostignutih rezultata. A time su mogle biti napuštene posebne knjige o zemljišnom vlasništvu i najamnornom radu, to jest mogle su biti u najbitnijim dijelovima preuzete u novo djelo koje se bavi samo „kapitalom“. Svaka tamo gdje je pojmovno pripadala: knjiga o zemljišnom vlasništvu u III. svezak jer je posebni, teoretski problem zemljišne rente mogao biti riješen tek na ovoj etapi istraživanja, naslanjajući se na već provedenu analizu industrijskog kapitala kao i njegovih „sekundarnih“ i „izvedenih“ oblika;¹⁷⁹

¹⁷⁸ Usporedi „Grundrisse“, str. 702.: „Čvrste se pretpostavke u toku izvođenja rastvaraju. Ali jedino time što ih se u početku fiksira moguć je izvod a da se sve ne pomiješa.“

¹⁷⁹ „... Industrijski je kapital, koji je temeljni oblik kapitalskog odnosa po tomu kako ovladava građanskim društvom i od kojega se svi ostali oblici pojavljuju samo kao izvedeni ili sekundarni — izveden kao kapital koji nosi kamate; sekundarno to znači kao kapital u posebnoj funkciji (koja

¹⁸⁰ knjiga o najamnom radu, naprotiv, neposredno u analizu proizvodnog procesa kapitala, dakle u I. svezak — kako bi se istraživanjem kategorije „najamni rad“ i njezinih oblika uspostavio jedan od potrebnih „međučlanova“ između teorije vrijednosti I. sveska i učenja o proizvodnim cijenama koje je izvedeno u III. svesku. (Posljednju ćemo točku, međutim, pobliže razjasniti tek u „Prilogu I.“ ovom poglavlju, koji je posvećen „Knjizi o najamnom radu“.)

Popis nacрта plana i bilježaka o planu što ih je autor uzeo u obzir a koji se odnose na strukturu Marxova djela.

1) rujan	1857. „Grundrisse“, 28—29
2) listopad	1857. „Grundrisse“, 138—139
3) studeni	1857. „Grundrisse“, 175
4) studeni	1857. „Grundrisse“, 186
5) veljača	1858. Pismo Lassalleu od 22. II., MEW, sv. 29.
6) travanj	1858. Pismo Engelsu od 2. IV., MEW, sv. 29.
7) lipanj	1858. „Grundrisse“, 855—859
8) siječanj	1859. „Zur Kritik“, 7
9) veljača-ožujak	1859. „Grundrisse“, 969—978
10) prosinac	1862. Pismo Kugelmanu od 28. XII., MEW, sv. 30.
11) siječanj	1863. „Theorien I“, 389—390
12) srpanj	1865. Pismo Engelsu od 31. VII., MEW, sv. 31.
13) listopad	1866. Pismo Kugelmanu od 13. X., MEW, sv. 31.
14) travanj	1868. Pismo Engelsu od 30. IV., MEW, sv. 32.

pripada njegovu procesu cirkulacije), kao komercijalni...“ („Theorien“, III, str. 460.)

¹⁸⁰ „Moramo sebi objasniti“, čitamo u 47. poglavlju III. sveska — u čemu je zapravo teškoća obrade zemljišne rente sa stajališta moderne ekonomije... Teškoća nije objasniti višak proizvoda i njemu odgovarajući višak vrijednosti što ga stvara zemljišni kapital. Dapače, to je pitanje riješeno analizom viška vrijednosti koji stvara proizvodni kapital bez obzira u koju je sferu uložen. Teškoća je pokazati odakle, nakon izjednačavanja viška vrijednosti između različitih kapitala na prosječni profit... nakon što se već prividno dogodila raspodjela cjelokupnog viška vrijednosti koji se uopće mogao podijeliti, odakle potječe dodatni dio viška vrijednosti što ga zemljoposjedniku plaća u obliku zemljišne rente kapital uložen u zemlju.“ („Das Kapital“, III, str. 790.)

Izvorna struktura

(6 knjiga)

I. O KAPITALU

a) Kapital općenito

1) Proces proizvodnje

2) Proces cirkulacije

3) Profit i kamata

b) konkurencija

c) sistem kredita

d) akcijski kapital

II. O ZEMLJIŠNOM

VLASNIŠTVU

III. O NAJAMNOM RADU

IV. O DRŽAVI

V. O VANJSKOJ TRGOVINI

VI. O SVJETSKOM TRŽIŠTU

Promijenjena struktura

„KAPITAL“ (3 sveska)

I. Proces proizvodnje kapitala (odjeljci)

1) roba i novac

2) preobražaj novca u kapital

3-5) apsolutni i relativni višak **vrijednosti**

6) najamnina

7) proces akumulacije

II. Proces cirkulacije

III. Cjelokupni proces kap. proiz. **odjeljci)**

1-3) profit i stopa profita

4) trgovački kapital

5) kamata i kredit

6) zemljišna renta

7) rente

KNJIGA O NAJAMNOM RADU

1. Teme koje su trebale pripadati u opseg ove knjige

Ovdje se mora najprije primijetiti: ne može se sa sigurnošću reći koje bi teme dospjele u okvir planirane knjige o najamnom radu, budući da o tome ne posjedujemo nikakve pobliže podatke. I u ovoj smo točki upućeni na usporedbu „Rohentwurfa“ s kasnijim djelom. Tako u „Rohentwurfu“ nedostaje, kao što je već spomenuto, ne samo analiza najamnine i njezinih oblika, nego i sva građa koja se odnosi na duljinu radnog dana, kapitalove načine izrabljivanja i na tvorničko zakonodavstvo, koju je Marx s takvom iscrpnošću obradio u „Kapitalu“. Po izvornom planu sve je to trebalo biti istraživano tek u knjizi o najamnom radu. Osim ovoga mnoge raspršene primjedbe, koje se nalaze kako u „Rohentwurfu“ tako i u kasnijim Marxovim rukopisima, svjedoče da ova pretpostavka nije proizvoljna.

Tako se u spisu *Zur Kritik* na slijedeći način skicira zadatak „učenja o najamnom radu“: „Radno vrijeme pokazano kao immanentna mjera razmjenske vrijednosti, na toj osnovi izložiti najamninu.“¹ Drugim riječima: Općenito se količina vrijednosti koju radnik dobiva u razmjeni s kapitalom mjeri opredmećenim radom potrebnim da bi se reproducirala radna sposobnost radnika, dakle da bi se on sam (i njegovo potomstvo) tjelesno održalo. Ali kako se određuje „ono više ili manje“ što ga radnik doista dobiva u svojoj najamnini — stoji u „Rohentwurfu“ — „općeg se odnosa tako malo tiče da to iz njega kao takvoga ne možemo izvesti“.² Realno kretanje najamnine ovisi dapače o zakonima

¹ „Zur Kritik“, str. 47.

² „Grundrisse“, str. 193—194.

koji vladaju³ tržištem rada (za razliku od tržišta roba), pa se njegovo istraživanje mora ostaviti za posebno učenje o najamnom radu.⁴

Ali, idemo dalje. „Osnova je za razvoj kapitalističke proizvodnje“ — kaže Marx u *Theorien* — „... općenito da radna snaga kao roba koja pripada radnicima stupi nasuprot uvjetima rada kao robama koji opstojе u kapitalu o sebi i egzistiraju nezavisno o njoj“. Međutim, „bitno je određenje vrijednosti radne snage“ kao robe. . . „Jedino na toj osnovi nastaje razlika između vrijednosti i oplodnje radne snage, razlika koja ne postoji ni kod jedne druge robe, budući da upotreba nijedne druge robe ne može povisiti njezinu razmjensku vrijednost ili razmjenske vrijednosti koje iz nje rezultiraju. Dakle, osnova je moderne ekonomije, posao koje je analiza kapitalističke proizvodnje, postavljanje vrijednosti radne snage kao nečega fiksnoga, kao dane veličine — što ona praktično i jest u svakom određenom slučaju.“⁵ S ovom po sebi razumljivom premisom pristupa i Marx analizi kapitala i tvorbe kapitala. Dakle, on najprije pretpostavlja da se radniku isplaćuje „ekonomski pravedna, to jest općim zakonima ekonomije određena, najamnina“.⁶ Jedino je tim putem bilo moguće razviti

³ „IV (razmjena jednog dijela kapitala za živu radnu sposobnost može se promatrati kao poseban moment, i mora biti tako promatrana jer tržištem rada vladaju drugi zakoni nego tržištem proizvodnje. . . etc. . . Moment IV) pripada u odjeljak o najamnini etc.“ (Ibid., str. 420.)

⁴ Usporedi „Theorien“: „Povišenje ili pad najamnine može biti posljedica promjene potražnje i ponude radne snage ili posljedica temporalnog uspona ili pada cijena nužnih živežnih namirnica (u usporedbi s luksuznim artiklima), koja promjena u cijeni živežnih namirnica može nastupiti zbog promjene ponude i potražnje radne snage i time uvjetovanog rasta ili pada najamnine. Ukoliko ovakav rast ili pad najamnine donosi rast ili pad profitne stope, to se tako malo tiče općeg zakona rasta ili pada profitne stope kao rast ili pad tržišnih cijena roba uopće s određenjem njihove vrijednosti. To valja razmatrati u poglavlju o realnom kretanju najamnine.“ Citirano po Kautskyjevu izdanju „Theorien“ (usporedi MEW, 26, 3, str. 306.), u kojemu je nešto teže razumljiv Marxov originalni tekst neredigiran. U „Kapitalu“ se ovo pitanje obrađuje u 11. poglavlju III. sveska („Posljedice općih kolebanja najamnine na cijene proizvodnje“).

⁵ „Theorien“, I, str. 13. — Usporedi „Grundrisse“, str. 702.: „Osim toga praktički je sigurno da se, . . . ma koliko stupanj potrebnog rada može varirati u različitim epohama i različitim zemljama, . . . u svakoj danoj epohi smatra kako je stupanj potrebnog rada određen kapitalom i djeluje prema njegovim načelima. Uzevši u obzir same ove promjene sve ovo pripada u odjeljak koji raspravlja o odnosu nadnice i rada.“

⁶ Ibid., str. 329. — Ovdje se doduše mora primijetiti da je Marx još u „Rohentwurfu“ (a djelomice i u „Theorien“ — vidi npr. I, str. 278. i II, str. 220—221.) sklon tome da „ekonomski pravednu najamninu“ shvati kao

zakone tvorbe viška vrijednosti u njihovu čistom obliku, a da se ne razvijaju smetajuće i pravom toku strane sporedne okolnosti“. Doduše, „čvrste pretpostavke“ moraju se napustiti čim analiza prelazi od općih na konkretne odnose. Tako i pretpostavka „ekonomski pravedne najamnine“, to jest prodaje radne snage za njezinu vrijednost. U konkretnoj zbiljnosti, naime, kapital teži prema tome da s jedne strane potisne najamninu ispod vrijednosti radne snage, a s druge strane da — nenormalnim produženjem trajanja rada (koje je jednako obezvređivanju radne snage) — podigne oplodnju kapitala. Obje su metode⁷ trebale biti istraživane tek u knjizi o najamnom radu. „Da u praksi“ — stoji u „Rohentwurfu“ — „i kao opća tendencija, i neposredno preko cijene, kao npr. u traksistemu, kapital pokušava obmanuti nužni rad“ (to znači radnika) „i potisnuti ga ispod njegova mjerila, ne pripada ovamo. . . Protuslovlja moraju ovdje slijediti iz samih općih prilika; ne iz prijevara pojedinih kapitalista. Ako se to u stvarnosti dalje oblikuje, to pripada u učenje o plaći.“⁸ A iz istog se razloga u „Rohentwurfu“ „nasilno produljenje radnog dana preko njegovih prirodnih granica“ — kamo pripada uz ostalo praksa noćnog rada i pribrajanje žena i djece radnom stanovništvu — upućuje u poglavlje o najamnom radu ili o najamnini.⁹

Nasuprot ropskom ili kmetskom odnosu slobodnom se najamnom radniku pojavljuje njegova radna sposobnost „sama u svom totalitetu kao njegovo vlasništvo, kao jedan od njegovih momenata, preko kojega on kao subjekt poseže i koji dobiva

identičnu s fizičkim minimumom najamnine. Ovo je netočno shvaćanje ispravljeno tek kasnije. (Usporedi Engelsovu primjebu uz Marxovo djelo „*Elend der Philosophie*“, str. 83.) Uostalom: Kako pokazuje usporedba sa sada dostupnim izvornim tekstom „*Theorien*“, prvi je izdavač djela, Karl Kautsky, smatrao (doduše, da ne bi otkrivao Marxove slabosti) kako je potrebno izbaciti sva mjesta na kojima Marx govori o „minimumu najamnine“ i zamijeniti ih vlastitim ispravkama. (Dva mjesta iz Kautskyjeva izdanja što smo ih citirali: I, str. 73. i II/I, str. 80., ostala su zabunom.)

⁷ Ove se metode u svojoj brutalnosti doduše još i danas primjenjuju u kapitalistički „nerazvijenim“ područjima (tako npr. u Srednjoj i Južnoj Americi, kao i u Aziji i Africi).

⁸ „*Grundrisse*“, str. 329.

⁹ Vidi slijedeća mjesta „*Rohentwurfa*“: „Radni dan nije ograničen prirodnim danom; on može biti produljen duboko u noć.“ (Isto, str. 241. I drugo mjesto: „On (višak rada) može biti proizveden — to ipak ovdje valja samo natuknuti, jer pripada u poglavlje o najamnom radu — i nasilnim produljenjem radnog dana preko njegovih prirodnih granica; privođenjem žena i djece u radno stanovništvo.“ (Ibid., str. 302.)

osposobljavajući ga.¹⁰ Stoga sudjelovanje radnika u njegovu vlastitom proizvodu uzima oblik najamnine („Kada rad ne bi bio“ — stoji u „Rohentwurfu“ — „određen kao najamni rad, ne bi se način na koji rad sudjeluje u proizvodima pojavljivao kao najamnina. . . Individuum, koji u proizvodnji sudjeluje u obliku najamnog rada, sudjeluje u proizvodima, rezultatima proizvodnje, u obliku najamnine.“¹¹) Ali koliko god je važno već prilikom opće analize kapitala ući u promijenjeni oblik koji vrijednost radne snage mora poprimiti — toliko se ovdje pojavljuje kao zasad suviše razmatranje različitih oblika koje pokazuje sama najamnina. U svakom slučaju u „Rohentwurfu“ se ne nalazi nikakvo istraživanje o tome; iz toga možemo zaključiti da je ono bilo rezervirano za knjigu o najamnom radu. Dakle, tek bi se tamo Marx zabavio različitim oblicima najamnine; i to ne samo s njezina dva osnovna oblika — najamnina po vremenu i najamnina po komadu¹² — nego i s takvim oblicima obeštećenja radnika kao što je sudjelovanje u profitu,¹³ prirodna najamnina itd. Ali i određenje vrijednosti tzv. osobnih usluga, ukoliko se njihovo plaćanje ravna po zakonima prave najamnine, trebalo je biti po izvornom planu razmatrano tek u knjizi o najamnom radu.¹⁴

U vezi s tim valja još spomenuti da je Marx (kao što je već primijećeno¹⁵) namjeravao i zakone redukcije takozvanog kvalificiranog rada na jednostavan prosječni rad istraživati tek u knjizi o najamnom radu. To se na prvi pogled čini iznenađujućim, osobito ako se (poput mnogih autora koji su pisali o tom pitanju) upravo ovdje naslućuje „rupa“ u Marxovoj teoriji vrijednosti. Međutim: glavni problem — redukciju individualno i po njihovu konkretnom karakteru različitih ljudskih radova na jednostavan prosječni rad — Marx je riješio već ranije; s tog je stajališta pitanje

¹⁰ „Ovo“ — dodaje Marx — „valja dalje izvesti kasnije kod najamnog rada.“ (Ibid., str. 368—369.)

¹¹ Ibid., str. 16.

¹² „Sistem plaćanja radnika po komadu“ — čitamo u „Rohentwurfu“ — jest „samo drugi oblik mjerenja vremena. . . ; ovdje nas se, prigodom promatranja općeg odnosa, uopće ne tiče.“ (Ibid., str. 193.)

¹³ „O odskora sa samodopadljivošću postavljenom zahtjevu da se radniku dade određeni udio u profitu treba govoriti u odjeljku o najamnini!“ (Ibid., str. 193.)

¹⁴ „Kako se određuje vrijednost ovih usluga i kako je ova vrijednost određena zakonima najamnine, pitanje je koje nije povezano s istraživanjem danog odnosa“ (proizvodnog i neproizvodnog rada) „i pripada u poglavlje o najamnini.“ („Theorien“, I, str. 380.)

¹⁵ Usporedi str. 35.

o odnosu kvalificiranog i nekvalificiranog rada predstavljalo samo poseban slučaj, koji se na kraju krajeva reducira na pitanje o „različitoj vrijednosti radnih snaga“, i razmatranje kojega je stoga — kako naglašava sam Marx¹⁶ — moglo uslijediti tek u učenju o najamnom radu. (Na koji je način Marx namjeravao riješiti taj problem, vidjet ćemo u 31. poglavlju ovog rada.)

2. Zašto je napuštena posebna „Knjiga o najamnom radu“?

Toliko o temama koje je Marx u početku želio uputiti u posebnu knjigu o najamnom radu, a od kojih je većina kasnije preuzeta u I. svezak „Kapitala“.¹⁷ Kao što se vidi, sve su to pitanja koja su za općenito razvijanje kapitalskog odnosa u njegovu „čistom“ obliku bila irelevantna, te stoga nisu u prvi mah morala biti uzeta u obzir. Ali ovdje nam nije toliko do upoznavanja obrisa izvornog Marxova plana koliko do razloga koji su Marxa kasnije postaknuli da ga napusti. A u tom pogledu čini se da kasnija povijest planirane knjige o najamnom radu pruža vrijedne upute.

Vidjeli smo kako je već dispozicija I. odjeljka iz siječnja 1863., što ju je objavio *Kautsky*, značila utoliko promjenu plana strukture djela ukoliko se tamo pojavljuje posebna točka o „radnom danu“ koja je izvorno trebala biti raspravljana u knjizi o najamnom radu. Ipak, sve govori u prilog tome da je Marx još 1863. ustrajao na svom starom planu, a prema tome i na posebnoj knjizi o najamnom radu.

Konačno odustajanje od te knjige dade se utvrditi tek u I. svesku „Kapitala“. To se ne pokazuje samo u široko započetim empirijsko-historijskim ekskursima, kojima su ovdje dokumentirani odjeljci o apsolutnom i relativnom višku vrijednosti kao i o procesu akumulacije, a koji najvećim dijelom uključuju upravo teme koje bi po starom planu bile uvrštene tek u knjigu o najamnom radu. Nepotrebno je ovdje isticati koliko je tim ekskursima izlaganje u I. svesku dobilo na životnosti i uvjerljivosti. Ipak najbitniji su rezultati istraživanja spomenutih odjeljaka (kako to svjedoči primjer „Rohentwurfa“) mogli biti izloženi i bez ovoga

¹⁶ „Theorien“, III, str. 164—165.

¹⁷ Nije uvršteno upravo spomenuto pitanje kvalificiranog rada i istraživanje „realnog kretanja najamnine“; ovo posljednje vjerojatno iz istog razloga zbog kojega je Marx u „Kapitalu“ odustao od istraživanja „zbijskog kretanja tržišnih cijena“. („Das Kapital“, III, str. 772.)

dokumentacijskog materijala, kao što je to godinama i bila Marxova namjera.¹⁸ Naprotiv, znatno je važnija okolnost da je Marx u I. svezak uvrstio glavni dio planirane knjige o najamnom radu — naime istraživanje o najamnini i njezinim oblicima koje je nedostajalo još u dispoziciji od god. 1863. Na žalost, ne možemo reći kada se na to odlučio (u svakom slučaju ne prije 1864.). Ali razlog zašto se to dogodilo jasno je vidljiv iz Marxova pisma Engelsu od 27. lipnja 1867.

„Kako se preobražava“ — čitamo u tom pismu — „vrijednost robe u njezinu proizvodnu cijenu u kojoj se 1. cijeli rad pojavljuje kao plaćen u obliku najamnine; 2. a višak rada, ili višak vrijednosti poprima oblik povišenja cijene pod imenom kamate, profita itd. iznad cijene troškova (= cijena konstantnog kapitala + najamnina)?

Odgovor na ovo pitanje pretpostavlja: I da je preobražaj npr. dnevne vrijednosti radne snage prikazan u najamnini ili cijeni dnevnog rada. To se događa u V. poglavlju¹⁹, ovoga“ (to znači prvoga) „sveska. . .“²⁰

Ovdje nam, dakle, Marx sam kaže zašto se je — protiv svoje prvotne zamisli — odlučio da u I. svezak (to znači po ranijoj shemi u „Knjigu o kapitalu“ uvrsti i istraživanje o najamnini i njezinim oblicima: kako bi na taj način dobio nužni međučlan

¹⁸ Usporedi Marxovo pismo Engelsu od 10. 2. 1866.: „Nisam mogao napredovati s pravim teoretskim dijelom“ (prvog sveska). „Za to je mozak bio preslab“ (Marx je ranije govorio o svojoj bolesti). „Zato sam historijski proširio odjeljak o ‚radnom danu‘, što je izvan moga izvornog plana.“ (MEW, sv. 31., str. 174.)

¹⁹ Mora da se Marx ovdje zabunio u pisanju (ili je pak njegov rukopis krivo odgonetnut). Jer spomenuta se tema ne obrađuje u V., nego tek u XVII. poglavlju I. sveska. Tamo čitamo: „Oblik nadnice . . . briše svaki trag podjele rada na nužni rad i višak rada, na plaćeni i neplaćeni rad. . . U robovskom se radu pojavljuje čak i dio radnog dana za vrijeme kojega rob samo nadomješta vrijednost vlastitih životnih sredstava, za vrijeme kojega dakle doista radi za sebe samoga kao rad za svoga gospodara. . . Kod najamnog rada se pojavljuje obratno i višak rada ili neplaćeni rad kao plaćen. Tamo odnos vlasništva skriva rad roba za sebe samoga, a ovdje novčani odnos skriva besplatni rad najamnog radnika.“ („Das Kapital“, I, str. 562.)

Usporedi „Das Kapital“, III, str. 41.: „Kapitalistički se način proizvodnje razlikuje od načina proizvodnje utemeljenog u ropstvu uz ostalo time što se vrijednost, odnosno cijena radne snage prikazuje kao vrijednost, odnosno cijena samoga rada ili kao najamnina.“ Pri ovoj rečenici Marx upućuje čitaoca na XVII. poglavlje prvog sveska.

²⁰ MEW, sv. 31., str. 312.

za učenje o proizvodnim cijenama, koje će učenje izložiti kasnije (u III. svesku). A ako ni u tome ne možemo vidjeti neposredan odgovor na pitanje o uzrocima promjene plana, peripetije oko „Knjige o najamnom radu“ ipak, čini se, dokazuju jedno: naime, da je strogo odvajanje kategorija „kapital“ i „najamni rad“, kakvo je predviđao stari plan, bilo podnošljivo samo do određene točke, te je poslije moralo biti napušteno. Dokaz više za točnost naše hipoteze postavljene u odnosu na promjenu plana.

METODOLOŠKA PRIMJEDBA NA KRITIKU MARXOVIH SHEMA REPRODUKCIJE ROSE LUXEMBURG

U marksističkoj je literaturi često upućivano na netočnost kritike shema reprodukcije u II. svesku „Kapitala“ što ju je vršila *R. Luxemburg*. Na čudan način, međutim, pri tom nikada nije obraćena pažnja na metodološke premise od kojih je *R. Luxemburg* polazila u svojoj kritici; iako je upravo to točka koja se čini najinteresantnijom i kojom je zapravo trebalo početi.

Ono u čemu *R. Luxemburg* sama vidi *punctum saliens* svoje kritike upravo su dva pitanja metodološke prirode; treba li nacionalnoekonomska zbivanja promatrati sa stajališta pojedinog kapitala ili sa stajališta cjelokupnog društvenog kapitala? I drugo: može li se posljednji način promatranja uskladiti s apstrakcijom društva koje se sastoji samo od kapitalista i radnika?

U odnosu na prvo pitanje, misli autorica djela *Akkumulation*, ne može uopće postojati nikakva sumnja:

„Samodopadljivi privatni opstanak pojedinačnog kapitala“ — čitamo u njezinoj „*Antikritik*“¹ — „doista je samo vanjski oblik, površina privrednog života, koju samo vulgarni ekonomisti drže za bit stvari i jedinim izvorom spoznaje. Pod tom površinom i kroz sva protuslovlja konkurencije potvrđuje se činjenica da svi pojedinačni kapitali društveno čine cjelinu, da njihovim opstankom i kretanjem vladaju zajednički društveni zakoni, koji samo zbog nedostatka plana i anarhije današnjeg sistema prodiru kroz mnoga odstupanja iza leđa pojedinih kapitalista i nasuprot njihovoj svijesti.“

¹ „*Antikritik*“ (koja je, kao što je poznato, tiskana kao dodatak u kasnijim izdanjima spisa „*Akkumulation*“) po izdanju iz godine 1921.

Stoga mora — misli *R. Luxemburg* — svaka ozbiljna nacionalnoekonomska teorija ekonomske procese promatrati ne „sa stajališta tržišne površine, to znači pojedinačnog kapitala, te obljubljenе platforme vulgarnih ekonomista“, nego sa stajališta „cjelokupnog kapitala, dakle u krajnjoj liniji jedinog mjerodavnog i ispravnog stajališta“:

„To je upravo stajalište što ga Marx prvi put sistematski izvodi u drugom svesku svoga ‚Kapitala‘, ali koje je stavio u temelj cijele svoje teorije.“ Jer tek je Marxu uspjelo „iz pustinje protuslovlja i pipkajućih pokušaja *Quesnaya*, *Adama Smitha* i njihovih kasnijih epigona“ . . . izraditi „s klasičnom jasnoćom razliku između obiju kategorija: pojedinačnog kapitala i cjelokupnog društvenog kapitala“, a „Marxova ekonomska teorija stoji i pada sa shvaćanjem o cjelokupnom društvenom kapitalu kao realnoj zbiljskoj veličini koja nalazi opipljiv izraz upravo u kapitalističkom cjelokupnom profitu i njegovoj raspodjeli, a od čijeg nevidljivog kretanja potječu sva vidljiva kretanja pojedinačnog kapitala“.²

Marx ipak — nastavlja *R. Luxemburg* — zadržava ne samo u prvom, nego i u drugom i u trećem svesku svoga djela apstrakciju čisto kapitalističkog društva — on ipak pristupa problemu „reprodukcije i cirkulacije cjelokupnog društvenog kapitala“ s pretpostavkom koja je unaprijed onemogućila svako zbiljsko rješenje problema! — „Vjerovala sam da ovdje“ — piše ona — „moram započeti s kritikom. Teoretska pretpostavka društva koje se sastoji samo od kapitalista i radnika, koja je po sebi potpuno opravdana, na mjestu je, za određene svrhe istraživanja — tako mi se u prvom svesku ‚Kapitala‘ prilikom analize pojedinačnog kapitala i njegovih načina izrabljivanja u tvornici — učinila neprimjerenom i smetajućom tamo gdje se radi o akumulaciji cjelokupnog društvenog kapitala. Kako ona predstavlja zbiljski historijski proces kapitalističkog razvoja, ona se po momu sudu ne može razumjeti ako se ne uzmu u obzir svi uvjeti te povijesne zbilje. Akumulacija kapitala kao povijesni proces probija se od prvog do posljednjeg dana neposredno u okolini različitih pretkapitalističkih formacija, u trajnoj političkoj borbi i neprestanim ekonomskim uzajamnim djelovanjem s njima.“³ Kako se, dakle, mogu pravilno shvatiti taj

² „Antikritik“, str. 10., 67. i 33.

³ Ovome bi valjalo dodati: ne jedino akumulacija kapitala, nego cirkulacija kapitala uopće. Jer „unutar svoga procesa cirkulacije, u kojemu industrijski kapital vrši ulogu ili novca ili robe, prožima se kružni tok industrijskog kapitala, bilo da on opstoji kao financijski kapital ili kao robni kapital, s rob-

proces i njegovi unutrašnji zakoni kretanja jednom beskrvnom teoretskom fikcijom koja cijelu ovu okolinu, ovu borbu i ova međusobna djelovanja proglašava nepostojećima? — Upravo mi se ovdje čini potpuno u duhu Marxove teorije da je neophodno napustiti pretpostavku prvog sveska „Kapitala“, koja je tamo učinila goleme usluge, i postaviti istraživanje akumulacije kao cjelokupnog procesa na konkretnu osnovu razmjene stvari između kapitala i njegove historijske okoline. Ako se to učini, proizlazi, po mojem sudu, na nenasilan način objašnjenje procesa upravo iz Marxova temeljnog učenja i u potpunom skladu s ostalim dijelovima njegova glavnog ekonomskog djela.“⁴

Tako *R. Luxemburg*. Najprije što se tiče kategorija „pojedinačni kapital“ i „cjelokupni društveni kapital“, mora se priznati da se ovdje s metodološkog gledišta uistinu radi o fundamentalnoj razlici koja najoštrije dijeli Marxovu ekonomsku teoriju od građanske i osobito od vulgarne ekonomije.⁵

Samo — da li je time doista shvaćeno ono najbitnije u Marxovoj metodi? Može li se tvrditi kako nam to razlikovanje pruža ključ za razumijevanje Marxova djela i njegove strukture? Sigurno ne! Ono što pojedine sveske Marxova „Kapitala“ metodološki karakterizira nije (kako misli *R. Luxemburg*) to da se Marx u prvom ograničava na analizu pojedinačnog kapitala, a tek u drugom i trećem prelazi na promatranje kapitala u njegovoj društvenoj povezanosti. Jer već je u prvom svesku kategorija „cjelokupni kapital“ višestruko suprotstavljena kategoriji „pojedinačni kapital“, kako bi se na taj način utemeljile izuzetno važne ekonomske spoznaje. Tako npr. prilikom istraživanja okolnosti koje utječu na ratu i masu viška vrijednosti;⁶ pa opet u 7. odjeljku prilikom

nom cirkulacijom najrazličitijih društvenih načina proizvodnje, ukoliko je ova posljednja istovremeno proizvodnja roba“. („Das Kapital“, II, str. 113.)

⁴ „Antikritik“, 23. — Usporedi iscrpno utemeljenje ovog misaonog toka u „Akkumulation“ *R. Luxemburg*, 25. i 26. poglavlje.

⁵ Usporedi 2. poglavlje ovoga rada, str. 76.

⁶ „Rad što ga svakodnevno pokreće cjelokupni kapital nekog društva može se promatrati kao jedan jedini radni dan. Ako je npr. broj radnika 1 milijun, a prosječni radni dan jednog radnika 10 sati, tada društveni radni dan iznosi 10 milijuna sati. Uz postojeću duljinu ovoga radnog dana može se masa viška vrijednosti povećati jedino povećanjem broja radnika, to jest radnog stanovništva. Rast stanovništva ovdje tvori matematičku granicu za proizvodnju viška vrijednosti posredstvom cjelokupnog društvenog kapitala. Obratno. Uz postojeću veličinu stanovništva ova se granica stvara mogućim produljenjem radnog dana.“ („Das Kapital“, I, str. 325.)

analize procesa akumulacije kapitala⁷, itd. Dapače glavna je razlika da prva dva sveska ne prelaze analizu „kapitala općenito“, dok treći svezak prekoračuje tu granicu i tako predstavlja prijelaz na analizu „mnogih kapitala“ i njihovih međusobnih odnosa, dakle „kapitala u njegovu realitetu“.

Drugim riječima: Pojmovi „pojedinačni kapital“ i „kapital općenito“ nipošto nisu identični. Drugi je znatno širi nego prvi. Otuda proizlazi da Marx s uspjehom može, dapače mora, „cjelokupni kapital društva“ promatrati u okviru kategorije „kapitala općenito“. Najbolji primjer za to pruža upravo 3. odjeljak II. sveska, koji je *R. Luxemburg* napala. Tako dolazimo do njezina drugog metodološkog pitanja: može li biti usklađeno promatranje ekonomskih zbivanja sa stajališta cjelokupnog kapitala s apstrakcijom društva koje se sastoji samo od kapitalista i radnika?

Jasno je da bi prigovori što ih *R. Luxemburg* izriče protiv shema reprodukcije u II. svesku bili primjereni jedino onda kada Marx ne bi bio pomoću tih shema želio objasniti proces reprodukcije društvenog kapitala samo u njegovu „apstraktnom izradu“,⁸ nego i u njegovu stvarnom povijesnom toku. Mi znamo da to nije tako bilo. Doduše, *Rosa Luxemburg* mora upravo to pretpostaviti, jer smatra da — nasuprot pojedinačnom kapitalu — prilikom analize cjelokupnog društvenog kapitala nemamo posla samo s cjelinom ekonomskih zbivanja, nego istovremeno i s neposrednom konkretnom zbiljnošću kapitalizma. Jedino je tako shvatljivo zašto ona u analizama 3. odjeljka vidi „beskrvnu fikciju“ i zašto optužuje Marxa da on u ovoj točki apstrahira od „svih uvjeta povijesne zbiljnosti“.

Od svih uvjeta? Ali prilikom pobližeg promatranja ispostavlja se da *R. Luxemburg* doduše govori o svim uvjetima, ali doista misli samo jedan uvjet — naime, postojanje nekapitalističke okoline, takozvanih trećih osoba. A to nipošto nije slučajno. Jer, ako bi *R. Luxemburg* uzeli za riječ i vezali točnost ekonomskih zakona što ih je Marx otkrio za striktno uvažavanje „svih uvjeta

⁷ Usporedi ibid., str. 593.: „Iluzija koju stvara oblik novca nestaje odmah čim se umjesto pojedinog kapitalista i pojedinog radnika promatraju kapitalistička i radnička klasa. Kapitalistička klasa stalno daje radničkoj klasi uputnice na jedan dio proizvoda koji je ova posljednja proizvela a prva prisvojila. Ove uputnice radnik isto tako stalno vraća kapitalističkoj klasi i time joj izvlači dio svog vlastitog proizvoda koji mu pripada. Robni oblik proizvoda i novčani oblik robe prikrivaju transakciju.“ — Usporedi također isto, str. 593.: „S društvenog je stajališta, dakle, radnička klasa i unutar neposrednog radnog procesa isto tako pribor kapitala kao i mrtvo sredstvo za rad.“

⁸ Usporedi 72. stranicu ovoga rada.

povijesne zbilje“, tada se ne bi pokazale kao „fikcije“ samo sheme reprodukcije, nego svi rezultati istraživanja u „Kapitalu“. Pred sudačkom stolicom gole empirije mora, kao što je poznato, svaka teoretska apstrakcija izvući kraći kraj. . .

Sigurno, točno je da „kao povijesni proces“ kapitalistička akumulacija „od prvog do posljednjeg dana“ pretpostavlja okolinu nekapitalističkih formacija i neprestano uzajamno djelovanje s njima.⁹ Ali ona isto tako „od prvog do posljednjeg dana“ pretpostavlja mnoge druge stvari kao npr. unutar državnu i međudržavnu konkurenciju kapitala, nepodudaranje vrijednosti i cijena, postojanje prosječne profitne stope, vanjsku trgovinu, izrabljivanje zemalja s manjom produktivnošću rada od strane njihovih sretnijih konkurenata itd. Sve su to stvari na koje Marx u svojim apstraktnim shemama reprodukcije s pravom nije obratio pažnju, koje se međutim sa stajališta empirijski shvaćene „zbiljnosti“ isto tako ne smiju zaobići kao ni „historijska okolina“ kapitalizma.

Drugim riječima: Sučeljavanje shema s povijesnom zbiljom dokazuje ili previše ili ništa. Ovdje postaje jasno vidljiva unutrašnja nekonzekventnost R. Luxemburg. Ali ne samo ovdje! Tako R. Luxemburg i u „*Akkumulation*“ kao i u „*Antikritik*“ sa zadovoljstvom upućuje na navodna „zjapeća protuslovlja“ koja proizlaze između shema reprodukcije u II. svesku i „shvaćanja kapitalističkog cjelokupnog procesa i njegova toka, kako ga je Marx izveo u trećem svesku „Kapitala“.“¹⁰ Ali ona je sama (s pravom) opetovano tvrdila kako Marx nije jedino u prvom i drugom, nego i u trećem svesku „Kapitala“ pošao od pretpostavke društva¹¹ koje se sastoji samo od kapitalista i radnika — dakle od pretpostavke koja je navodno unaprijed isključivala pravilno shvaćanje procesa akumulacije! Pa kako se to slaže? Kako je Marx mogao u trećem svesku, polazeći od iste pretpostavke koja ga je u drugom svesku dovela na stranputicu, dospjeti

⁹ To je vrlo lijepo izložio L. Trocki u svojoj „Permanentnoj revoluciji: „Kapitalistički se razvoj — ne u smislu apstraktnih formula drugog sveska 'Kapitala', koje zadržavaju svoje značenje kao jedna etapa analize, nego u smislu historijske zbiljnosti — zbilo sistematskim proširenjem svoje osnove, i drugačije se nije mogao zbiti. U procesu svoga razvoja, dakle u borbi sa svojim unutarnjim protuslovljima, svaki se nacionalni kapitalizam u sve većoj mjeri okreće rezervama vanjskog tržišta, to znači svjetskoj privredi. Nezadrživa ekspanzija, koja izrasta iz unutrašnjih kriza kapitalizma, čini naprednu snagu, prije nego što postane za kapitalizam ubitačna.“ (Op. cit., 1965, str. 14.)

¹⁰ „*Akkumulation*“, str. 313.; „*Antikritik*“, str. 25.

¹¹ „*Akkumulation*“, str. 302—303.

do dijametralno suprotnih zaključaka, koje i *R. Luxemburg* smatra točnim? I ovdje se opet dokazuje previše, znatno više nego što se slaže s ishodištem kritike *R. Luxemburg*.

Nakon lektire „Rohentwurf“ nije teško uvidjeti izvor svih ovih zabuda. On leži u potpunom zanemarivanju Marxove kategorije „kapital općenito“. Dalje, on leži u nepoznavanju uloge koja pripada apstrakciji „čisto kapitalističko društvo“ u Marxovoj metodologiji. Marx sam kaže o tome:

„Prilikom promatranja bitnih odnosa kapitalističke proizvodnje može se, dakle (budući da se to približno sve više događa, da je to načelni cilj, i samo se u tom slučaju razvijaju proizvodne snage rada do najviše točke) pretpostaviti da je cijeli svijet roba, da su sve sfere materijalne proizvodnje . . . podređene (formalno ili realno) kapitalističkom načinu proizvodnje. U toj pretpostavci koja izražava cilj (limit), koja se, dakle, stalno sve više približava egzaktnoj točnosti, svi su radnici zaposleni u proizvodnji roba najamni radnici, a sredstva za proizvodnju suprotstavljaju im se u svim ovim sferama kao kapital.“¹²

To, naravno, ne znači da Marx i jedan trenutak zamjenjuje ovu metodološku pretpostavku sa zbiljnošću kapitalizma. Upravo je njemu, prije svega, do toga da kapitalistički način proizvodnje razumije u njegovu konkretnom realitetu. Međutim, jedino adekvatno znanstveno sredstvo za to on je vidio u metodi „uspinjanja od apstraktnog prema konkretnom“, koju je zacrtao već u svom *Einleitung* i kasnije primijenio u „Rohentwurfu“ i „Kapitalu“. To znači: da bi se istražile zakonitosti koje leže u temelju kapitalističkog načina proizvodnje, moralo se, po Marxu, najprije istraživati „postojanje“ kapitala, dakle i njegov proces proizvodnje i proces cirkulacije i reprodukcije, „u idealnom prosjeku“, kao „opći tip“ — pri čemu je doduše valjalo zanemariti sve „konkretno oblike“ kapitala (dakle unutar toga i postojanje nekapitalističkih slojeva). A to istraživanje ni u kojem slučaju nije bilo ograničeno na analizu pojedinačnog kapitala (kako bi to odgovaralo shvaćanju *R. Luxemburg*). Jer i „kapital cijelog društva“ može i mora u određene svrhe istraživanja biti pojmljen kao

¹² „Theorien“, I, str. 385. Usporedi „Das Kapital“, III, str. 184.: „Ali u teoriji se pretpostavlja da se zakoni kapitalističke proizvodnje čisto razvijaju. U zbiljnosti uvijek postoji samo približavanje; ali to je približavanje to veće što je kapitalistički način proizvodnje više razvijen i što je više uklonjena njezina zaprljanost i isprepletenost s ostacima ranijih ekonomskih prilika.“

„kapital kao takav“ ili kao „kapital općenito“.¹³ Podsjećamo čitatelja na mjesto iz „Rohentwurfa“ citirano u prošlom poglavlju: „Ako promatram cjelokupni kapital nekog naroda, npr. za razliku od cjelokupnog najamnog rada, ili promatram li kapital kao opću ekonomsku osnovu jedne klase za razliku od neke druge klase, tada ga promatram općenito.“ Uopće se ne može uvidjeti zašto bi to — nasuprot promatranju pojedinog kapitala — trebalo predstavljati „beskrvnu fikciju“.

Ovdje bi se doduše moglo upitati: ne pretpostavlja li proces reprodukcije cjelokupnog društvenog kapitala mnoštvo kapitala? I ne bi li zato promatranje toga procesa moralo biti isključeno iz analize „kapitala općenito“ i upućeno u analizu „mnogih kapitala“ (to znači konkurencije)? (Slične je sumnje, čini se, privremeno imao i sam Marx, kako bi se možda moglo zaključiti iz jednog mjesta „Rohentwurfa“¹⁴.)

Međutim, proces reprodukcije društvenog kapitala pojmovno pretpostavlja samo postojanje odnosa razmjene između dva odjeljka društvene proizvodnje — industrije sredstava za proizvodnju i industrije sredstava potrošnje (koje se doduše može misliti jedino kao da ih predstavljaju dva posebna kapitala), ali ne konkurenciju u pravom smislu. — Doduše, „s dvojnošću je onda dano mnoštvo uopće“, odakle slijedi „prijelaz iz kapitala“ općenito u „posebne kapitale, realne kapitale“.¹⁵ Ali to ni u kojem slučaju ne isključuje apstraktno istraživanje „kapitala općenito“. A to i jest razlog zašto se jedno takvo istraživanje nalazi već u drugom svesku „Kapitala“ — prije nego što je Marx prešao na promatranje „djelovanja mnogih kapitala međusobno“, prosječne profitne stope itd.

Ali mi ne moramo posegnuti čak za „Rohentwurfom“ da bismo se uvjerali u točnost ovoga shvaćanja. Jer, isto je stajalište Marx zastupao s nesumnjivom jasnoćom i u svojim *Theorien über den Mehrwert* (koje je R. Luxemburg, dakako, dobro poznavala i visoko cijenila).

Tako čitamo na početku poglavlja posvećenog „uzrocima kriza“ u II. svesku *Theorien*:

„Ovdje moramo promatrati jedino oblike koje doživljava kapital u svojim različitim daljnjim razvicima. Dakle, nisu izložene

¹³ „Grundrisse“, str. 252.

¹⁴ Ibid., str. 420.

¹⁵ Ibid., str. 353. (navedeno se mjesto doduše odnosi na kredit /kao i slično mjesto u „Theorien“, II, str. 208./; ali rečeno se može primijeniti i na proces reprodukcije.)

konkretna prilika unutar kojih se zbiva zbiljski proizvodni proces. Pretpostavlja se da se roba prodaje za svoju vrijednost. Ne promatra se konkurencija kapitala, isto tako kreditni sistem, isto tako zbiljska konstitucija društva, koje se ni u kojem slučaju ne sastoji samo od klasa radnika i industrijskih kapitalista, u kojemu dakle nisu identični potrošači i proizvođači — prva kategorija, kategorija potrošača (čiji su dohodi dijelom sekundarni, izvedeni od profita i najamnina, nipošto primitivni) znatno je dalje nego druga. . . Međutim, kao što smo već prilikom promatranja novca našli da novac uključuje mogućnost kriza, tako to slijedi prilikom promatranja opće prirode kapitala, a da još nisu izložene daljnje realne prilike, koje čine sve pretpostavke zbiljskog proizvodnog procesa.“¹⁶

A na jednom drugom mjestu istog sveska stoji:

„Ali sada se radi o tome. . . , da se slijedi daljnji razvoj potencijalne krize — realna se kriza može prikazati jedino iz realnog kretanja kapitalističke proizvodnje, konkurencije i kredita — ukoliko ona proizlazi iz formalnih određenja kapitala, koja su svojstvena njemu kao kapitalu, a nisu uključena u njegovu jednostavnom opstojanju kao roba i novac.“¹⁷

I, kao da sluti da će mu se prigovoriti kako na ovom stupnju analize zanemaruje „realne prilike“, piše Marx nekoliko redaka kasnije:

„Ovdje, dalje, valja primijetiti da moramo prikazati proces cirkulacije i reprodukcije prije nego što prikažemo gotovi kapital¹⁸ — kapital i profit¹⁹ — budući da moramo prikazati ne samo kako kapital proizvodi, nego i kako kapital biva proizveden. Međutim, zbiljsko kretanje polazi od postojećeg („gotovog“) kapitala; to znači zbiljsko kretanje na temelju razvijene kapitalističke proizvodnje koja počinje od sebe same, koja pretpostavlja sebe samu. Stoga su proces reprodukcije i u njemu dalje razvijene pretpo-

¹⁶ „Theorien“, II, str. 493. — Upravo ovo mjesto doslovce citira R. Luxemburg u svojoj knjizi (str. 302—303.), a da pritom ne posvećuje ni najmanju pažnju najvažnijem — Marxovu razlikovanju „općenite prirode kapitala“ i „realnih prilika“.

¹⁷ „Theorien“, II, str. 513.

¹⁸ Usporedi bilješku 132. na str. 56. 2. poglavlja.

¹⁹ Znamo da su u nacrtu plana iz 1859. („Grundrisse“, str. 978.) ove riječi označivale dio djela koji tematski odgovara kasnijem III. svesku „Kapitala“.

stavke kriza u ovoj rubrici prikazani samo nepotpuno i traže dopunu u poglavlju²⁰ „Kapital i profit“.“²¹

Jer:

„Krise svjetskog tržišta moraju biti pojmljene kao realni sažetak i nasilno izjednačivanje svih protuslovlja građanske ekonomije. Pojedini momenti koji se sažimaju u tim krizama moraju, dakle, istupiti i biti izloženi u svakoj sferi građanske ekonomije — a što dalje u njih prodiremo, moraju, s jedne strane, biti izložena nova određenja toga protuslovlja, a s druge strane, mora se dokazati da su njegovi apstraktni oblici povratni i sadržani u konkretnijima.“²²

Otuda je jasno da ima još „mnoštvo momenata, uvjeta, mogućnosti krize, koji se mogu promatrati tek prigodom promatranja konkretnih prilika, osobito konkurencije kapitala i kredita“²³, a od prikaza kojih Marx privremeno odustaje. Uopće, po njegovu planu treba detaljna analiza društvenog procesa reprodukcije i kriza u njihovoj konkretnosti (kao i teorije koje pripadaju u to područje²⁴) biti sačuvana za kasniji dio njegova djela. Jer, Marxu je na ovom stupnju istraživanja do toga da pokaže: 1. zašto tek u kapitalizmu „mogućnost krize postaje zbiljnost“²⁵; i 2. kako je unatoč tomu moguća (vrlo relativna, snažnim periodičnim potresima prekinuta) „pokretna ravnoteža rastućeg kapitalističkog sistema“.²⁶

To, dakako, ne samo da ne isključuje konkretizaciju analize na kasnijem stadiju istraživanja, nego je gotovo zahtijeva.²⁷ (Takva je konkretizacija djelomice i uslijedila u 15. poglavlju III. sveska „Kapitala“. — Usporedi, međutim, metodološku primjedbu na str. 885. istog sveska, gdje Marx izričito upućuje na nužnost daljnje konkretizacije.)

²⁰ Trebalo bi glasiti: „odjeljak“ ili „knjiga“.

²¹ „Theorien“, II, str. 513—514. — Ovdje Marx dakle sam upućuje na to u kakvom odnosu stoji ono što je o krizama rekao u III. svesku „Kapitala“ prema shemama reprodukcije u II. svesku. (Čime je valjda riješeno navodno protuslovlje između II. i III. sveska kako ga vidi R. Luxemburg).

²² Ibid., II, str. 510—511.

²³ Ibid., str. 529.

²⁴ „Ovdje isključujem Sismondija iz svoga historijskog razmatranja jer kritika njegovih shvaćanja pripada u dio koji mogu obraditi tek nakon ovoga spisa — realno kretanje kapitala (konkurencija i kredit).“ — Ibid., III, str. 48.

²⁵ Ibid., str. 515.

²⁶ N. Bucharin, „Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals“ („Unter dem Banner des Marxismus“, Jg. I, Heft I, S. 21.).

²⁷ Sigurno je karakteristično da upravo citirane metodološke primjedbe iz II. sveska „Theorien“ nisu nikada zapazili ni R. Luxemburg, ni njezini kritičari.

Vidi se: „Beskrvna teoretska fikcija“, koju *R. Luxemburg* predbacuje Marxu, nije ništa drugo nego promatranje društvenog procesa reprodukcije u okviru „kapitala općenito“. To nam pokazuje koliko je autorica djela „*Akkumulation*“ krivo tumačila metodu „Kapitala“ i koliko se, prema tome, malo povjerenja smije ukazati njezinoj kritici Marxovih shema reprodukcije. (Kako je pravo imao Lenin kad je najslabiju stranu ekonomske marksističke teorije u epohi II. internacionale vidio u neshvaćanju metodologije „Kapitala“!²⁸) Sigurno, *R. Luxemburg* vrlo energično ističe temeljnu razliku između promatranja ekonomskih zbivanja s gledišta pojedinačnog kapitala i s gledišta cjelokupnog društvenog kapitala; ove stranice spadaju među najljepše stranice njezine knjige. Ali ona istovremeno zamjenjuje ovu razliku s ne manje fundamentalnim razlikovanjem između „kapitala općenito“ i kapitala „u njegovu realitetu“, „mnoštvo kapitalā“. Po njezinu mišljenju samo pojedinačni kapital dopušta apstraktni način promatranja, dok kategorija „cjelokupni društveni kapital“ treba predstavljati kategoriju neposredne zbiljnosti. Otuda njezina stalna pozivanja na „povijesnu zbiljnost“ protiv „teoretske fikcije“, otuda njezina kriva kritika Marxovih shema reprodukcije, a otuda na kraju njezina nesposobnost da dalje konkretno razvije pravilnu jezgru svoje knjige — isticanje konflikta između bezgraničnog nagona za oplodnjom kapitala i ograničene kupovne snage kapitalističkog društva kao jednog od glavnih uzroka privredne i političke ekspanzije u kapitalizmu. Unatoč tome ostaje njezina velika zasluga što je ovaj aspekt, koji dosljedno proizlazi iz samog Marxova nauka, a s kojim reformistički epigoni nisu znali što da počnu, ponovno postavila u žarište diskusije — koliko god njezino rješenje pitanja može biti nezadovoljavajuće.

²⁸ Vidi: Lenin, *Werke*, sv. 38., str. 170.

KARL MARX I PROBLEM UPOTREBNE VRIJEDNOSTI U POLITIČKOJ EKONOMIJI*

Prije nego što prijedemo na sadržajni prikaz samog „Rohentwurfa“, želimo ovdje nabaciti još jedno metodološko pitanje koje je u dosadašnjoj marksističkoj literaturi obrađivano samo vrlo maćuhinski, a čijem rješenju bitno pridonosi poznavanje „Rohentwurfa“. Radi se o ulozi upotrebne vrijednosti u Marxovoj ekonomiji.

I

Među brojnim kritičkim izvodima o *Ricardovu* sistemu koji se nalaze u Marxa pada, prije svega, u oči jedan samo u „Rohentwurfu“ izrečeni prigovor: da, naime, Ricardo u svojoj ekonomiji apstrahira¹ od upotrebne vrijednosti, da se on na tu bitnu kategoriju „osvrće samo egzoterički“,² te da ona stoga u njega „kao jednostavna pretpostavka ostaje mrtva“.³

Ovaj prigovor valja sada pobliže razmotriti. Na čudan način on ne pogađa samo *Ricarda*, nego i mnoge učenike samog Marxa! Jer upravo je u ekonomista Marxove škole zanemarivanje upotrebne vrijednosti u ekonomiji i upućivanje upotrebne vrijednosti

* Kao jedine iznimke valja ovdje označiti dva rada: prvo raspravu slavnog ruskog ekonomista I. I. Rubina „Marxens Lehre von der Produktion und Konsumption“, 1930, (na ruskom; ova mi je rasprava na žalost ostala nedostupna), i drugo (bar djelomice) posljednji Grossmannov rad „Marx, die klassische Nationalökonomie und das problem der Dynamik“, New York.

¹ „Grundrisse“, str. 179.

² Ibid., str. 540.

³ Ibid., str. 226—227.

u područje „Poznavanja robe“ postalo tradicijom. Uzmimo, na primjer, *Hilferdingov* odgovor *Böhm-Bawerku*:

„Roba je“ — kaže on — „jedinstvo upotrebne vrijednosti i vrijednosti, samo je dvostruk način promatranja: kao prirodna stvar ona je predmet prirodne, a kao društvena stvar predmet jedne društvene znanosti, političke ekonomije. Predmet je ekonomije, dakle, društvena strana robe, imanja, ukoliko je ono simbol društvene povezanosti, dok njezina prirodna strana, upotrebna vrijednost, leži izvan kruga promatranja političke ekonomije.“⁴

Na prvi se pogled čini kako se ovdje radi samo o parafrazi poznatog mjesta iz Marxova spisa *Zur Kritik*. Ali kako glasi to mjesto u samom Marxa?

„Čini se“ — stoji ondje — „da je nužna pretpostavka robe da bude upotrebna vrijednost, ali da je nevažno određenje upotrebne vrijednosti da bude roba. Upotrebna vrijednost u ovoj ravnodušnosti prema ekonomskom određenju oblika, to jest upotrebna vrijednost kao upotrebna vrijednost leži izvan domašaja promatranja političke ekonomije. Ona pripada u domašaj političke ekonomije jedino kad je i sama određenje oblika.“⁵

Mora se priznati da se original znatno razlikuje od kopije,⁶ te da je *Hilferdingovo* proizvoljno navođenje gornjih rečenica prije jednako iskrivljivanju zbiljskog Marxova gledišta.

⁴ R. Hilferding, „Böhm-Bawerks Marx Kritik“ u „Marx-Studien“, 1904, str. 9.

⁵ „Zur Kritik“, str. 16.

⁶ To je odmah uočio i Bernstein koji u svom prikazu Hilferdingova spisa (u „Dokumenten des Sozialismus“, 1904, Heft 4., str. 154—157.) zadirkuje Hilferdinga ukazujući na nesuglasnost njegova i Marxova shvaćanja pitanja. „Marx“ — kaže on ovdje — „nije tako smion da potpuno izbací upotrebnu vrijednost iz nacionalne ekonomije“, a kad Hilferding to čini on se „ruši sa svoje visoke pozicije Marxova interpretu u dubinu što leži znatno ispod razine univerzitetskih profesora koju je on tako slabo ocijenio.“ Posprдне riječi ipak ne skrivaju činjenicu da sam Bernstein ne zna ništa početi početi sa spomenutom nesuglasnošću i da je može objasniti jedino u smislu Marxova približavanja ekonomistima „psihološke škole“.

Hilferdingov je odgovor ispao vrlo slab. „Upotrebna vrijednost“ — pisao je on u „Neue Zeit“ (1904, Br. 4. str. 110—111.) — „može jedino tada i jedino stoga biti označena kao socijalna kategorija, ako je postala svrhom društva, predmetom njegove svjesne društvene akcije. Ona je to u socijalističkom društvu čije svijesno vodstvo sebi kao cilj postavlja proizvodnju upotrebnih vrijednosti; ali ona to ni u kom slučaju nije u kapitalističkom društvu. . . A ako upotrebna vrijednost može u socijalističkom društvu biti označena kao socijalna kategorija, ali ona tada nije i ekonomska kategorija, ona nije predmet ekonomsko-teorijske analize, budući da svijesno regulirani proizvodni odnos ne treba ovakvu analizu.“

Ili, uzmimo jednog novijeg marksističkog autora, P. M. Sweezyja. U njegovu radu *Theory of Capitalist Development* (1942) koji služi popularizaciji Marxove teorije, čitamo: „Marx izbacuje upotrebnu vrijednost (ili kako bi se danas nazvalo ‚korisnost‘) iz područja istraživanja političke ekonomije na područje koje posredno izražava socijalne odnose. On inzistira na strogom zahtjevu da ekonomske kategorije moraju biti socijalne kategorije, to jest kategorije koje predstavljaju odnose među ljudima. Važno je shvatiti da je ovo u oštroj opreci prema stajalištu moderne ekonomske teorije.“⁷

Sweezyjev se prikaz, dakle, ni po čemu ne razlikuje od onih koje obično nalazimo u popularizacijama Marxove teorije.⁸ Međutim, u njegovu je slučaju pogreška to manje oprostiva što je imao pri ruci ne samo (1905—1910. objavljene) Marxove *Theorien über den Mehrwert*, nego i njegove *Randglossen zu A. Wagner*,⁹ gdje sam Marx vrlo iscrpno govori o ulozi upotrebne vrijednosti u svojoj ekonomiji.

„Samo jedan vir obscurus, koji nije razumio ni jednu riječ ‚Kapitala‘“ — kaže on tamo o *Wagneru* — „može zaključiti: budući da Marx u jednoj bilješci u prvom izdanju ‚Kapitala‘ svim Nijemcima predbacuje profesorsko brbljanje o ‚upotrebnoj vrijednosti‘ općenito, a čitaocima koji nešto žele znati o zbiljskim upotrebnim vrijednostima upućuje na ‚Uvode u Poznavanje

⁷ Ibid., str. 26.

⁸ U suprotnu krajnost zapada filozof Marcuse po kojemu „kad Marx izjavljuje da upotrebna vrijednost leži izvan vidokruga ekonomske teorije on u početku opisuje stvarno stanje rasprava u političkoj ekonomiji. Njegova vlastita analiza počinje prihvaćanjem i objašnjavanjem činjenice da se u kapitalizmu upotrebne vrijednosti pojavljuju samo kao ‚materijalna skloništa razmjenske vrijednosti‘. („Das Kapital“, I, str. 50.) Zatim njegova kritika obara kapitalističko shvaćanje upotrebne vrijednosti postavljajući kao svoj cilj ekonomiju u kojoj je ovaj odnos potpuno ukinut.“ (H. Marcuse, „Reason and Revolution“, 1941, str. 304. Bilješka 95.) Očita je proizvoljnost ove interpretacije. Kao prvo navedeno mjesto iz „Kritik“ ne raspravlja nipošto samo o klasičnoj, nego o političkoj ekonomiji uopće. Kao drugo Marx nigdje ne kaže da su u kapitalizmu upotrebne vrijednosti samo „materijalni nosioci razmjenske vrijednosti“, nego da su oni to „istovremeno“. („Das Kapital“, I, 40) a to su sasvim različite stvari. I na kraju Marx si nije nigdje postavio zadatak da nastavi protiv „kapitalističkog tretiranja upotrebne vrijednosti“, nego da znanstveno objasni specifičnu činjenicu koja je svojstvena kapitalističkoj (i uopće robnoj proizvodnji) da se upotrebne vrijednosti, da bi mogle zadovoljiti ljudske potrebe, najprije moraju potvrditi kao razmjenske vrijednosti.

⁹ Posljednji Marxov ekonomski rad, otisnut u MEW, sv. 19., str. 355—389. (Sweezy citira ovaj rad na 386. stranici svoje knjige.)

robe¹⁰ — ne igra prema tome upotrebna vrijednost u njega nikakvu ulogu. . . Kada treba analizirati *robu* — najjednostavniji ekonomski konkretum, valja držati po strani sve odnose koji nemaju ništa s danim objektom analize. A što treba reći o robi ukoliko je ona upotrebna vrijednost, rekao sam u nekoliko redaka, ali sam s druge strane istaknuo karakterističan oblik u kojemu se ovdje pojavljuje upotrebna vrijednost — proizvod rada¹¹ — naime: „Neka stvar može biti korisna i proizvod ljudskog rada, a da ne bude roba. Tko svojim proizvodom zadovoljava svoju potrebu stvara doduše upotrebnu vrijednost, ali ne robu. Da bi proizvodio robu, on mora proizvoditi ne samo upotrebnu vrijednost, nego upotrebnu vrijednost za druge, društvenu upotrebnu vrijednost“ . . . “¹²

„Time sama upotrebna vrijednost — kao upotrebna vrijednost *robe*“, ima historijsko-specifičan karakter. . . Bilo bi dakle — nastavlja Marx — „čisto naklapanje prigodom analize robe — jer se ona s jedne strane pokazuje kao upotrebna vrijednost ili dobro, a s druge strane kao *‘vrijednost’* — „nadovezati“ koje-kakva banalna razmišljanja o upotrebnim vrijednostima ili *‘dobrima’*, koja ne pripadaju u područje svijeta roba“ (kao što to čini službena univerzitetska ekonomija) . . . „Vir obscurus je s druge strane previdio da se u mene već prigodom analize robe ne ostaje na dvostrukom načinu u kojemu se ona pojavljuje, nego da se odmah ide dalje do toga da se u tom dvostrukom smislu robe pokazuje dvostruki karakter rada kojega je ona proizvod: korisnog rada, to jest konkretnih oblika radova koji stvaraju upotrebne vrijednosti, i apstraktnog rada, rada kao trošenja radne snage, svejedno u kojem se *‘korisnom’* obliku ona troši (na čemu kasnije počiva prikaz procesa proizvodnje); da se u razvoju oblika vrijednosti robe, u krajnjoj instanciji u njezinu novčanom obliku, dakle u novcu, vrijednost jedne robe pokazuje u upotrebnoj vrijednosti druge, to jest u prirodnom obliku druge robe; da se sam višak vrijednosti izvodi iz specifične i jedino njoj pripadajuće upotrebne vrijednosti radne snage etc. etc. . . da u mene dakle upotrebna vrijednost igra sasvim drugu važnu ulogu nego u dosadašnjoj ekonomiji,¹³ ali da ona nota bene uvijek dolazi u obzir jedino kada takvo promatranje proizlazi iz analize danog

¹⁰ Vidi „Das Kapital“, I, str. 50. i „Zur Kritik“, str. 16. bilješka 2.

¹¹ Vjerojatno bi trebalo glasniti: „ukoliko je on proizvod rada“.

¹² Navedeno iz „Kapitala“, I, str. 55.

¹³ Marx naravno ima u vidu Smith-Ricardovu ekonomiju.

ekonomskog oblička, a ne iz brbljanja o pojmovima ili riječima upotrebnih, 'vrijednost' i 'vrijednost'.¹⁴

Tako Marx. Iz njegovih je rečenica jasno vidljivo kako ne može biti točno tradicionalno-marksističko izlaganje Hilferdinga, Sweezyja i dr., te kako u tom slučaju spomenuti autori — doduše, a da to ne znaju — ne slijede svoga učitelja, nego prije *Ricarda*, kojega je Marx kritizirao!

II

Ali na čemu se temelji Marxova kritika i kako zapravo valja razumjeti na početku navedene prigovore *Ricardu*?

Da bismo odgovorili na ovo pitanje, moramo se vratiti temeljnim metodološkim pretpostavkama Marxove znanstvene zgrade.

Zna se: nasuprot klasicima cijelo je Marxovo teoretsko djelovanje bilo usmjereno otkrivanju „posebnih zakona koji reguliraju nastanak, postojanje, razvoj, smrt nekog postojećeg društvenog organizma i njegovo zamjenjivanje drugim“.¹⁵ Prema tome, on je kapitalističku proizvodnju smatrao „samo jednim . . . povijesnim načinom proizvodnje koji odgovara određenoj, ograničenoj epohi razvoja materijalnih uvjeta proizvodnje“,¹⁶ a kategorije političke ekonomije kao „društveno važeće, dakle objektivne misaone oblike proizvodnih odnosa ovoga historijski određenoga načina proizvodnje“.¹⁷

Međutim: kojim putem može teorija spoznati ove posebne zakone koji traže samo historijsko važenje? I kako se mogu ovi zakoni uskladiti s općim ekonomskim određenjima primjenljivim na sve epohe? Jer, „sve epohe proizvodnje imaju određena zajednička obilježja“, što „proizlazi već otuda da su (u svim epohama) subjekt, čovječanstvo, i objekt, priroda, isti“.¹⁸

¹⁴ „Das Kapital“, I, str. 27. (Usporedi MEW, sv. 19., str. 371.)

¹⁵ Kaufmannov prikaz Marxove metode istraživanja, — Marx ga je citirao u pogovoru drugom izdanju I. sveska „Kapitala“ (str. 17. izdanja iz 1932.).

¹⁶ „Das Kapital“, III, str. 270.

¹⁷ Ibid., I, str. 90.

¹⁸ „Grundrisse“, str. 7. — Tako npr. ne može „ni jedno društvo trajno proizvoditi, to znači reproducirati, a da trajno ponovno ne pretvara“ (stalno rastući) „dio svojih proizvoda u sredstva za proizvodnju ili u elemente nove proizvodnje.“ („Das Kapital“, I, str. 591.) Prema tome ono mora u tu svrhu zadržati i određene proporcije između rasta proizvodnih industrija i industrija sredstava za život (I. i II. odjeljak Marxove sheme reprodukcije), nago-

Stoga ništa lakše nego isticanjem ovih zajedničkih određenja „izmiješati sve historijske razlike ili ih istopiti u općim ljudskim zakonima“.¹⁹ Ali ako npr. „najrazvijeniji jezici imaju zajedničke zakone i određenja s najnerazvijenijima, tada se mora izraziti upravo ono što čini njihov razvoj, razlika od toga općeg i zajedničkog“. Na isti način mora i nacionalna ekonomija ispitati prije svega zakone razvoja kapitalističke epohe koju istražuje, „da se preko jednakosti“ (određenja koja su zajednička ovoj epohi i ranijima) „ne zaboravi bitna različitost“.²⁰

Ali što u sferi ekonomije čini razvoj? Upravo ono u čemu se izražava njezin specifično-društveni karakter! „Ukoliko je proces rada samo puki odnos između čovjeka i prirode, ostaju njegovi jednostavni elementi zajednički svim društvenim razvojnim oblicima. Ali svaki određeni društveni oblik ovoga procesa razvija dalje njegove materijalne osnove i društvene oblike.“²¹ A radi se upravo o ovim društvenim oblicima, za razliku od njegova prirodno danog sadržaja! Jedino oni predstavljaju aktivni element koji tjera naprijed.²² Jer: „Prirodni se zakoni uopće ne mogu prevladati. U povijesno različitim prilikama može se mijenjati samo oblik u kojemu se ti zakoni probijaju.“²³

Ovdje ne možemo pobliže ulaziti u fundamentalno važno Marxovo razlikovanje između „oblika“ i „sadržaja“ u ekonomiji. (I ovdje se jasno prepoznaje otjecaj *Hegelove Logike*²⁴.) Jedno je ipak sigurno: da su za Marxa upravo ekonomski oblici ono

milati zalihe etc. A s druge strane moraju članovi svakog društva obaviti određenu količinu viška rada kako bi „imali fond za razvoj kakav zahtijeva već povećanje stanovništva.“ („Theorien“, I, str. 79.) „Oduzme li se i najamnini i višku vrijednosti, nužnom radu i višku rada kapitalistički karakter, ne ostaju ovi oblici, nego samo njihove osnove koje su zajedničke svim društvenim načinima proizvodnje.“ („Das Kapital“, III, str. 883.). I konačno: „Ni jedno društvo ne može spriječiti da raspoloživo radno vrijeme na ovaj ili onaj način regulira proizvodnju.“ (MEW, sv. 32., str. 12.). A prema tome ovaj će materijalni supstrat određenja vrijednosti i u socijalizmu imati veliko značenje. („Das Kapital“, III, str. 859.)

¹⁹ „Grundrisse“, str. 9.

²⁰ Ibid., str. 7.

²¹ „Das Kapital“, III, str. 890—891.

²² Usporedi Hegelovu „Wissenschaft der Logik“, II, str. 72.: „Materija, ono što je određeno kao ravnodušno, je ono pasivno, nasuprot obliku kao djelatnom. . . Materija mora . . . biti oblikovana, a oblik se mora materijalizirati, on mora u materiji sebi dati identitet sa sobom ili postojanje.“

²³ Marxovo pismo Kugelmannu od 11. 7. 1868. (MEW, sv. 32., str. 515.)

²⁴ „Ne smije se zaboraviti“ — pisao je u jednom drugom kontekstu slavni ruski nacionalni ekonomista I.I. Rubin — „da je u pitanju odnosa sadržaja i oblika Marx stajao na stajalištu Hegela a ne na stajalištu Kanta.

u čemu se izražavaju socijalni odnosi pojedinaca koji privređuju i čime se razlikuju pojedini načini proizvodnje. Da bi oblici razmjene — kaže on npr. protiv *Rossija* — trebali ekonomistima biti „ravnodušni“, „isto je kao kad bi fiziolog rekao da su određeni oblici života ravnodušni. Da su oni svi samo oblici organske materije. Upravo su jedino ti oblici važni kada se radi o tome da se shvati specifični karakter nekog društvenog načina proizvodnje. Kaput je kaput. Ali napravite li razmjenu u prvom obliku, imat ćete kapitalističku proizvodnju i moderno građansko društvo; napravite li je u drugom obliku, imat ćete oblik ručnog rada koji se podnosi čak s azijskim ili srednjovjekovnim odnosima itd.“²⁵ Jer „u prvom slučaju krojač ne proizvodi samo kaput, on proizvodi kapital, dakle i profit; on svoga majstora proizvodi kao kapitalista, a sebe samoga kao najamnog radnika. Ali ako“ [naprotiv] „dam krojaču (ouvrier tailleur) da mi u kući napravi kaput, da bih ga nosio, ja time isto tako ne postajem svoj vlastiti poduzetnik (u kategorijalnom smislu) kao što ni posjednik krojačkog poduzeća nije poduzetnik ukoliko sam nosi i troši kaput što su ga sašili njegovi radnici“.²⁶

A na jednom drugom mjestu:

„Zemljišni radnici u Engleskoj i Holandiji kojima kapital ‚predujmljuje‘ nadnicu ‚sami proizvode svoju nadnicu‘ jednako kao i francuski seljaci ili ruski kmetovi koji žive od svoga rada. Ako promatramo proizvodni proces u njegovu kontinuitetu, onda kapitalist danas samo predujmljuje radniku kao ‚najamninu‘ dio proizvoda što ga je radnik jučer proizveo. Razlika, dakle, nije u tome da u jednom slučaju radnik proizvodi svoju vlastitu najamninu, a u drugom ne. . . Cijela je razlika u *preobražaju oblika* kroz koji prolazi dobro što ga je proizveo radnik prije nego mu se ono ponovno vrati u obliku najamnine.“²⁷

Kant promatra oblik kao nešto što je u odnosu na sadržaj izvanjsko, nešto što sadržaju dolazi izvana; dok sa stajališta Hegelove filozofije sam sadržaj u svom razvoju proizvodi oblik koji je u latentnom stanju bio sadržan u tom sadržaju. Oblik, dakle, nužno proizlazi iz samog sadržaja.“ (Dakle i u ovom se aspektu Marxova metodologija ne može pomiriti s Kantovom.) — I.I. Rubin, „Skizen über die Werttheorie von K. Marx“ (na ruskom), 4. izdanje, str. 103.

²⁵ Marx se ovdje osvrće na slijedeću Rossijevu rečenicu: „U rezultatu je isto kupimo li od nekog krojača potpuno dovršen kaput ili damo kaput napraviti nekom radniku kojemu damo materijal i platimo najamninu.“ (Usporedi „Theorien“, I, str. 267.)

²⁶ „Theorien“, I, str. 268.

²⁷ Ibid., III, str. 416—417. (Usporedi „Grundrisse“, str. 9.)

Dakle, specifični društveni oblici proizvodnje i distribucije u Marxovim su očima pravi predmet ekonomske analize; a upravo „nedostatak teoretskog smisla za shvaćanje *razlika u obliku* ekonomskih odnosa“ — združen s „brutalnom zainteresiranošću za materiju“ — odlikuje po njemu prethodnu ekonomiju čak i u njezinim najboljim predstavnicima.²⁸ (Ovaj prigovor ne pogađa jedino R. Jonesa i Sismondija²⁹.)

Toliko naš metodološki ekskurs. Čitatelj je vjerojatno već primjetio da je time istovremeno — u najopćenitijem obliku — dan odgovor i na naše pitanje o ulozi upotrebne vrijednosti u Marxovoj ekonomiji. Jer, kako je stajalo u na početku citiranom mjestu iz Marxove *Kritik*? U svojoj „ravnodušnosti prema *ekonomskom određenju oblika*“ leži upotrebna vrijednost „s onu stranu domaćaja promatranja političke ekonomije. Ona pripada u domaćaj političke ekonomije jedino *gdje je i sama određenje oblika*“. Drugim riječima: pripada li upotrebnoj vrijednosti ekonomsko značenje ili ne, može se prosuditi samo iz njezina odnosa prema društvenim proizvodnim odnosima. Ukoliko ona utječe na te odnose ili pak ovi odnosi utječu na nju, ona je sigurno ekonomska kategorija. Ali inače — u svom pukom „prirodnom“ svojstvu — ona ispada iz područja nacionalne ekonomije. Ili, kao što stoji dalje u tekstu *Grundrisse*: „Politička se ekonomija bavi specifično društvenim oblicima bogatstva ili dapače proizvodnje bogatstva. Njihova materija, bilo subjektivno kao rad, ili objektivno kao predmeti za zadovoljenje prirodnih ili povijesnih potreba, najprije se pojavljuje kao zajednička svim epohama proizvodnje. Otuda se ova materija pojavljuje najprije kao puka pretpostavka koja leži potpuno izvan promatranja političke ekonomije, i tek tada pada u sferu promatranja kada biva modificirana formalnim odnosima, ili se pojavljuje kao ono što njih modificira.“³⁰

²⁸ „Theorien“, I, str. 64. kao i „Das Kapital“, I, str. 565. i III, str. 335.

²⁹ „Ono što odlikuje Jonesa od ostalih ekonomista, možda izuzevši Sismondija, jest da on kao bitnu naglašava socijalnu određenost oblika kapitala, te da svu razliku kapitalističkog načina proizvodnje od drugih načina proizvodnje reducira na ovu određenost oblika“. („Theorien“, III, str. 416.)

³⁰ „Grundrisse“, str. 736. — Usporedi paralelno mjesto isto, str. 763.: „Prva kategorija u kojoj se pokazuje građansko bogatstvo je kategorija robe. Sama roba pojavljuje se kao jedinstvo dvaju određenja. Ona je upotrebna vrijednost, to jest predmet zadovoljenja nekog sistema ljudskih potreba. To je njezina materijalna strana koja može biti zajednička najoprečnijim epohama proizvodnje i promatranje koje prema tomu leži izvan političke ekonomije. Upotrebna vrijednost pripada u njezino područje čim ju modificiraju moderni proizvodni odnosi ili čim ona sa svoje strane u njih poseže modificirajući ih.“

A s ovog stajališta pitanje o pravoj razlici između Marxa i Ricarda (s obzirom na ulogu upotrebne vrijednosti u političkoj ekonomiji) više ne stvara nikakove teškoće.

Ova se razlika ne može odnositi na temeljni princip njihova učenja o vrijednosti. Obojica su teoretičari radne teorije vrijednosti; a sa stajališta radne teorije vrijednosti ne može se korisnosti ili upotrebnoj vrijednosti proizvoda rada priznati nikakav utjecaj na stvaranje vrijednosti, dapače njezina se upotrebna vrijednost mora pojaviti kao puka pretpostavka njezine razmjernosti. Ali otuda nipošto ne slijedi da upotrebnoj vrijednosti ne pripada nikakvo ekonomsko značenje, te da bi ju jednostavno trebalo protjerati iz područja ekonomije.

To je, po Marxovu mišljenju, ispravno jedino ukoliko se radi o jednostavnoj cirkulaciji roba (oblik razmjene R-N-R). Jednostavna se cirkulacija „u osnovi³¹ sastoji u formalnom procesu postavljanja razmjenske vrijednosti jednom u određenju robe, drugi put u određenju novca“.³² Za ekonomsko je promatranje jednostavne cirkulacije roba sporedno kako su cirkulirajuće robe bile proizvedene (to jest potječu li iz kapitalističkog ili pretkapitalističkog načina privređivanja) i na kakav će način nakon razmjene biti potrošene. Ovdje su suprotstavljeni samo kupac i prodavač ili čak samo robe što ih oni prodaju, a koje umjesto njih uspostavljaju među njima društvenu povezanost. Zbiljska svrha razmjene — međusobno zadovoljenje potreba proizvođača roba — može biti ispunjena jedino ako se robe istovremeno potvrde kao robe, ako im uspije razmijeniti se za „opću robu“, novac. Dakle, promjena oblika samih roba jest ono u čemu se ovdje zbiva društvena promjena stvari. A ova je promjena oblika jedini društveni odnos posjednika roba — „indikator njihove društvene funkcije ili međusobnog društvenog odnosa“.³³ A što se tiče sadržaja izvan čina razmjene, „taj sadržaj može biti samo: 1) prirodna osobitost robe koja se razmjenjuje, 2) posebna prirodna potreba razmjenjivača, ili obuhvaćeno oboje, različita *upotrebna vrijednost* roba koje valja razmijeniti“.³⁴ Ali kao takav ovaj sadržaj ne određuje karakter odnosa razmjene: upotrebna vrijednost ovdje doista čini samo „materijalnu bazu na kojoj se pokazuje

³¹ U originalu „au fond“.

³² Ibid., str. 167.

³³ Ibid., str. 152—153.

³⁴ Ibid., str. 154.

određeni ekonomski odnos“, a „tek je ovaj određeni odnos ono što upotrebnu vrijednost obilježava kao robu. . . Ne samo da se razmjenska vrijednost ne pojavljuje kao određena upotrebnom vrijednošću, nego štoviše roba tek postaje robom, tek se realizira kao razmjenska vrijednost ukoliko se njezin posjednik prema njoj ne odnosi kao prema upotrebnoj vrijednosti“.³⁵ Dakle, upravo ovdje gdje se razmjena „zbiva jedino zbog međusobne upotrebe robe ne postoji upotrebna vrijednost, . . . prirodna osobitost robe kao takva, kao ekonomsko određenje oblika“, ona nije „sadržaj odnosa kao socijalnog odnosa“.³⁶ Prema tome, ekonomsko značenje ovdje pripada samo promjeni oblika robe i novca, i jedino je ova promjena oblika ono na što se mora ograničiti prikaz jednostavne razmjene roba.³⁷

Međutim, koliko god je to točno u odnosu na jednostavnu razmjenu roba, ne bi bilo ništa pogrešnije — kaže Marx dalje — nego zaključak „da razlikovanje upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti, koje u jednostavnoj cirkulaciji . . . pada izvan ekonomskog određenja oblika . . . pada uopće izvan njega. . . Ricardo npr., koji vjeruje da se građanska ekonomija bavi samo razmjenskom vrijednošću i samo se egzoterički odnosi prema upotrebnoj vrijednosti, upravo najvažnija određenja razmjenske vrijednosti uzima iz upotrebne vrijednosti i njezina odnosa prema razmjenskoj vrijednosti: npr. *zemljišna renta*, *minimum nadnica*,³⁸ *razlika između postojanog i obrtnog kapitala*,³⁹ kojoj upravo on pripisuje najznatniji utjecaj na određenje cijena; isto tako u odnosu potražnje i ponude etc.“⁴⁰. Ricardo doduše ima pravo u tome „da je razmjenska vrijednost određenje koje preteže. Ali, naravno, upotreba ne prestaje s tim da je ona određena jedino razmjenom; iako ona sama, naravno, time dobiva svoj smjer“.⁴¹ „Uporaba je trošenje, bilo za proizvodnju ili za potrošnju. Razmjena je taj čin posredovan društvenim procesom. Uporaba sama može biti postavljena“ razmjenom „i biti puka posljedica razmjene; s druge se strane razmjena može pojaviti samo kao moment trošenja etc.

³⁵ Ibid., str. 763.

³⁶ Ibid., str. 178.

³⁷ „Ako ispitujemo općenito socijalni odnos individua unutar njihova ekonomskog procesa moramo se jednostavno držati određenja oblika tog samog procesa.“ (Ibid., str. 914.)

³⁸ U originalu: „des Salârs“.

³⁹ U originalu: „von capital fixe i capital circulant“.

⁴⁰ Ibid., str. 540.

⁴¹ Ibid., str. 178—179.

Sa stajališta kapitala (u cirkulaciji) razmjena se pojavljuje kao postavljanje njegove upotrebne vrijednosti, dok se s druge strane, njegova uporaba (u aktu proizvodnje) pojavljuje kao postavljanje za razmjenu, kao postavljanje njegove razmjenske vrijednosti. Isto je tako s proizvodnjom i potrošnjom. One su u građanskoj ekonomiji (kao i u svakoj) postavljene u specifičnim razlikama i specifičnim jedinstvima. Valja upravo razumjeti ovu diferenciju specifičnu, . . . „a ne, kao što to čini *Ricardo*, od toga čisto apstrahirati, niti, kao kukavički *Say*, praviti se važan pukim pretpostavljanjem riječi „korisnost“. Jer: „Upotrebna vrijednost i kao ekonomska kategorija igra neku ulogu. Gdje ona to igra, . . . ukoliko upotrebna vrijednost ne ostaje samo kao pretpostavljena materija izvan ekonomije i njezina određenja oblika, i ukoliko ona ulazi u političku ekonomiju . . . proizlazi iz samog izvoda“.⁴²

IV

Pa koji su, po Marxu, slučajevi u kojima odnosi oblika građanske ekonomije modificiraju upotrebnu vrijednost kao takvu, ili u kojima ona, s druge strane, zahvaća u te oblike odnosa modificirajući ih — dakle, sama postaje „ekonomskim određenjem oblika“?

U citiranim *Randglossen zu A. Wagner* upućuje Marx na to da se čak unutar proste cirkulacije roba, prigodom razvijanja novčanog oblika robe, vrijednost neke robe mora pokazati „u upotrebnoj vrijednosti, to jest u prirodnom obliku druge robe“. To ne znači samo da se po Marxu samo po sebi razumije da novac mora biti roba, mora dakle imati kao supstanciju neku upotrebnu vrijednost, nego također da je ta upotrebna vrijednost vezana uz sasvim specifična tjelesna svojstva novca-robe, koja je baš osposobljavaju za ispunjenje njezine funkcije:

„Istraživanje plemenitih metala kao subjekata novčanog odnosa“ — čitamo u „*Rohentwurfu*“ — „nipošto, dakle, ne leži, kao što vjeruje *Proudhon*, izvan područja političke ekonomije, isto tako kao što ni fizičko ustrojstvo boja i mramora ne leži izvan područja slikarstva i skulpture. Svojstva koja roba ima kao razmjenska vrijednost, a s kojima nisu jednake njezine prirodne kvalitete, izražavaju zahtjeve koje valja postaviti robama koje su kat'egzohen materijal novca. Na stupnju na kojemu do sada jedino

⁴² Ibid., str. 540. i 179.

možemo govoriti“ (to znači na stupnju čisto metalske cirkulacije) „ovi su zahtjevi najpotpunije realizirani u plemenitim metalima.“⁴³

Upravo zahvaljujući svojim specifičnim svojstvima koja je čine isključivim materijalom novca, može roba koja obavlja funkciju općeg ekvivalenta podvostručiti svoju upotrebnu vrijednost: „osim svoje posebne upotrebne vrijednosti kao posebna roba“ dobiti i „opću“ ili „formalnu“⁴⁴ upotrebnu vrijednost. „Ova je njezina upotrebna vrijednost sama određenost oblika, to jest proizlazi iz specifične uloge koju ona“ [novac-roba] „igra svestranim djelovanjem drugih roba na nju u procesu razmjene.“⁴⁵ Ovdje se time podudara „promjena tvari i oblika, budući da upravo u novcu sam sadržaj pripada ekonomskom određenju oblika“.⁴⁶

Od odlučujuće je važnosti drugi primjer na koji upućuje Marx u *Randglossen* — razmjena između rada i kapitala. Ako promatramo prostu cirkulaciju roba kako se ona npr. događa na „površini građanskog svijeta“, u sitnoj trgovini, onda se „radnik i milijunaš koji kupuju komad kruha pojavljuju . . . u tom aktu samo kao obični kupci, kao što se trgovac prema njima pojavljuje samo kao prodavač. Sadržaj njihovih kupovina, kao i njihov opseg pojavljuju se kao potpuno ravnodušni spram ovog određenja oblika“.⁴⁷ Ali stvar se pokazuje sasvim drugačijom ako od ove razmjene na površini prijedemo na razmjenu između kapitala i rada, koja određuje bit kapitalističkog načina proizvodnje. Jer, kada se u prosto cirkulaciji roba „roba a razmjenjuje za novac b, a ovaj za potrošnji namijenjenu robu c — izvorni objekt razmjene za a — tada upotreba robe c, njezina potrošnja, pada potpuno izvan cirkulacije; ona se ne tiče oblika odnosa i jedino je čisto materijalni interes ono što još izražava odnos individuum⁴⁸ u njegovoj prirodности prema predmetu njegove pojedinačne potrebe. Što će on početi s robom c, pitanje je koje leži izvan ekonomskog odnosa“.⁴⁹ Dok u razmjeni između rada i kapitala upravo upotrebna vrijednost robe što ju je kapitalist zadobio (radna snaga) čini pretpostavku kapitalističkog proizvodnog procesa i

⁴³ Ibid., str. 90.

⁴⁴ „... formalna upotrebna vrijednost novca koja se ne odnosi na ni jednu zbiljsku individualnu potrebu“. („Zur Kritik“, str. 71.)

⁴⁵ Ibid., str. 33.

⁴⁶ „Grundrisse“, str. 559.

⁴⁷ Ibid., str. 163.

⁴⁸ U originalu „Individuum A“.

⁴⁹ Ibid., str. 185.

samog kapitalskog odnosa. Naime, kapitalist ovom transakcijom razmjenjuje robu „potrošnja koje se podudara s opredmećenjem rada, dakle postavljanjem razmjenske vrijednosti“. ⁵⁰ Ako je prema tome „u cirkulaciji prosti sadržaj upotrebne vrijednosti bio ravno- dušan“, ovdje se obratno pojavljuje „upotrebna vrijednost onoga što je razmijenjeno za novac kao poseban ekonomski odnos“, ono samo pripada „u ekonomsku određenost oblika . . . jer je ovdje sama upotrebna vrijednost određena razmjenskom vri- jednošću“. ⁵¹

Ako se tako stvaranje viška vrijednosti, kao povišenje raz- mjenske vrijednosti kapitala, izvodi iz specifične upotrebne vrije- dnosti robe radna snaga, to s druge strane nacionalna ekonomija mora ograničiti udio koji pripada radniku u proizvedenoj vrije- dnosti na ekvivalent za njegovo održanje nužnih sredstava za život (u širem smislu riječi), dakle, pustiti u osnovi da taj udio bude određen upotrebnom vrijednošću. ⁵² I u ovom slučaju ulazi kate- gorija „upotrebna vrijednost“ u ekonomske odnose kapitalističkog načina proizvodnje.

I u procesu cirkulacije kapitala daje se na svakom koraku utvrditi djelovanje upotrebne vrijednosti na ekonomske odnose oblika. Zanimarito ćemo ovdje mnogostruke načine kako materijalna priroda proizvoda djeluje na trajanje perioda rada i cirkula- cije, ⁵³ i prijeći neposredno na razlikovanje postojanog i obrtnog kapitala koje je temeljno za proces cirkulacije a na koje Marx upozorava i u citiranoj polemici s *Ricardom*.

Što se tiče postojanog kapitala on cirkulira „samo kao vrije- dnost u onoj mjeri u kojoj biva istrošen ili potrošen kao upotrebna vrijednost u proizvodnom procesu. Ali o njegovoj relativnoj trajnosti ovisi vrijeme za koje on biva potrošen i mora biti repro- duciran u svom obliku kao upotrebna vrijednost. Njegova traj- nost . . . dulje ili kraće vrijeme u kojemu on može nastaviti u ponovljenom proizvodnom procesu kapitala ponavljati svoju fun- kciju unutar toga procesa — ovo određenje njegove upotrebne vrijednosti postaje ovdje, dakle, moment koji određuje oblik,

⁵⁰ Ibid., str. 944.

⁵¹ Ibid., str. 185—186. i str. 218.

⁵² Ricardo „promatra proizvod rada u odnosu prema radniku samo kao upotrebnu vrijednost — (on promatra op. prev.) samo dio proizvoda koji radnik treba da bi mogao živjeti kao radnik. Ali otkuda to da najednom radnik u razmjeni predstavlja samo upotrebnu vrijednost ili iz razmjene izvlači samo upotrebnu vrijednost uopće mu nije jasno. . .“

⁵³ Usporedi osobito 5., 12., i 13. poglavlje II. sveska „Kapitala“.

to znači određujući za kapital s njegove formalne strane, a ne s njegove materijalne strane. Nužno vrijeme reprodukcije postojećanog kapitala, isto tako kao i proporcija u kojoj on stoji prema cijelom kapitalu, ovdje, dakle, modificira vrijeme obrta cjelokupnog kapitala i time njegovu oplodnju⁵⁴.

Tako se u kategorijama postojanog i obrtnog kapitala pojavljuje „razlika elemenata kao upotrebnih vrijednosti istovremeno kao kvalitativna razlika samoga kapitala i kao ono što određuje njegovo cjelokupno kretanje (obrtanje)“⁵⁵. Ovdje, dakle, upotrebnost vrijednosti ponovno ulazi kao ekonomski faktor u proces kapitala.⁵⁶

Ali najjasnije je vidljiva uloga upotrebne vrijednosti u procesu reprodukcije cjelokupnog društvenog kapitala u prikazu toga procesa u 3. odjeljku II. sveska „Kapitala“. Već na početku ovoga odjeljka ističe Marx da je njemu, dok se radilo samo o istraživanju procesa reprodukcije individualnog kapitala (dakle u I. svesku djela), „prirodni oblik robnog proizvoda bio za analizu potpuno ravnodušan“ („da li se on sastojao od strojeva ili zrna ili ogledala“). U I. je svesku jednostavno „pretpostavljeno da kapitalist s jedne strane prodaje proizvod po njegovoj vrijednosti, a s druge strane u sferi cirkulacije zatječe materijalna sredstva za proizvodnju kako bi ponovno započeo proces. . . “ Jer: „Jedini čin unutar sfere proizvodnje“, kod kojega se valjalo zadržati, „bijaše kupovina i prodaja radne snage kao temeljni uvjet kapitalističke proizvodnje.“⁵⁷ Međutim: „Ova samo formalna⁵⁸ manira izlaganja više nije dostatna pri promatranju *cjelokupnog društvenog kapitala*“, kod čije se reprodukcije ne radi jedino o zamjeni vri-

⁵⁴ „Grundrisse“, str. 577. — Usporedi „Das Kapital“, II, str. 167—168.

⁵⁵ „Grundrisse“, str. 583.

⁵⁶ U vezi s tim valjalo bi još uputiti na sredstva za rad koja u obliku tvorničkih zgrada, željeznica, mostova, tunela, dokova, itd. djeluju „kao kapital koji je sjedinjen sa zemljištem“ (ibid., str. 578.) Okolnost da su takva sredstva za rad „lokalno fiksirana, ukorijenjena u zemljištu, pridaje ovom dijelu fiksnog kapitala vlastitu ulogu u ekonomiji nacija. Ova se sredstva ne može poslati u inozemstvo, ona ne mogu cirkulirati kao robe na svjetskom tržištu. Prava vlasništva nad ovim fiksnim kapitalom se mogu mijenjati, on može biti prodan ili kupljen i utoliko on može idealno cirkulirati. Ova prava vlasništva mogu čak cirkulirati na stranim tržištima, npr. u obliku akcija. Ali promjenom osoba koje su vlasnici ove vrste postojanog kapitala ne mijenja se odnos stojećeg, materijalno fiksnog dijela bogatstva u jednoj zemlji prema njegovom pokretnom dijelu.“ („Das Kapital“, II, str. 163.)

⁵⁷ Ibid., str. 353.

⁵⁸ To znači ona koja uvažava oblik procesa.

jednosti, nego i o zamjeni materije, i gdje se otuda bitno radi o materijalnom liku, o upotrebnoj vrijednosti proizvoda.⁵⁹

Isto se stajalište ponovno nalazi u „*Theorien*“, samo što Marx ovdje *expressis verbis* upućuje na značenje upotrebne vrijednosti kao ekonomske kategorije: „Prigodom promatranja viška vrijednosti kao takvog“ — čitamo u III. svesku „*Theorien*“ — „naturalni je oblik proizvoda, dakle“ (i) „viška proizvoda, ravnođušan. On postaje važan prigodom promatranja zbiljskog procesa reprodukcije, dijelom da bi se razumjeli sami njegovi oblici, dijelom da bi se razumio utjecaj što ga proizvodnja luksuza itd. vrši na reprodukciju.“⁶⁰ „Ovdje“ — podcrtava Marx — „opet imamo primjer kako *upotrebna vrijednost* kao takva dobiva ekonomsku važnost.“⁶¹

Prelazimo sada na područje tema III. sveska „*Kapitala*“. I ovdje se mogu naći brojni primjeri za značenje upotrebne vrijednosti kao ekonomske kategorije.

Za zemljišnu rentu, koju i Marx (kao i *Ricardo*) na kraju „izvodi iz odnosa razmjenske i upotrebne vrijednosti“, to se razumije samo po sebi. Ali važnost se upotrebne vrijednosti pokazuje isto tako u odnosu na profitnu stopu, ukoliko ona ovisi o kolebanjima vrijednosti sirovina. Jer „osobito proizvodi agrikulture, sirovine koje potječu iz organske prirode, podliježu ovakvim kolebanjima vrijednosti zbog promjenljivih iznosa žetava etc. Ista se količina rada može ovdje, zbog prirodnih prilika koje se ne mogu kontrolirati, zbog sklonosti ili nesklonosti godišnjih doba, pojaviti u vrlo različitim količinama upotrebni vrijednosti, te će određena količina ovih upotrebni vrijednosti imati potom

⁵⁹ „*Das Kapital*“, II, str. 393. — Upravo je neuvažavanje ovog metodološkog postulata nedostatak poznatih shema reprodukcije Tugan-Baranowskog i Otta Bauera.

⁶⁰ Usporedi „*Das Kapital*“, II, str. 410.

⁶¹ „*Theorien*“, III, str. 248. — Na jednom drugom mjestu istog djela istražuje Marx „pitanje može li se dio viška vrijednosti preobraziti u konstantni kapital“ a da nije prije otuđen. „Postoje u industrijskim okruzima“ — piše on — „proizvođači strojeva koji grade cijele tvornice za tvorničare. Pretpostavimo da je desetina njihova proizvoda višak proizvoda ili neplaćeni rad. Očito ništa ne mijenja na stvari pokazuje li se ta desetina viška proizvoda u tvorničkim zgradama koje su građene za treće osobe i njima pripadaju, ili u tvorničkoj zgradi koju poduzetnik gradi za sebe, te ju proda samom sebi. Ovdje se radi jedino o vrsti upotrebne vrijednosti u kojoj se pokazuje višak vrijednosti, može li ona ući ponovno kao sredstvo za proizvodnju u sferu proizvodnje kapitalista kojemu pripada višak rada. Ovdje opet imamo primjer važnosti određenja upotrebne vrijednosti za ekonomsko određenje oblika.“ („*Theorien*“, II, str. 489.)

vrlo različitu cijenu“.⁶² Ovakve varijacije cijena „stalno dotiču profitnu stopu, i onda kad uopće ne dodiruju nadnicu, dakle stopu i masu viška vrijednosti“.⁶³

Osobito se mora istaknuti utjecaj upotrebne vrijednosti na akumulaciju kapitala.

„U marksističkoj se literaturi do sada“ — piše *H. Grossmann* — „uvijek iznova naglašava samo činjenica da u napretku kapitalističke proizvodnje i akumulacije kapitala s povišenjem proizvodnosti rada i prijelazom na viši organski sastav kapitala *masa vrijednosti* konstantnog kapitala raste apsolutno i u odnosu prema varijabilnom kapitalu. Ipak ovaj fenomen čini samo *jednu stranu* procesa akumulacije, naime, ukoliko ga promatramo samo sa strane vrijednosti. Ali, kao što se ne može dovoljno često ponavljati, proces reprodukcije nije samo proces oplodnje kapitala, nego i radni proces, on ne proizvodi samo vrijednosti, nego i *upotrebne vrijednosti*.“ A, „promatrano sa strane upotrebne vrijednosti, ne djeluje povećanje proizvodne snage samo u smjeru smanjenja vrijednosti postojećeg kapitala, nego i u smjeru masovnog povećanja upotrebni stvari“.⁶⁴ Kakve to posljedice ima za proces akumulacije kapitala, može se pročitati u III. svesku „Kapitala“.⁶⁵

„Povišenje proizvodne snage može neposredno“, stoji tamo, „povećati veličinu vrijednosti kapitala jedino ako povišenjem profitne stope povećava dio vrijednosti godišnjeg proizvoda koji se ponovno preobražava u kapital. . . Ali razvoj proizvodne snage rada posredno pridonosi povećanju postojeće vrijednosti kapitala povećavajući masu i raznolikost upotrebnih vrijednosti“,⁶⁶ u kojima

⁶² „Das Kapital“, III, str. 127—128.

⁶³ Ibid., str. 115. — Drugi primjer pruža nam neravnomjerni razvoj različitih sfera kapitalističke privrede: „To što se razvoj proizvodne snage u različitim industrijskim granama zbiva ne samo u različitim razmjerima, nego često i u suprotnom smjeru“ — čitamo u III. svesku — „ne proizlazi samo iz anarhije konkurencije i specifičnosti kapitalističkog načina proizvodnje. Proizvodnost rada često je vezana za prirodne uvjete koji su često manje izdašni u istom odnosu u kojemu proizvodnost rada — ukoliko ovisi o društvenim uvjetima — raste. Otuda suprotno kretanje u ovim sferama, ovdje napredak, ondje nazadak. Sjetimo se n.pr. jednostavnog utjecaja godišnjih doba o kojemu ovisi količina najvećeg dijela sirovina, iskorištenje šuma, rudnika željeza i uglja etc.“ (Ibid., str. 270.)

⁶⁴ H. Grossmann, „Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems“, str. 326—328.

⁶⁵ Usporedi i „Das Kapital“, I, str. 631.

⁶⁶ „Ako se ima više proizvodnih elemenata (iako iste vrijednosti) može se proširiti tehnička skala proizvodnje i tada se može i pri istoj veličini vrijed-

se pokazuje ista razmjenska vrijednost i koje čine materijalni supstrat, tvarne elemente kapitala, materijalne predmete od kojih se konstantni kapital sastoji neposredno, a varijabilni barem posredno. S istim se kapitalom i istim radom stvara više stvari koje mogu biti pretvorene u kapital, ne uzimajući u obzir njihovu razmjensku vrijednost. Stvari koje mogu služiti za to da se usisa dodatni rad, dakle i dodatni višak rada, i tako stvori dodatni kapital.“ Jer: „Masa rada kojom kapital može zapovijedati ne ovisi o njegovoj vrijednosti, nego o masi sirovina i pomoćnih materijala, masi strojeva i elemenata postojanog kapitala, masi životnih sredstava od koje je on sastavljen, kakva god bila njihova vrijednost. Kako time raste masa primijenjenog rada, dakle i viška rada, raste i vrijednost reproduciranog kapitala i njemu dodani višak vrijednosti.“⁶⁷

V

Osobito je iscrpno u III. svesku obrađen problem potražnje i ponude. Ovaj je problem najuže povezan s mnogo diskutiranim pitanjem o društveno potrebnom radnom vremenu, o kojem smo počeli raspravljati već u 2. poglavlju.⁶⁸ „Društveno potrebno radno vrijeme“ — čitamo odmah na početku I. sveska „Kapitala“ — „jest radno vrijeme potrebno da se proizvede bilo koja upotrebljena vrijednost s postojećim društveno-normalnim uvjetima proizvodnje i društveno prosječnim stupnjem umještosti“, a „samo radno vrijeme koje je društveno nužno za proizvodnju upotrebljene vrijednosti određuje njezinu veličinu vrijednosti“.⁶⁹

Ovo „tehnološko“ tumačenje pojma društveno nužnog radnog vremena uvijek iznova susrećemo u „Kapitalu“ i drugim Marxovim djelima. Ali uz ovo nalazi se i jedno drugo tumačenje, po kojemu kao „društveno nuždan“ može vrijediti jedino rad koji cjelokupnoj društvenoj potrebi odgovara određenom upotrebnom vrijednošću. Tako stoji već u I. svesku „Kapitala“:

„Pretpostavimo . . . da svaki na tržištu postojeći komad platna sadrži samo društveno nužno radno vrijeme“ (u tehnološkom smislu). „Unatoč tome može cjelokupna suma ovih ko-

nosti kapitala namjestiti više radnika koji će u narednom proizvodnom ciklusu proizvesti i više vrijednosti.“ (Grossmann, op. cit., str. 330.)

⁶⁷ „Das Kapital“, III, str. 258—259.

⁶⁸ Usporedi str. ovoga rada.

⁶⁹ „Das Kapital“, I, str. 53—54.

mada sadržavati suvišno utrošeno radno vrijeme. Ako tržište ne može apsorbirati cijelu količinu platna po normalnoj cijeni od 2 šilinga po laktu, onda to dokazuje da je utrošen prevelik dio cjelokupnog društvenog radnog vremena u obliku tkanja platna. Posljedica je ista kao da svaki pojedini tkalac primjenjuje više za svoj individualni proizvod nego što je društveno nužno radno vrijeme. Ukupno platno vrijedi kao *jedan* trgovinski artikal, a svaki komad samo kao razmjeran dio. I uistinu je vrijednost svakog pojedinog lakta samo materijalizacija dijela količine društvenog radnog vremena utrošenog u ukupnoj količini lakta⁷⁰.

A u istom se smislu izjašnjava Marx i na brojnim drugim mjestima. A Engels čak sažima oba tumačenja u jednoj definiciji kada protiv *Rodbertusa* kaže: „Da je istraživao čime i kako rad stvara vrijednost, te ju prema tome također određuje i mjeri, došao bi do društveno nužnog rada — nužnog za pojedini proizvod, kako spram drugih proizvoda iste vrste, tako i spram cjelokupne društvene potrebe“.⁷¹

Isprepletanje obaju tumačenja „društveno nužnog rada“ brojni su autori osjetili kao nepodnosivo protuslovlje.⁷² U zbiljnosti je protuslovlje samo prividno; radi se upravo o dva različita stupnja istraživanja, koji su zahtijevali upotrebu dvaju pojmova koji se razlikuju, ali se međusobno dopunjuju. O tome čitamo u II. svesku „Kapitala“:

„Da roba ima upotrebnu vrijednost, znači samo da ona zadovoljava neku društvenu potrebu. Dok smo raspravljali o pojedinačnim robama, mogli smo pretpostaviti da postoji potreba za tom određenom robom — u cijeni je već uključena njezina količina — a da se ne upuštamo pobliže u količinu potrebe koju valja zadovoljiti. Ali ta količina postaje bitan moment čim su suprotstavljeni proizvod jedne cijele proizvodne grane na jednoj strani i društvena potreba na drugoj. Sada postaje nužno promatrati mjeru, to jest količinu, ove društvene potrebe.“⁷³

Drugim riječima: u dosadašnjem se istraživanju polazilo od niza pojednostavnjujućih pretpostavaka. Prvo, pretpostavljeno je

⁷⁰ Ibid., str. 121—122.

⁷¹ Predgovor Marxovu djelu „Elend der Philosophie“, str. 567.

⁷² Vidi pregled literature koja se na ovo odnosi u instruktivnoj studiji T. Grigorovici, „Die Wertlehre bei Marx und Lassalle. Beitrag zur Geschichte eines wissenschaftlichen Missverständnisses“, 1908. — Usporedi također Diehlovo djelo „Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zu D. Ricardos Grundgesetzen...“, 1905, I. T. str. 125—128.

⁷³ „Das Kapital“, III, str. 194. — Isti se tok misli nalazi već u „Rohentwurfu“ str. 308—310. (Vidi o ovome 21. poglavlje ovoga rada.)

da se robe razmjenjuju za svoje vrijednosti i, drugo, da one uvijek nađu svoga kupca. Jedino je tako bilo moguće razviti proces proizvodnje i cirkulacije kapitala u čistom liku, bez djelovanja „smetajućih sporednih prilika“. Ali sada mora do svoga prava doći do sada zanemareni moment potražnje i ponude, on mora biti uvučen u ekonomsku analizu.

Što se tiče ponude, to prije svega znači da umjesto jedne robe (ili količine roba koju proizvodi jedan kapitalist) moramo postaviti cjelokupni proizvod jedne cijele grane proizvodnje. Za pojedinačnu je robu određenje društveno nužnog radnog vremena izlazilo na to da se „*individualna vrijednost*“ (i, što je pod tom pretpostavkom isto, prodajna cijena) robe *podudara s njezinom društvenom vrijednošću*“.⁷⁴

Sasvim je drugačije kad se radi o cjelokupnom proizvodu jedne proizvodne grane. Ovdje može uvjet društveno nužnog radnog vremena vrijediti jedino za cijelu masu roba; ovdje se, dakle, mora razlikovati između individualne vrijednosti roba i njihove društvene vrijednosti. Društvena vrijednost uzima sada oblik tržišne vrijednosti, koja predstavlja prosječnu vrijednost robne mase, i od koje zato individualne vrijednosti nekih roba moraju uvijek odstupati — bilo da stoje iznad ili ispod navedene tržišne vrijednosti. Jer, u svakoj se proizvodnoj grani općenito mogu razlikovati tri klase proizvođača: proizvođači koji proizvode ispod srednjih, ispod gornjih i ispod donjih prosječnih uvjeta. „Ovisit će osobito o numeričkom odnosu ili o proporcionalnom odnosu veličina klasa koja od njih definitivno utvrđuje prosječnu vrijednost.“⁷⁵ U pravilu bit će to srednja klasa; u tom će slučaju dio robne mase koji se proizvodi pod lošijim uvjetima morati biti prodan ispod svoje individualne vrijednosti, dok će robe proizvedene pod boljim od prosječnih uvjeta postići extra profit. Može se, međutim, također dogoditi da jako prevagne upravo klasa koja stoji iznad ili ispod prosječnih uvjeta; u prvom će slučaju tada tržišnu vrijednost određivati robe proizvedene pod boljim, a u drugom robe proizvedene pod lošijim uvjetima.

Ovako se određenje tržišne vrijednosti pokazuje ako promatramo samo robnu masu bačenu na tržište i ne uzmemo u obzir mogućnost neslaganja ponude i potražnje. Ako je, naime, „potražnja upravo tako velika da masu roba apsorbira po ovako utvrđenoj tržišnoj vrijednosti“, tada „se roba prodaje po svojoj tržišnoj

⁷⁴ „Das Kapital“, III, str. 191.

⁷⁵ „Theorien“, II, str. 202.

vrijednosti, koja bi trebala regulirati i tri ranije istraživana slučaja. Masa roba ne zadovoljava samo neku potrebu, nego je zadovoljava u društvenom opsegu⁷⁶. Ali mi znamo: u kapitalističkom načinu proizvodnje „ne postoji nužna povezanost između cjelokupne količine društvenog rada koja je utrošena na neki društveni artikl . . . s jedne strane, i opsega u kojemu društvo zahtijeva zadovoljenje potrebe utažene onim određenim artiklom, s druge strane. Iako svaki pojedini artikl ili svaka određena količina neke vrste roba može sadržavati samo društveni rad potreban za njihov proizvodnju, te, promatrano s te strane, tržišna vrijednost ove cijele vrste roba predstavlja samo nužni rad, ipak je, kada je određena roba proizvedena u količini koja prekoračuje sadašnju društvenu potrebu, upropašten dio društvenog radnog vremena, a masa roba predstavlja tada na tržištu znatno manju količinu društvenog rada nego što je u njoj zbiljski sadržana. . . Obratno je kada je opseg društvenog rada primijenjenog za proizvodnju određene vrste robe premalen za opseg posebne društvene potrebe koju valja zadovoljiti proizvodom“.⁷⁷

U oba se slučaja modificira ranije „apstraktno prikazano utvrđivanje tržišne vrijednosti“, i to tako „da, ako je količina ponude“ „premalena, uvijek roba proizvedena pod najlošijim uvjetima regulira tržišnu vrijednost, a ako je prevelika, uvijek roba proizvedena pod najboljim uvjetima; da, dakle, jedan od ekstrema određuje tržišnu vrijednost unatoč tomu što bi se po pukom odnosu masa koje su proizvedene pod različitim uvjetima morao dogoditi jedan drugi rezultat“.⁷⁸

Vidi se: Koja od klasa utvrđuje tržišnu vrijednost, ne ovisi jedino o proporcionalnoj snazi klasa, nego u određenom smislu i o odnosu ponude i potražnje. Ali ne baca li se time preko palube Marxova teorija vrijednosti? Nipošto. To bi bilo tako samo kad bi svako prevagivanje potražnje nad ponudom i obratno vodilo proporcionalnom povišenju ili sniženju same tržišne *vrijednosti*. A u tom bi slučaju tržišna vrijednost i tržišna cijena bile identične, ili bi tržišna vrijednost morala — kako kaže Marx na jednom mjestu — „stajati iznad sebe same“.⁷⁹ Jer, po Marxovu se shvaćanju tržišna vrijednost uvijek može kretati samo unutar granica koje su određene uvjetima proizvodnje (i prema tome individual-

⁷⁶ „Das Kapital“, III, str. 194—195.

⁷⁷ Ibid., str. 196—197.

⁷⁸ Ibid., str. 195.

⁷⁹ „Theorien“, II, str. 270.

nom vrijednošću) jedne od triju klasa: „Uopće razlika između tržišne vrijednosti i individualnih vrijednosti“ — čitamo u dijelu *Theorien* posvećenom zemljišnoj renti — „pojavljuje se samo, ne zato što se proizvodi apsolutno prodaju iznad njihove vrijednosti, nego zato što vrijednost koju ima proizvod jedne cijele sfere može biti različita od vrijednosti pojedinog proizvoda... Razlika tržišne i individualne vrijednosti pojedinog proizvoda može se prema tome odnositi jedino na različitu proizvodnost kojom određena količina rada proizvodi različite dijelove cjelokupnog proizvoda. Ona se nikada ne može odnositi na to da se vrijednost određuje nezavisno od količine rada koji se primjenjuje u toj sferi uopće“.⁸⁰

Ako se, dakle, zbog situacije na tržištu masa roba prodaje iznad individualne vrijednosti roba proizvedenih pod najlošijim uvjetima ili obratno ispod individualne vrijednosti roba proizvedenih pod najboljim uvjetima, tada se doduše događa odstupanje tržišne cijene od tržišne vrijednosti, ali ne i promjena same tržišne vrijednosti.⁸¹ A ovo reguliranje povremenih kolebanja tržišnih cijena jest naravno glavna funkcija koja pripada odnosu ponude i potražnje u sistemu građanske ekonomije.

Doduše, naša interpretacija Marxova učenja o tržišnoj vrijednosti znatno odstupa od interpretacija koje se obično zastupaju u marksističkoj literaturi. Kao primjer može ovdje poslužiti slijedeće mjesto iz već ranije citiranog rada *Grigorovičeve*: „Ako je“, misli Marx, „potražnja upravo tako velika da može apsorbirati robe po njihovoj tržišnoj vrijednosti, tada se, roba prodaje po svojoj tržišnoj vrijednosti, koji god od naprijed istraživanih slučajeva regulirao i ovu tržišnu vrijednost. Robna masa ne zadovoljava samo neku potrebu, nego je zadovoljava u njezinu društvenom opsegu. Ako je, naprotiv, količina manja ili veća nego potražnja za njom, zbivaju se odstupanja tržišne cijene i tržišne vrijednosti“, tržišna se cijena penje ili pada ispod tržišne vrijednosti: tržišna se vrijednost i tržišna cijena ne podudaraju. Dakle, odnos ponude i potražnje ili drugim riječima: moment potrebe“ — zaključuje autorica — „ne uzrokuje promjenu tržišne vrijednosti, nego samo odstupanje tržišnih cijena od tržišnih vrijednosti

⁸⁰ Ibid., str. 269.

⁸¹ Usporedi *ibid.*, str. 266.: „Sama ova tržišna vrijednost ne može nikada biti veća od individualne vrijednosti proizvoda najmanje plodne klase“ (rudnici ugljena). „Kad bi ona bila viša to bi samo dokazivalo da je tržišna cijena viša od tržišne vrijednosti. Međutim, tržišna vrijednost mora pokazivati zbiljsku vrijednost.“

roba, iako se i u prvom i u drugom slučaju pobuđuje privid kao da će se zbog promjene odnosa između ponude i potražnje promijeniti sama tržišna vrijednost, jer se čini da u prvom slučaju tržišnu vrijednost regulira roba proizvedena pod lošijim, a u drugom slučaju pod boljim društvenim uvjetima“.⁸²

Tako *Grigorovičeva*. Kako, međutim, glasi djelomice navedeno mjesto iz III. sveska u samoga Marxa?

„Ako sada potražnja za tom masom ostane uobičajena“, čitamo tamo, „roba se prodaje po svojoj tržišnoj vrijednosti, koji god od triju naprijed istraživanih slučajeva regulirao i ovu tržišnu vrijednost. . . Naprotiv, ako je količina manja ili veća nego potražnja za njom, zbivaju se odstupanja tržišne cijene od tržišne vrijednosti. A prvo je odstupanje da, ako je količina premala, tržišnu vrijednost uvijek regulira roba proizvedena pod najlošijim uvjetima, a ako je prevelika, uvijek roba proizvedena pod najboljim uvjetima; da, dakle, jedan od ekstrema određuje tržišnu vrijednost, unatoč tomu što bi se po pukom odnosu masa koje su proizvedene pod različitim uvjetima morao dogoditi drugačiji rezultat“.⁸³

Formulacija nije ni u kojem slučaju jasna i stoga može dati povoda sumnji. Međutim, Marx se znatno preciznije izjašnjava na str. 204. III. sveska. Tamo stoji:

„Neka vrsta roba može po određenim cijenama zauzeti prostor na tržištu; prigodom promjene cijena prostor ostaje isti jedino onda kada se podudaraju viša cijena i manja količina roba, te niža cijena i veća količina roba. Naprotiv, kad je ponuda tako velika da se ne kontrahira ako je cijena regulirana vrijednošću roba proizvedenih pod najlošijim uvjetima, *onda one određuju tržišnu vrijednost*. To je moguće jedino ako potražnja premašuje uobičajenu, ili ako ponuda padne ispod uobičajene. Na kraju, ako je masa proizvedenih roba veća nego što se može prodati po srednjim tržišnim vrijednostima, *onda robe proizvedene pod najboljim uvjetima reguliraju tržišnu vrijednost*.“

Uopće ne želimo poricati da u Marxa ima i mjesta koja kao da dokazuju suprotno od upravo rečenoga.⁸⁴ Ali nije nam do toga da iz razloga krivo shvaćene Marx-ortodoksije „interpretacijom izbacimo“ nejasnoće, nego do toga da proniknemo i po-

⁸² Grigorovici, op. cit. str. 37.

⁸³ „Das Kapital“, III, str. 195.

⁸⁴ Ne zaboravimo da rukopis III. sveska predstavlja, kako kaže Engels samo „nepotpuni prvi nacrt“!

novno izvedemo zbiljski smisao Marxovih izvoda u njihovoj „unutrašnjoj logici“. A mi vjerujemo da upravo naše tumačenje mjesta o tržišnoj vrijednosti bolje odgovara cjelini Marxova nauka, te da se daje lakše uskladiti osobito s njegovom teorijom zemljišne rente nego tumačenje koje se nalazi u *Grigorovici* i drugih.

Međutim, ovo nije mjesto da ulazimo u svim pojedinostima u ovaj specijalni problem. Ono do čega nam je ovdje bilo stalo bilo je samo to da se pokaže kako Marx sa strogom dosljednošću tretira problem „društveno nužnog radnog vremena“ na dvjema različitim razinama i kako je upravo tim putem želio u pravo svjetlo postaviti moment društvene potrebe, to jest upotrebne vrijednosti:

„Jer uvjet“, stoji na jednom drugom mjestu III. sveska, „ostaje upotrebna vrijednost. Ali ako upotrebna vrijednost kod pojedine robe ovisi o tome da ona po sebi i za sebe zadovoljava neku potrebu, onda ona kod društvene mase proizvoda ovisi o tome da je adekvatna kvantitativno određenoj potrebi za svaku posebnu vrstu proizvoda, te prema tome da je rad u odnosu ovih društvenih potreba, koje su kvantitativno opisane, proporcionalno podijeljen u različite proizvodne sfere. Društvena potreba, to jest upotrebna vrijednost na društvenu potenciju, pojavljuje se ovdje kao određujuća za dijelove cjelokupnog društvenog radnog vremena, koji pripadaju različitim posebnim proizvodnim sferama. Ali to je samo isti zakon koji se pokazao već kod pojedinačnih roba, naime: da je njihova upotrebna vrijednost pretpostavka njihove razmjenske vrijednosti i time njihove vrijednosti. . . Ova je kvantitativna granica količinā društvenog radnog vremena koje su primjenjive na različite posebne proizvodne sfere, samo dalje razvijeni izraz zakona vrijednosti uopće: iako nužno radno vrijeme ovdje dobiva jedan drugi smisao. Samo je toliko od toga nužno za zadovoljenje društvene potrebe. Ograničenje nastupa ovdje jedino posredstvom upotrebne vrijednosti“.⁸⁵

I ovdje se, dakle, pokazuje kako upotrebna vrijednost kao takva ulazi u odnose građanske ekonomije, koja je utemeljena na razmjenskoj vrijednosti, kako upotrebna vrijednost prema tome sama postaje ekonomskom kategorijom.

Ovim se posljednjim primjerom može zaključiti naše istraživanje. Buduće istraživanje Marxa odlučit će daju li izvodi što

⁸⁵ „Das Kapital“, III, str. 648—649. — Usporedi „Theorien“, I, str. 202—203.

smo ih naveli iz „Rohentwurfa“ i drugih djela nama pravo i moraju li doista, kao što vjerujemo, voditi djelomičnoj reviziji dosadašnjih izlaganja Marxova ekonomskog učenja. Ali neka nam bude dopuštena još jedna primjedba: očito je Marxova specifična metoda istraživanja bila ono što mu je omogućilo da na ovako originalan i dosljedan način izradi svoju na početku ovog poglavlja istaknutu suprotnost prema *Ricardu*. A *Engels* je sigurno imao pravo kad je upravo u Marxovu obrađivanju problema upotrebne vrijednosti i njezine uloge u političkoj ekonomiji vidio jedan od oglednih primjera primjene „njemačke dijalektičke metode“.⁸⁶

⁸⁶ Vidi njegov prikaz Marxova spisa „Zur Kritik“ (1859.) u: MEW, sv. 13., str. 476.

DRUGI DIO

**PRVO FORMULIRANJE MARXOVE
TEORIJE NOVCA**

PRETHODNA NAPOMENA

(Odnos „Rohentwurfa“ prema spisu „Zur Kritik i prema I. odjeljku I. sveska „Kapitala“)

Kao što je već spomenuto, sam je Marx dospio — nakon temeljite prerade — objaviti u spisu *Zur Kritik*, koji je izašao 1859, samo razmjerno malen dio rukopisa od 1857—1858., i to samo „poglavlje o novcu“ (str. 35—148. „*Grundrisse*“). Ostatak je ostao ležati u njegovu radnom stolu i samo je mjestimice primjenjivan u „Kapitalu“ i u *Theorien*.¹

Dakle, početni se dio „Rohentwurfa“ tematski podudara sa spisom *Zur Kritik* kao i s I. odjeljkom I. sveska „Kapitala“, koji raspravlja o robi i novcu, i stoga ga treba promatrati kao njihovu prvu redakciju. To, međutim, ne treba uzeti doslovce; jer, kao prvo, u „Rohentwurfu“ potpuno nedostaje (osim malog fragmenta na str. 763—764.) bilo kakav prikaz teorije vrijednosti;² a kao drugo, i „Poglavlje o novcu“ u „Rohentwurfu“ toliko odstupa od kasnijih izlaganja Marxova učenja o novcu da je Marx smatrao

¹ Na primjere ove vrste uputit ćemo na odgovarajućim mjestima ovoga rada.

² Implicite je ona naravno prisutna budući da cijelo izlaganje u „Rohentwurfu“ počiva na Marxovoj teoriji. I ovdje se pokazuje kako je Marx bio u pravu kad je 11. 7. 1868. pisao Kugelmanu: „Nesrećnik“ (misli se na recenzenta I. sveska „Kapitala“ u „*Centralblatt*“) „ne vidi da bi, i kad u cijeloj mojoj knjizi ne bi bilo poglavlja o ‚vrijednosti‘, analiza realnih odnosa koju dajem sadržavala razlog i dokaz zbiljskog odnosa vrijednosti.“ — MEW, sv. 32., str. 552.

potrebnim da ga piše potpuno iznova, te je ovaj prerađeni tekst³ stavio u osnovu svoga 1859. objavljenoga spisa. Kao rezultat imamo, dakle, četiri verzije Marxova poglavlja o novcu, koje međusobno odstupaju u mnogim pojedinostima i usporedba kojih stoga može bitno pridonijeti razumijevanju ove temeljne — ali i najteže — partije njegova djela.

³ Vidi fragment izvornog teksta spisa „Zur Kritik“ koji je objavljen u „Grundrisse“, a kojemu po našem mišljenju pored str. 871—901. valja pribrojiti stranice 666—669., 675—701. i 745—762. (Doduše ovdje nedostaje početak poglavlja o novcu.)

KRITIKA TEORIJE RADNOG NOVCA

Za razliku od kasnijih redakcija Marxove teorije novca u „Rohentwurfu“ ne susrećemo ovu teoriju u njezinu gotovom liku; ovdje ju možemo promatrati u njezinu nastajanju, budući da Marx svoje shvaćanje, prije svega, izvodi iz kritike prudonista *Darimona* i *prudonističke* verzije takozvane teorije radnog novca. Primjereno tomu zauzima ova kritika u „Rohentwurfu“ preko 40 stranica, dok se Marx u svom kasnijem spisu¹ ograničava na kratak sažetak, a u „Kapitalu“² samo na nekoliko primjedaba. S formalnog je gledišta ovo odvajanje prave teorije novca od kritike utopije radnog novca sigurno bilo potpuno opravdano; ali kako upravo spomenuta utopija — u liku takozvanog učenja o slobodnom novcu — čak još i danas okolo luta, za nas su posebno interesantne upravo kasnije eliminirane stranice „Rohentwurfa“ koje o tome raspravljaju.

Glavno zlo naše socijalne organizacije, kažu prudonisti, potječe od „privilegija“ novca, od dominacije koju uživaju plemeni i metali u saobraćaju roba i u cijelom privrednom životu. Ovdje, navodno, leži pravi izvor nejednake razmjene između kapitala i rada, zelenaštva i općih privrednih kriza. Prema tome, da je glavni zadatak slomiti ovu vladavinu što su je uzurpirali zlato i srebro, izjednačiti ih s običnim pukom roba i tako uspostaviti „prirodnu“ jednakost i proporcionalnost razmjene.

Prudonisti su, doduše, daleko od toga da predlažu povratak neposrednoj trgovinskoj razmjeni. Oni znaju da današnja robna proizvodnja zahtijeva opće sredstvo razmjene. Ali, zar se ipak ne može oteti novcu njegov privilegij ili zar se ne mogu sve robe učiniti neposredno razmjenljivim, dakle novcem?

¹ Vidi „Zur Kritik“, ZK, str. 66—69.

² Usporedi „Das Kapital“, I, bilješke 24 na str. 82—83., 40 na str. 102. i 50 na str. 109—110.

Detroniziranje novca može se zamisliti na više načina: kao prvo, mogu zlato i srebro doduše biti zadržani kao materijal novca, ali tako da predstavljaju neposredno u njima otjelovljeno radno vrijeme. „Pretpostavimo npr. da se sovereign više³ ne zove sovereign, što je puki počasni naziv za xti dio određenog dijela unce zlata (računski naziv) kao što je metar za određenu duljinu — nego da on znači recimo⁴ X sati radnog vremena. Ali zlato je prošlo, određeno radno vrijeme. Njegov će naslov učiniti svojom mjerom određenu količinu rada uopće“. Dakle: „Funta zlata morala bi biti konvertibilna za x sati radnog vremena, morala bi ih u svakom trenutku moći kupiti; čim bi zlato moglo kupiti manje ili više, bilo bi precijenjeno ili podcijenjeno; u posljednjem bi slučaju prestala njegova konvertibilnost.“ Jer: „Vrijednost ne određuje radno vrijeme otjelovljeno u proizvodima, nego sada neophodno radno vrijeme. Uzmimo samu funtu zlata: recimo da je ona proizvod 20 sati radnog vremena. Pretpostavimo da zbog bilo kojih okolnosti kasnije treba 10 sati da bi se proizvela jedna funta zlata. Funta zlata, čiji naslov govori da je ona jednaka 20 sati radnog vremena, sad bi bila još = 10 radnih sati, budući da je 20 radnih sati = 2 funte zlata. 10 sati rada faktički se razmjenjuje za 1 funtu zlata; dakle, 1 funta zlata više se ne može razmijeniti za 20 radnih sati. Zlatni novac s plebejskim naslovom „x radnih sati“ bio bi izložen većim kolebanjima nego bilo koji drugi novac, pogotovo nego sadašnji zlatni novac, jer zlato prema zlatu ne može rasti ili padati (samo je sebi jednako). Ali u određenoj količini zlata sadržano bivše radno vrijeme mora trajno rasti ili padati spram sadašnjeg živog radnog vremena. Da bi ga se održalo konvertibilnim, morala bi se održavati statičnom produktivnost radnog sata. Dapače, po općem ekonomskom zakonu da troškovi proizvodnje stalno padaju, da živi rad stalno postaje produktivniji . . . bilo bi stalno obezvređivanje neizbježiva sudbina ovog zlatnog radnog novca.“⁵

Doduše, nastavlja Marx, da bi se spriječilo ovo zlo, mogao bi se („kao što je predlagao *Weitling*, a prije njega Englezi i poslije njega Francuzi“) umjesto zlatnog uvesti papirni radni novac. „Radno vrijeme otjelovljeno u samom papiru pri tom bi isto tako malo došlo u obzir kao i vrijednost papira u banknotama. . . Kad bi radni sat postao produktivniji, rasla bi kupovna moć

³ U originalu „samo“.

⁴ U originalu „say“.

⁵ „Grundrisse“, str. 53—54.

potvrde koja ga predstavlja i obratno — upravo kao što sada novčanica od 5 funti kupuje više ili manje, već prema tome raste li ili pada relativna vrijednost zlata u odnosu prema ostalim robama. Po istom zakonu po kojemu zlatni radni novac podliježe stalnom obezvređivanju papirni bi radni novac trajno⁶ uživao . . . trajno povećanje vrijednosti.“ Što onda, uzvikuje prudonist, „to je upravo ono što mi želimo; radnik bi se radovao rastućoj proizvodnosti svoga rada, umjesto da sada u odnosu prema njoj stvara tuđe bogatstvo, vlastito obezvređivanje. . . Na nesreću ovdje se javlja nekoliko prigovora.⁷ Prije svega;⁸ kad jednom pretpostavimo novac, pa bile to i samo potvrde o satima, moramo pretpostaviti i akumulaciju toga novca, i ugovore, obveze, fiksna opterećenja etc., koja bi bila preuzeta pod oblikom ovoga novca. Akumulirane bi trajno rasle, isto tako kao i novoizdane, i tako bi s jedne strane rastuća produktivnost rada koristila neradnicima, a s druge strane ranije bi ugovorena opterećenja držala isti korak s plodnošću . . . rada“.⁹ I na taj bi način ponovno nastale u novom liku eksploatacija živog rada od akumuliranog, kamate, krize, ukratko — sva ona zla što su ih prudonisti željeli ukloniti svojom reformom novca!

Prudonistički nadomjestak novcu morao bi, dakle — kao socijalni opći lijek — propasti već na zakonu rastuće proizvodnosti rada.¹⁰ Doduše, porast bi vrijednosti potvrdio o satima „bio sasvim nevažan, kad bi svijet mogao u svakom trenutku početi iznova“ i kad stoga preuzete obveze ne bi nikada preživjele promjenu vrijednosti radnog novca. Budući da to nije tako, radni je novac čista utopija. Njegovi zagovornici žele isključiti¹¹ precjenjivanje

⁶ U originalu „jedne postojane“.

⁷ U originalu engleska rečenica: „But, unfortunately, there arise some small scruples“.

⁸ U originalu: „d'abord“.

⁹ „Grundrisse“, str. 54—55.

¹⁰ Usporedi Marxovu polemiku protiv radnog novca što ga je predložio engleski socijalista Bray — u „Elend der Philosophie“, str. 103—105.

¹¹ Doduše prudonisti vide, čitamo u „Rohentwurfu“ „samo jednu stranu koja izbija u ovim krizama: porast vrijednosti zlata i srebra nasuprot gotovo svim ostalim robama; oni ne vide drugu stranu: pad vrijednosti zlata i srebra ili novca nasuprot svim robama (izuzev, možda, ne uvijek, rada) u razdobljima takozvanog prosperiteta, razdobljima vremenskog općenitog uspona cijena. Budući da ovaj pad vrijednosti novca . . . uvijek prethodi njegovu rastu morali su oni obratno postaviti svoj problem: predusresti obezvređivanje novca koje se periodički vraća (govoreći njihovim jezikom: ukinuti privilegije robā nasuprot novcu). Posljednja bi formulacija odmah razriješila zadatak: ukinuti rast i pad cijena. Posljednja: ukinuti cijene. Pro-

novca, koje postaje očito u krizama, i osigurati svakom malom proizvođaču i prodavaču roba „pravednu“ cijenu za njegovu robu. Ne samo da se novac mora u svakom trenutku moći pretvoriti u robe, nego se i robe moraju moći u svakom trenutku pretvoriti u novac — što je, dakako, moguće jedino ako se cijene točno pokrivaju s vrijednostima, to znači s količinama rada utjelovljenim u robama. I ovdje dolazimo do druge pogreške glasnika teorije radnog novca ili — kako ih naziva Marx — „potvrdaša“: naime, da oni trpaju ujedno vrijednost i cijenu i ne shvaćaju nužnu suprotstavljenost ovih dvaju oblika!

Uistinu, „vrijednost (realna razmjenska vrijednost) svih roba. . . određena je njihovim troškovima proizvodnje, drugim riječima radnim vremenom koje se zahtijeva za njihovo proizvođenje. Cijena je ta njihova razmjenska vrijednost izražena u novcu“. Dakle, u prvi mah se razlika između vrijednosti i novca čini čisto nominalnom. „Ali to nipošto nije tako! Vrijednost roba određena radnim vremenom samo je njihova prosječna vrijednost. Prosjek, koji se pojavljuje kao izvanjska apstrakcija ukoliko se izračuna kao prosječni broj neke epohe, npr. 1 funta kave = 1 šiling, ako se povuče recimo 25 godišnji prosjek cijena kave; on, međutim, postaje vrlo realan ako se istovremeno spozna kao pokretačka snaga i pokretački princip oscilacija što ih cijene roba doživljavaju za vrijeme određene epohe. . .¹² Od ove prosječne vrijednosti roba stalno se razlikuje njihova tržišna vrijednost,¹³ te uvijek stoji ili ispod nje ili iznad nje. Tržišna se vrijednost izjednačuje s realnom vrijednošću svojim stalnim oscilacijama, a nikada izjednačivanjem s realnom vrijednošću kao nečim trećim, nego stalnim postavljanjem razlike od sebe same¹⁴ . . . cijena se dakle ne razlikuje od vrijednosti samo kao nominalno od realnoga; ne

blem: ukinuti razmjensku vrijednost. Problem: ukinuti razmjenu kako ona odgovara organizaciji građanskog društva. Ovaj posljednji problem: građansko društvo ekonomski revolucionirati. Tada bi se odmah pokazalo da se nevolji građanskog društva ne može pomoći „preobražajima“ banaka ili utemeljenjem novog racionalnog „novčarskog sistema“. („Grundrisse“, str. 53.)

¹² „Ovaj realiter“, dodaje Marx, „nije samo teorijski važan: on čini osnovu trgovačke spekulacije čiji račun vjerojatnosti polazi i od srednjih prosječnih cijena koje joj važe kao centar oscilacije, kao i od prosječnih visina i nizina oscilacije iznad ili ispod toga centra.“ (Ibid., str. 56.)

¹³ Pojam „tržišna vrijednost“ znači ovdje nešto drugo nego u III. svesku „Kapitala“ (usporedi str. 119—123. ovoga rada) — on je identičan s tržišnom cijenom.

¹⁴ „Ne, kao što bi rekao Hegel“, primjećuje ovdje Marx, „apstraktnim identitetom, nego stalnom negacijom negacije, to jest nje same kao negacije realne vrijednosti.“

jedino svojim preimenovanjem u zlato i srebro, nego time da se posljednje javlja kao zakon kretanja koje prvo prolazi. Ali one su trajno različite, i nikada se ne pokrivaju, ili samo iznimno. Cijena robe stoji trajno iznad ili ispod vrijednosti robe, a sama vrijednost robe postoji jedino u usponu i padu¹⁵ cijena robe. Potražnja i ponuda trajno određuju cijene roba; one se ne pokrivaju nikada, ili samo slučajno; ali proizvodni troškovi sa svoje strane određuju oscilacije potražnje i ponude. . . Pod pretpostavkom da troškovi proizvodnje roba i troškovi proizvodnje zlata i srebra ostanu isti, uspon ili pad njihove tržišne cijene ne znači ništa nego da je roba = X radnog vremena trajno veća ili manja nego što x radnog vremena zapovijeda na tržištu, da stoji iznad ili ispod svoje prosječne vrijednosti određene radnim vremenom.“ I upravo zato ne bi potvrda koja predstavlja prosječno radno vrijeme „nikada odgovarala zbiljskom radnom vremenu i ne bi nikada bila prema njemu konvertibilna“.¹⁶

Dok je, dakle, raniji prigovor teoriji radnog novca polazio otuda da bi zakon povećane proizvodnosti rada morao izazvati trajnu devaluaciju roba spram potvrda o satima i otuda morao izvesti nekonvertibilnost posljednjih, nekonvertibilnost potvrda o satima o kojoj Marx sada govori nije — „ništa nego drugi izraz za nekonvertibilnost između realne vrijednosti i tržišne vrijednosti, razmjenske vrijednosti i cijene. Potvrda o satima predstavljala je nasuprot svim ostalim robama idealno radno vrijeme, koje se razmjenjivalo sad za više, sad za manje zbiljskog (radnog vremena, op. prev.), a koje bi u potvrdi dobivalo izdvojenu, vlastitu egzistenciju, koja bi odgovarala ovoj zbiljskoj nejednakosti. Opći ekvivalent, sredstvo cirkulacije i mjera roba, opet bi nastupio prema njima individualizirano,¹⁷ slijedeći vlastite zakone, otuđeno¹⁸, to znači sa svim svojstvima sadašnjeg novca, a da ne vrši njegove usluge. Ali zbrka bi dobila sasvim drugu razinu time što medij u kojemu se uspoređuju robe, te opredmećene količine radnog vremena, ne bi bila neka treća roba, nego njihova vlastita mjera vrijednosti, samo radno vrijeme“. Jer „upravo razlika izme-

¹⁵ U originalu: „up and down“.

¹⁶ „Grundrisse“, str. 55—58.

¹⁷ Usporedi isto, str. 132.: „U novcu općenito bogatstvo nije samo oblik, nego je istovremeno i sam sadržaj. Pojam bogatstva je tako reći realiziran, individualiziran u posebnom predmetu.“

¹⁸ Naime, u svakom novcu „učvršćuje se razmjenska vrijednost kao sila koja je nasuprot proizvođačima izvanjska, od njih nezavisna.“ (Ibid., str. 65.)

du cijene i vrijednosti, između robe mjerene radnim vremenom kojega je ona proizvod i proizvoda radnog vremena za koji se ona razmjenjuje, ta razlika zahtijeva neku treću robu kao mjeru kojom se izražava zbiljska razmjenska vrijednost robe. Budući da cijena nije jednaka vrijednosti, ne može element koji određuje vrijednost — radno vrijeme — biti element u kojemu se izražavaju cijene“, jer bi se u tom slučaju „radno vrijeme trebalo istovremeno izraziti kao određujuće i neodređujuće sebe samoga, kao jednako i kao nejednako sa samim sobom“. („Ovdje istovremeno“, dodaje Marx, „postaje vidljivo kako i zašto odnos vrijednosti dobiva u novcu materijalnu i osposobljenu egzistenciju“,¹⁹ zašto cirkulacija roba mora napredovati do tvorbe novca). Doduše, zastupnici potvrda o satima utvaraju sebi „da ukidajući nominalnu različitost između realne vrijednosti i tržišne vrijednosti, između razmjenske vrijednosti i cijene — dakle tako što umjesto da vrijednost izraze određenim opredmećenjem radnog vremena, recimo zlatom ili srebrom, izražavaju je samim radnim vremenom — uklanjaju i zbiljsku razliku i protuslovlje između vrijednosti i cijene. Tako se razumije samo po sebi da puko uvođenje potvrda o satima“ (u njihovoj predodžbi) „uklanja sve krize, sve neprilike građanskog društva. Novčana cijena robe = njezinoj realnoj vrijednosti; potražnja = ponudi; proizvodnja = potrošnja; novac istovremeno ukinut i konzerviran; treba samo konstatirati radno vrijeme kojega je produkt roba da bi se stvorila njegova kopija u potvrdama o satima. Svaka bi roba tako bila neposredno preobražena u novac, a zlato i srebro sa svoje strane uniženi na rang ostalih roba“.²⁰

Sada vidimo kako „degradacija novca i nebeski let robe“, što ih zagovaraju *Proudhon* i drugi, počiva na „elementarnom nerazumijevanju nužne povezanosti robe i novca“.²¹ Oni uopće ne shvaćaju da svaka cirkulacija roba mora voditi do tvorbe novca, te da je zato nemoguće „ukinuti sam novac, dok razmjenska vrijednost ostaje društveni oblik proizvoda“.²² Ali možda bi se do sada opisani nedostaci radnog novca dali ukloniti osnivanjem „centralne

¹⁹ Ibid., str. 58—59.

²⁰ Ibid., str. 57. — Usporedi *ibid.*, str. 46: „Ukinite privilegij zlata i srebra, degradirajte ga u rang svih ostalih roba, odlučuje u posljednjoj instanciji *Darimon*. Tada nećete imati specifične nevolje zlatnog i srebrenog novca ili novčanica konvertibilnih u zlato i srebro. Ukinut ćete sve nevolje. Ili pak uzdignite sve robe do monopola koji sada ekskluzivno imaju zlato i srebro. Ostavite papu da postoji, ali učinite svakoga papom.“

²¹ „Zur Kritik“, str. 68—69.

²² „Grundrisse“, str. 64—65.

banke za razmjenu“? Tako da na mjesto anarhičnih snaga tržišta stupi element društvenog planiranja?

Doduše, odgovara Marx na to, „ako su ispunjene pretpostavke, među kojima da je cijena robe = njezinoj razmjenskoj vrijednosti: pokrivanje potražnje i ponude, proizvodnje i potrošnje, u krajnjoj liniji proporcionirana proizvodnja²³ . . . tada pitanje novca postaje sasvim sekundarno, a posebno pitanje da li se izdaju potvrde,²⁴ plave ili zelene, limene ili papirne, ili se u kojem drugom obliku obavlja društveno knjigovodstvo. Tada je izuzetno neukusno zadržati prigovor kao da bi trebalo istražiti zbiljske novčane odnose“.²⁵

Dakle, zamislimo banku koja izdaje potvrde o satima dobivajući zato — po troškovima proizvodnje — robe pojedinih proizvođača. Banka bi tada bila „opći kupac, kupac ne jedino ove ili one robe, nego svih roba“, jer bi jedino tim putem njezin radni novac mogao dobiti općenito značenje. „Ali ako je opći kupac, ona mora biti i opći prodavač, ne samo skladište u koje se spremaju sve robe, ne samo opća robna kuća, nego posjednik roba u istom smislu kao što je to svaki trgovac.“ Primjereno tome „bio bi nuždan još jedan atribut banke: trebala bi autentično fiksirati razmjensku vrijednost svih roba, to jest u njima materijalizirano radno vrijeme“²⁶ („što, usput rečeno“, dodaje Marx, „nije tako lako kao provjeriti finoću i težinu zlata i srebra“). Međutim, čak ni tu „ne bi mogle završiti njezine funkcije. Ona bi morala odrediti radno vrijeme za koje mogu biti proizvedene robe s prosječnim sredstvima industrije. . . Ali ni to ne bi bilo dovoljno. Ona ne bi trebala samo odrediti vrijeme za koje mora biti proizvedena određena količina proizvoda i postaviti proizvođače u

²³ U originalu: „Proportionate produktion“.

²⁴ U originalu: „tickets“.

²⁵ „Grundrisse“, str. 71. — Usporedi „Das Kapital“, I, str. 109—110., bilješka 50: „Napomenimo još ovdje da je Owenov ‘radni novac’ isto tako malo novac kao recimo ‘kazališna ulaznica’. Owen predpostavlja neposredno podružljivi rad, oblik proizvodnje koji je dijametralno suprotan robnoj proizvodnji. Potvrda o radu konstatira samo individualni udio proizvođača u zajedničkom radu i njegov individualni zahtjev za potrošnju određenog dijela zajedničkog proizvoda. Ali Owen ne pada na pamet da pretpostavi robnu proizvodnju, a da ipak želi zaobići njezine nužne uvjete novčarskim petljarijama (kao što to kane pridonosti).“

²⁶ Tako i Rodbertus pretpostavlja svojoj „konstituiranoj vrijednosti“ i svom radnom novcu „točno obračunavanje, izjednačavanje i utvrđivanje količina rada što ih sadrže proizvodi koje valja razmjeniti.“ (C. Rodbertus-Jagetzow, „Schriften“, II, str. 65.)

takve uvjete da je njihov rad jednako proizvođan (dakle izjednačiti i urediti distribuciju sredstava za rad), nego bi trebala odrediti količine radnog vremena koje valja primijeniti na različite proizvodne grane. (Ovo bi posljednje bilo nužno, budući da bi, kako bi se realizirala razmjenska vrijednost, njezin“, bankin, „novac učinio zbiljski konvertibilnim, morala biti osigurana opća²⁷ proizvodnja, i to u takvim odnosima da budu zadovoljene potrebe razmjenjivača“.) Ali, „to još nije sve. Najveća razmjena nije razmjena roba, nego razmjena rada za robe. . . Radnici ne bi banci prodavali svoj rad, nego bi“, primjereno prudonističkoj dogmi, „dobivali razmjensku vrijednost za puni proizvod svoga rada etc. Točno gledano, banka ne bi bila samo opći kupac i prodavač, nego i opći proizvođač. U stvari ona bi bila ili despotička vlada proizvodnje i upravljač distribucijom ili doista ne bi bila ništa nego odbor koji²⁸ bi vodio knjige i račune društva koje zajedno radi“²⁹ (dakle socijalistički ured za planiranje). Ali time bi se prudonistički ideal „pravedne razmjene roba“ izokrenuo u svoju suprotnost.

„Ovdje smo“, zaključuje Marx, „dospjeli do ključnog pitanja: . . . mogu li se promjenama instrumenta cirkulacije — organizacije cirkulacije — revolucionirati postojeći proizvodni odnosi i njima odgovarajući odnosi u distribuciji? Dalje se postavlja pitanje: može li se poduzeti takva transformacija cirkulacije a da se ne diraju postojeći odnosi u proizvodnji i društveni odnosi koji počivaju na njima? Ako svaka ovakva transformacija cirkulacije sama opet pretpostavlja promjene ostalih proizvodnih uvjeta i društvene preobražaje, odmah bi, naravno, unaprijed padalo učenje koje predlaže svoje cirkulacijske trikove, *kako bi* s jedne strane izbjeglo nasilni karakter promjena, a s druge strane te same promjene učinilo ne pretpostavkom, nego postupnim rezultatom preobražaja cirkulacije“.³⁰ „Sada je valjda postalo sasvim jasno da je to samo šeptrljanje dok se zadržava osnova razmjenske vrijednosti, te da čak iluzija kao da metalni novac falsificira razmjenu proizlazi iz potpunog nepoznavanja njegove prirode. S druge je strane isto tako jasno da se u onoj mjeri u kojoj raste suprotnost prema vladajućim proizvodnim odnosima, a oni sami gurau da se promijeni koža, polemika usmjerava protiv metanog novca ili novca uopće, kao najfrapantnije, najprotuslovnije i naj-

²⁷ U smislu „društvena“.

²⁸ U originalu: „ein board, was“.

²⁹ „Grundrisse“, str. 72—73.

³⁰ Ibid., str. 42.

okretnije pojave u kojoj sistem opipljivo nastupa. Različitim trikovima s novcem trebalo bi tada ukinuti sve siprotnosti čija je on samo osjetna pojava. Isto je tako jasno da se s njim mogu učiniti mnoge revolucionarne operacije ukoliko izgleda da napad na njega ostavlja po starom sve ostalo i samo ga popravljja.³¹ Tada se tuče po vreći, a misli se na magarca. Međutim, sve dok magarac ne osjeća udaranje po vreći, pogađa se doista jedino vreća, a ne magarac. Čim on osjeća, tuče se magarac, a ne vreća. Dok su operacije usmjerene protiv novca kao takvog, to je samo napad na posljedice uzroci kojih postoje i dalje; To je, dakle, takvo ometanje proizvodnog procesa koje solidan temelj ima snage. . . svladati manje ili više nasilnom reakcijom“.³²

Toliko o Marxovoj kritici utopije radnog novca.³³ Vidi se: ono što on donosi protiv nje istovremeno je velikim dijelom i dio njegove vlastite teorije novca. I to vrlo bitan dio — njegovo učenje o tvorbi novca. Stoga je vrijeme da se okrenemo promatranju ove, u Marxovu rukopisu iscrpno izložene teme.

³¹ Usporedi sličan Marxov sud o Proudhonovu učenju o kamati: „Uopće ne podliježe sumnji,“ pisao je on 24. 1. 1865. Schweitzeru, „isto kao što je n.pr. početkom 18. i kasnije u 19. stoljeću u Engleskoj služio za to da se imanje jedne klase prenese na drugu, da kreditni sistem može u određenim ekonomskim i političkim okolnostima služiti ubrzanju emancipacije radničke klase; to je samorazumljivo. Ali promatrati kapital koji nosi kamatu kao glavni oblik kapitala, a posebnu primjenu kreditnog sistema, navodno ukidanje kamata htjeti učiniti osnovom društvenog preobražaja potpuno je malograđanska fantazija.“ (MEW, sv. 16., str. 30—31.) Proudhonovo učenje o kamati mi obrađujemo u poglavlju 27,4.

³² „Grundrisse“, str. 152.

³³ Ovdje zanemarujemo Marxovu kritiku prudonističkog učenja o krizama, koju kritiku Marx vrši u ovom kontekstu.

„PRIJELAZ VRIJEDNOSTI U NOVAC“*

1. *Nužnost tvorbe novca*

„Nije nikakva teškoća“, kaže Marx na jednom mjestu, „shvatiti da je novac roba, nego shvatiti kako, zašto i čime je roba novac“.¹ Valjalo je prema tome otkriti već u najjednostavnijem, najelementarnijem odnosu razmjene skrivenu klicu tvorbe novca.

Čitatelji koji su upoznati s Marxovim „Kapitalom“ znadu da upravo to čini glavnu temu poznate analize „jednostavnog“, „totalnog“ i „općeg“ oblika vrijednosti u I. svesku djela. Ali već se i u „Rohentwurfu“ nalazi u bitnome odgovor na ovo pitanje.²

Sjetimo se zbog čega bi po Marxovu mišljenju morao propasti svaki radni novac: prvo, zbog zakona rastuće proizvodnosti rada koja bi vodila do stalne devalvacije svih roba prema potvrdama o satima. Drugo, zbog nužnog neslaganja „realne vrijednosti i tržišne vrijednosti, vrijednosti i cijene“; to znači, zbog činjenice da se zbiljsko radno vrijeme opredmećeno u nekoj robi ne može neposredno pokrivati s općenitim ili prosječnim radnim vremenom, kakvo je sadržano u pojmu vrijednosti. To je mjesto na kojemu valja nastaviti nit Marxove argumentacije.

Mi znamo: proizvodi rada su vrijednosti jedino ukoliko vrijede kao otjelovljenja iste društvene supstancije, općenitog

* Vidi Marxov „Index zu den 7 Heften“ („Grundrisse“, str. 855.)

¹ „Das Kapital“, I, str. 107.

² Već u svojim prvim ekonomskim rukopisima iz god. 1844. (MEGA, III, str. 532.), kao i u „Elend der Philosophie“ (str. 107.) naglašava Marx da je „tek novac zbiljska egzistencija vrijednosti kao vrijednosti“, te da je zbog toga razmjena „morala individualizirati razmjensku vrijednost . . . stvaranjem posebnog sredstva razmjene.“ Međutim, ovaj je tok misli u pojedinoštima izveden i utemeljen tek u „Rohentwurfu“.

ljudskog rada. Međutim, rad „ne postoji kao opći, od prirodnih osobitosti roba nezavisni i odijeljeni . . . predmet razmjene“.³ On je, s jedne strane, rad pojedinih individuumata koji pokazuje različite stupnjeve intenziteta i umješnosti; on je, s druge strane — određeni konkretni rad „koji prilagođava posebne prirodne stvari posebnim ljudskim potrebama“.⁴ Kao takav on se i opredmećuje „u određenoj, posebnoj robi posebnih svojstava i posebnih odnosa prema potrebama“; dok bi kao općeniti ljudski rad, kao vrijednost, trebao biti otjelovljen „u nekoj robi koja izražava samo njegovu količinu i kakvoću, koja je ravnodušna prema njegovim prirodnim svojstvima i stoga se može preobraziti, razmijeniti u svaku drugu robu koja opredmećuje isto radno vrijeme“.⁵ Drugim riječima: „Onakva kakva je, roba je samo opredmećeno individualno radno vrijeme posebnog sadržaja, ona nije općenito radno vrijeme. Prema tome ona nije neposredno razmjenska vrijednost, nego to mora tek postati.“ Ali kako „neku posebnu robu neposredno prikazati kao opredmećeno općenito radno vrijeme, ili, što je isto, kako individualnom radnom vremenu koje je opredmećeno u nekoj posebnoj robi dati neposredno karakter općenitosti?“⁶

Što vrijedi za živi rad, vrijedi i za opredmećeni, to jest za samu robu. „Robe su, npr. aršin pamuka ili bačva ulja, promatrane kao pamuk i ulje, naravno različite, posjeduju različita svojstva koja se mjere različitim mjerama, koja se ne mogu mjeriti mjerom.“ Naprotiv, kao vrijednosti „sve su robe kvalitativno jednake i razlikuju se samo kvantitativno, dakle sve se međusobno mjere i zamjenjuju se . . . u određenim kvantitativnim odnosima. Vrijednost je njihov društveni odnos,⁷ njihova ekonomska kvaliteta“. Ona pretpostavlja društveni rad kao supstanciju svih pro-

³ „Grundrisse“, str. 85.

⁴ „Das Kapital“, I, str. 57.

⁵ „Grundrisse“, str. 85.

⁶ „Zur Kritik“, str. 29. i 32.

⁷ „Iz toga što je predmetnost vrijednosti“ (robe) „čisto društvena“ („Das Kapital“, I, str. 62.) naravno ne slijedi da njoj ne pripada nikakav materijalni opstanak nezavisan od znanja i htijenja ljudi. Tako i u „Theorien“ stoji: „Iste okolnosti koje su nezavisne od duha iako na njega djeluju, a koje prisiljavaju proizvođače da svoje proizvode prodaju kao robe . . . daju njihovim proizvodima razmjensku vrijednost koja je i za njihov duh nezavisna od upotrebne vrijednosti. Njihov 'duh', njihova svijest uopće ne mora znati, za nju uopće ne mora postojati, kako se u zbiljnosti određuje vrijednost njihovih roba ili kako se njihovi proizvodi određuju kao vrijednosti. Oni su postavljeni u odnose koji određuju njihov duh, a da oni to ne moraju znati. Svatko može upotrebljavati novac kao novac, a da ne zna što je novac. Eko-

izvoda uopće ne obraćajući pažnju na njihovu prirodnost“. „Knjiga koja ima određenu vrijednost i kriška kruha koja ima istu vrijednost međusobno se razmjenjuju, one su ista vrijednost u različitom materijalu.“ Dakle, kao vrijednost roba je „ekvivalent, . . . i općenita mjera i općeniti predstavnik kao i općenito sredstvo razmjene svih ostalih roba. Kao vrijednost ona je novac.“

Ali upravo „zato što su robe kao vrijednosti međusobno samo kvantitativno različite“ mora „prirodna različitost roba dospjeti u protuslovlje s njihovom ekonomskom ekvivalentnošću“, mora prema tome i njihova vrijednost dobiti „egzistenciju koja se mora razlikovati kvalitativno od njih samih.“ Jer „kao vrijednost svaka je roba jednako djeljiva; u svom prirodnom opstanku ona to nije. Kao vrijednost ona ostaje ista bez obzira koliko prođe metamorfoza i oblika egzistencije; u zbiljnosti se robe razmjenjuju jedino zato što su nejednake i što odgovaraju različitim sistemima potreba. Kao vrijednost roba je općenita; kao zbiljska roba ona je posebnost. Kao vrijednost ona je uvijek razmjenjiva; u zbiljskoj razmjeni ona je razmjenjiva jedino ako ispunjava posebne uvjete. Mjera njezine razmjenjivosti kao vrijednosti određena je njom samom; razmjenska vrijednost upravo izražava odnos u kojemu ona nadomješta druge robe; i zbiljskoj razmjeni je ona razmjenjiva samo u količinama koje su povezane s njezinim prirodnim svojstvima i koje odgovaraju potrebama onih koji razmjenjuju. (Ukratko — sva svojstva koja se navode kao posebne svojstva novca jesu svojstva robe kao razmjenske vrijednosti,⁸ proizvoda kao vrijednosti za razliku od vrijednosti kao proizvoda.)⁹

nomске se kategorije vrlo izvrtno odražavaju u svijesti.“ („Theorien“, III, str. 163.)

⁸ U „Grundrisse“ (a kao što smo vidjeli i u „Theorien“) Marx vrlo često upotrebljava izraz „razmjenska vrijednost“ i tamo gdje bi kasnije govorio samo o „vrijednost“. I ovdje, dakle, vrijedi ono što kaže u I. svesku „Kapitala“: „Kad je u početku ovog poglavlja u uobičajenoj maniri rečeno: roba je upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost, bilo je to točno govoreći krivo. Roba je upotrebna vrijednost ili upotrební predmet i 'vrijednost'. Ona se pokazuje kao ova dvostrukost, što ona jest čim njezina vrijednost posjeduje pojavni oblik različit od njezina prirodnog oblika, oblik razmjenske vrijednosti, a ovaj oblik roba ne posjeduje nikada ako ju se promatra izolirano, nego uvijek samo u odnosu prema drugoj različitoj robi. Ako se to jednom zna onda onaj način govora ne vrijeda, nego služi skraćivanju.“ („Das Kapital“, I, str. 75.)

⁹ „Grundrisse“, str. 59—60. — Usporedi MEW, sv. 29., str. 315.: „Iz protuslovlja općenitih karakterā vrijednosti s njezinim materijalnim opstankom u nekoj određenoj robi etc. — ovi su općeniti karakteri isti oni koji se kasnije pojavljuju u novcu — proizlazi kategorija novca.“

Ono što je, dakle, isprva izgledalo kao protuslovlje između općenitog i individualnog radnog vremena sada susrećemo kao protuslovlje između općenitog značaja robe kao vrijednosti i njezina posebnog značaja kao upotrebne vrijednosti. A ovo se očigledno protuslovlje, kaže dalje Marx, „može razriješiti jedino tako što se samo *opredmeti*“; tako što se roba u zbiljskoj razmjeni „podvostruči“, to jest dobije „u novcu socijalni oblik opstanka koji je različit od njezina prirodnog oblika egzistencije“. ¹⁰

Zapamtimo dobro, tek u zbiljskoj razmjeni. Jer, ukoliko se radi o pukom određenju vrijednosti, riječ je jedino o tomu da se otkrije zajednička supstancija vrijednosti roba koja leži u osnovi odnosa razmjene, ili drugim riječima „imanentna mjera vrijednosti“. ¹¹ Razmjenjujući dvije robe međusobno, ja „svaku od roba postavljam kao jednaku nečemu trećem, to znači kao nejednaku samoj sebi. Ovo treće, različito od obiju, budući da izražava jedan odnos“, jest upravo njihova *vrijednost*: roba se mora „tek u radnom vremenu pretvoriti u nešto od sebe kvalitativno različito“ da bi uopće mogla biti uspoređena s ostalim robama. „Na papiru, u glavi ova se metamorfoza zbiva pukom apstrakcijom; ali u zbiljskoj razmjeni nužno je zbiljsko *posredovanje*“ ¹² . . . apstrakcija se mora ponovno opredmetiti“. ¹³ Ali to se može dogoditi jedino u odnosu robe prema robi, budući da posjednici roba nisu ni u kakvoj proizvodnoj zajednici i mogu se međusobno odnositi samo posredstvom svojih proizvoda. Prema tome, samo neka druga roba može postati izraz vrijednosti robe (slično kao što se težina šećera daje izraziti jedino usporedbom s težinom nekog drugog tijela, recimo željeza¹⁴). Dakle, sada više nije dovoljno da roba „dobije dvostruku egzistenciju samo u glavi“. „Idealno podvostručenje napreduje i mora napredovati do toga da se roba“ i „u zbiljskoj razmjeni pojavljuje dvostruko: kao prirodni pro-

¹⁰ „Grundrisse“, str. 63.

¹¹ Ovu „imanentnu mjeru vrijednosti“ nipošto se ne smije zamijeniti s takozvanom „nepromjenjivom mjerom vrijednosti“ za kojom su uzalud tragali neki klasici. Jer upravo roba koja služi kao izvanjska mjera vrijednosti mora, kako je to dokazao Marx, biti promjenjiva u svojoj vrijednosti budući da ona „samo kao materijalizacija radnog vremena može postati ekvivalentom drugih roba, a isto se radno vrijeme ozbiljuje s promjenom proizvodnih snaga realnog rada u nejednakom obujmu istih upotrebnih vrijednosti.“ („Zur Kritik“, 51. — Usporedi „Theorien“ III, str. 130—131.)

¹² O kategoriji „posredovanje“ koja je posuđena od Hegela vidi G. Lukács, op. cit., str. 178—179.

¹³ „Grundrisse“, str. 61. i 62.

¹⁴ Usporedi „Das Kapital“, I, str. 71.

izvod na jednoj strani, kao razmjenska vrijednost na drugoj strani. To znači, njezina razmjenska vrijednost dobiva materijalnu, od nje odijeljenu egzistenciju“, opredmećuje se u novcu.¹⁵

Koliko god ovo izvođenje novca izgledalo dosljedno, ipak je u početku bilo povezano s određenim kolebanjima koja se pokazuju još u Marxovu „Rohentwurfu“. Kao i Hegelovu učeniku *Lassalleu* i Marxu je bilo blisko — za razliku od roba koje su, hegelovski govoreći, predstavljale „realno, posebnost, mnoštvo“ — shvatiti novac kao „idealno, općenitost, jedno“ i u tom smislu kao otjelovljenje vrijednosti.¹⁶ Poput *Lassallea* i on je bio sklon upravo iz tog razmišljanja vidjeti novac samo kao znak vrijednosti, „idealno jedinstvo ili izraz vrijednosti svih realnih, cirkulirajućih proizvoda“. ¹⁷ (Ovdje se može primijetiti i utjecaj *Ricardove* teorije novca s njezinim jednostranim isticanjem funkcije novca kao sredstva cirkulacije, gdje se on uistinu pojavljuje kao puka oznaka vrijednosti.) Tako se u „Rohentwurfu“, a posebno u njegovu I. dijelu, nalaze još brojna mjesta koja novac uopće (a ne samo papirni novac) shvaćaju kao puku oznaku vrijednosti ili kao „simbol“. Tu npr. čitamo: „Roba se pretvara u razmjensku vrijednost. Da bi sebe samu izjednačila kao razmjensku vrijednost, ona se razmjenjuje sa znakom koji ju predstavlja kao razmjensku vrijednost. Kao takva simbolizirana razmjenska vrijednost roba se može tada opet u određenim prilikama razmijeniti za svaku drugu robu“. ¹⁸ Doduše, Marx i u ovom rukopisu uvijek iznova naglašava da, „čak i ako je samo znak“, novac mora postojati „u posebnoj robi“, te da zato i papirni novac nipošto ne može neposredno izražavati vrijednost roba, mora vršiti funkciju predstavnika zlatnog novca.¹⁹ Ipak je način izražavanja prve bilježnice

¹⁵ „Grundrisse“, str. 63.

¹⁶ Vidi Marxovo pismo Engelsu od 1. 2. 1858. u kojemu ga izvještava o *Lassalleovoj* knjizi o Heraklitu. (MEW, sv. 29., str. 274—275.) Usporedi Hegel, „Philosophie des Rechts“: „Ako se promatra pojam vrijednosti tada se sama stvar shvaća samo kao znak i ne vrijedi kao ona sama, nego kao ono što je vrijedna.“ (Citirano u „Das Kapital“, I, 106.)

¹⁷ *Lassalle*, „Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Epheos“, 1858, I, 224, — citirano prema Lenin, Werke, sv. 38., str. 325. — Stranu ranije piše Lenin: „Tim povodom govori *Lassalle* o vrijednosti, . . . pri čemu ju izvodi na hegelovski način (kao „izloženo apstraktno jedinstvo“) i dodaje: „ . . . Da ovo jedinstvo, novac, nije ništa zbiljsko, nego nešto samo idealno (istakao *Lassalle*) pokazuje se. . . “ A Lenin primjećuje na rubu: „Netočno, (*Lassalleov* idealizam).“

¹⁸ „Grundrisse“, str. 63.

¹⁹ Ibid., str. 84., 126. i dalje.

„Rohentwurf“, po kojemu novac ne samo „predstavlja“, nego i „simbolizira“²⁰ vrijednost roba, u oštroj suprotnosti sa zbiljskim smislom Marxove teorije novca, te je zato kasnije morao biti napušten. To se dogodilo već u spisu „Zur Kritik“²¹ i od tada se više ne mogu naći nikakvi tragovi ove „teorije simbola“.

Toliko o dijalektičkom izvođenju novca iz vrijednosti kako je ona već u „Rohentwurfu“. Doduše, čitatelju koji nije upoznat s Marxovom teorijom ovo se izvođenje može učiniti kao „konstruirano“ — kao primjer puke „pojmovne dijalektike“ koja ekonomske kategorije opskrbljuje vlastitim životom i pušta ih na pravo hegelovski način da jedna proizlazi iz druge i prelazi u drugu. Da takav dojam vrlo lako može nastati, i da je Marx sam računao s mogućnošću takvog krivog tumačenja, pokazuje jedna vrlo interesantna bilješka iz „Rohentwurf“, gdje on kaže: „Kasnije će biti neophodno, prije nego što završimo to pitanje, korigrirati idealističku maniru izlaganja, koja stvara privid kao da se radi o pojmovnim određenjima i dijalektici tih pojmova. Dakle, prije svega, frazu: proizvod (ili djelatnost) postaje roba; roba postaje razmjenska vrijednost; razmjenska vrijednost postaje novac“.²² Drugim riječima: kod čitatelja se ne smije pojaviti predodžba kao da su ekonomske kategorije nešto drugo nego

²⁰ Usporedi ibid., str. 84.: „Iz toga da je roba postala razmjenska vrijednost proizlazi da razmjenska vrijednost postaje posebnom robom: razmjenska vrijednost to može tako što jedna posebna roba nasuprot svim ostalim dobiva privilegij da predstavlja, da simbolizira njihovu razmjensku vrijednost, to jest da postane novac. (Pogreška je ovdje očito u izjednačavanju pojmova „predstavljati“ i „simbolizirati“.)

²¹ Usporedi slijedeće mjesto gdje Marx (tako reći polemizirajući sam sa sobom) napominje: „Novac nije simbol, kao što ni opstanak neke upotrebne vrijednosti kao robe nije simbol. Da se jedan društveni proizvodni odnos pokazuje kao predmet koji postoji izvan individuuma, a određeni odnosi u koje pojedinci ulaze u proizvodnom procesu njihova društvenog života kao svojstva neke stvari, ovo izvrtnje, i ne izmišljena, nego realna mistifikacija, karakterizira rad koji proizvodi razmjensku vrijednost. Samo što se u novcu ovo pojavljuje uočljivije nego u robi.“ („Zur Kritik“, str. 34—35.) Vidi također polemičku primjebdu u „Kapitalu“ I, str. 120, prema kojoj Lassalle „netočno objašnjava novac kao puku oznaku vrijednosti“, kao i ranije, str. 105—106.

²² Upravo je nužnost ovakve ispravke, po našem sudu, pokrenula Marxa da u spisu „Zur Kritik“ započne analizu robom, a ne vrijednošću kao što je izvorno (još u svom planu od 2. 4. 1858.) kanio. Usporedi Marxovu primjebdu na 76. stranji Kaufmannove knjige „Theorie der Preisschwankungen“ (na ruskom) koja je izašla u Krakovu: „Uopće je pogrešno poći od vrijednosti kao vrhovne kategorije, umjesto konkretnoga, robe. . . . Da, ali ne pojedinac, i ne kao apstraktno biće. . . . Pogrešno je polaziti od čovjeka kao mislioca, a ne kao bića koje djeluje. . . .“ („Karl Marx Album“, 1953, str. 115.)

kopije zbiljskih prilika, i da logičko izvođenje ovih kategorija može slijediti nezavisno od historijskog. Naprotiv — logički način obrade (kao što je pisao *Engels* u svom prikazu spisa *Zur Kritik*, 1859.) „doista nije ništa drugo nego historijski, samo oslobođen historijskog oblika i smetajućih slučajnosti. Misaoni tok mora isto tako početi onim čime počinje povijest, a njegov kasniji tok neće biti ništa drugo nego paslika, u konkretnom i teoretski konzekventnom obliku, historijskog toka; korigirana paslika, ali korigirana prema zakonima koje pruža konkretni historijski tok, tako što se svaki moment može promatrati na razvojnoj točki svoje pune zrelosti, svoje klasičnosti“.²³ A da je to od početka bila Marxova metoda, najbolje se vidi iz brojnih mjesta u „*Rohentwurf*“, u „*Kritik*“ i u „*Kapitalu*“ koja daju povijesno izvođenje vrijednosti i novca — koje je usporedno s logičkim — gdje on, dakle, sam rezultate svoje apstraktne analize sučeljava sa stvarnim povijesnim razvojem.

Marx, naravno, nije mogao dijeliti naivno nehistorijsko shvaćanje *Adama Smitha*, koje shvaćanje izvodi odnose razmjene iz navodno čovjeku urođenog „nagona za razmjenom“.²⁴ Marx odbacuje „nemaštovitu predodžbu“ osamljenog proizvođača lukova, koji usred primitivnog lovačkog plemena postavlja kao svoj glavni zadatak razmijeniti luk i strijelu za divljač i stoku i time postavlja kamen temeljac društvene podjele rada.²⁵ Dapače, upojedinjeni robni proizvođač rezultat je dugog povijesnog razvoja. Doduše, razmjena je bila „glavno sredstvo toga upojedinjenja“, ali ona sama pretpostavlja određenu visinu proizvodnosti rada, koja ni u kojem slučaju nije dana od samog početka. Ali mi moramo poći od iskonskih zajednica „kakve one izvorno izlaze iz životinjskog carstva . . . još nemoćne spram prirodnih sila, ne poznajući još svoje vlastite (sile, op. prev.); otuda siromašne kao životinje, ne produktivnije nego one“ (*Engels*). Ovdje čovjek ne proizvodi „više nego što neposredno treba“. Granica njegove potrebe granica je njegove proizvodnje. . . U tom se slučaju ne događa nikakva razmjena ili se razmjena reducira na razmjenu njegova rada za proizvod njegova rada, a ta je razmjena latentni oblik (klica) zbiljske razmjene“.²⁶

²³ Op. cit., str. 475.

²⁴ A. Smith, „An inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“, New York, 1937, 13.

²⁵ Isto, 15. — Usporedi MEGA, III, str. 458.

²⁶ MEGA, III, str. 543. — Zadnju rečenicu valja vjerojatno tako razumjeti da i u zbiljskoj razmjeni dobara (ukoliko je ona razmjena ekvivale-

Obrat nastupa tek nakon što je čovjek u stanju proizvesti više nego što treba za svoje neposredno održavanje života, nakon što mu njegov rad pruža „višak proizvoda“. Dakle, sada može doći do razmjene proizvoda, iako u prvi mah ne u krilu same iskonske zajednice, „nego tamo gdje one prestaju, na njihovim granicama, na malobrojnim točkama gdje dolaze u dodir s drugim zajednicama“.²⁷ Ali koliko je ova trampa još daleko od zbiljske, to jest novcem posredovane razmjene roba! U stvari ona predstavlja — i ondje gdje razmjena obuhvaća cijeli krug proizvoda — „znatno više početni preobražaj upotrebni vrijednosti u robe, nego roba u novac“. Razmjenska vrijednost još nije ovdje dobila „slobodan lik“, „nego je još neposredno vezana uz upotrebnu vrijednost. Ona se pokazuje dvostruko. Sama je proizvodnja u cijeloj svojoj konstrukciji usmjerena na upotrebnu, a ne na razmjensku vrijednost, i stoga upotrebne vrijednosti ovdje prestaju biti upotrebne vrijednosti jedino kroz višak preko mjere koja je potrebna za potrošnju, i postaju sredstvo razmjene, roba. S druge strane, one postaju robe samo unutar granica neposredne upotrebne vrijednosti, premda polarno podijeljene, tako da robe koje njihovi posjednici razmjenjuju moraju biti upotrebna vrijednost za obojicu, ali svaka upotrebna vrijednost za onoga koji je ne posjeduje“.²⁸

Ovdje očito postaje vidljiva „u robu skrivena unutrašnja suprotnost razmjenske i upotrebne vrijednosti“. „Na primjer: robe kao upotrebne vrijednosti nisu proizvoljno djeljive, što kao razmjenske vrijednosti trebaju biti. Ili roba A može biti upotrebna vrijednost za B, dok roba B nije upotrebna vrijednost za A. Ili posjednici roba mogu trebati svoje nedjeljive robe što ih međusobno razmjenjuju različitim razmjerima vrijednosti“.²⁹ (Ili, dodajmo, mogu ih ne trebati u isto vrijeme.) U svim ovakvim slučajevima neće doći do razmjene jer prirodno ustrojstvo roba protuslovi njihovu općem značaju kao vrijednosti. Da bi se ukinule te teškoće, mora se proizvod kao razmjenska vrijednost

nata) svaki sudionik razmjene dobiva kao protuvrijednost za svoje dobro samo ono što odgovara proizvodu njegova vlastitog rada.

²⁷ U pojmu razmjene je sadržano da svaki razmjenjivač dobiva za svoj vlastiti proizvod ono što je u posjedu drugoga; „ipak ovakav odnos međusobne otuđenosti ne postoji za članove iskonske zajednice.“ Tek mnogo kasnije, „kad stvari . . . jednom postanu robe u izvanjskom životu, postaju one robama i povratno u unutarnjem zajedničkom životu“. („Das Kapital“, I, str. 102.)

²⁸ „Zur Kritik“, str. 35.

²⁹ Ibid., str. 36.

osloboditi svojih prirodnih nedostataka, mora postići „oblik vrijednosti nezavisan od svoje vlastite upotrebne vrijednosti ili od individualne potrebe razmjenjivača“.

„Zadatak“, nastavlja Marx, „nastaje istovremeno sa sredstvima njegova rješenja. Saobraćaj u kojemu posjednici roba razmjenjuju i uspoređuju svoje vlastite artikle s različitim drugim artiklima nikada se ne zbiva a da različiti posjednici roba ne usporede različite robe kao vrijednosti *s jednom i istom trećom vrstom roba*. Takva treća roba, postajući ekvivalent za *različite* druge robe, sadrži neposredno, iako u uskim granicama, opći ili društveni oblik ekvivalenta. Ovaj opći oblik ekvivalenta nastaje i prolazi u trenutnom društvenom kontaktu koji ga je oživotvorio. Naizmjenice i povremeno on pripada ovoj ili onoj robi. S razvojem robne razmjene on se pričvršćuje isključivo na posebne vrste roba, ili se kristalizira u *novčani oblik*“.³⁰

„Izvorno će kao novac služiti roba . . . koja se najviše razmjenjuje kao predmet potreba, koja najviše kursira . . . koja dakle u postojećim društvenim organizacijama predstavlja bogatstvo kat' exohen. . . Tako sol, koža, stoka³¹, robovi. . . Ovdje robu čini novcem njezina posebna korisnost, bilo kao posebnog predmeta potrošnje (koža), bilo kao posebnog oruđa za proizvodnju. U toku razvoja nastupit će upravo obratno, to znači roba koja je najmanje predmet potrošnje ili oruđe za proizvodnju najbolje će služiti potrebi *razmjene kao takve*. U prvom slučaju roba postaje novac zbog svoje posebne upotrebne vrijednosti; u drugom slučaju ona dobiva svoju upotrebnu vrijednost time što služi kao novac. Trajnost, nepromjenljivost, djeljivost, ponovna spojivost, relativno lak transport, jer sadrže veliku razmjensku vrijednost u malom prostoru, sve to čini *plemenite* metale posebno podobnim na posljednjem stupnju“.³²

³⁰ „Das Kapital“, I, str. 103.

³¹ „Nomadski narodi najprije razvijaju oblik novca jer se sve njihovo imanje nalazi u pokretnom i prema tome u neposredno otuđivom obliku, i jer ih njihov način života stalno dovodi u kontakt sa stranim zajednicama, te ih prema tome navodi na razmjenu proizvoda.“ (Ibid., str. 103—104.)

U svom znatno kasnije nastalom konspektu slavne Morganove knjige (o „iskonskom društvu“) ističe Marx Morganovu misao prema kojoj je „posjedovanje domaćih životinja — koje su sposobne za beskonačno množenje — dalo ljudskom duhu prvu predodžbu o bogatstvu!“ (Vidi: K. Marx, „Konспект knigi L. H. Morgana „Drevneje Obschtschestvo““, na ruskom, Moskva, 1941, str. 52.)

³² „Grundrisse“, str. 83. — „Oni (metali) istovremeno tvore“, dodaje Marx, „prirodni prijelaz iz prvog oblika novca. Na nešto višem stupnju proizvodnje i razmjene stupa sredstvo za proizvodnju iznad proizvoda; a metali

Toliko kao ilustracija postupka što ga Marx primjenjuje već u prvom — i kao što je poznato — najapstraktnijem dijelu svoga djela. Sve se ovdje ponovno nalazi; izvođenje novca iz neposredne trgovinske razmjene; redoslijed triju stupnjeva razmjene (koje iz „Kapitala“ znamo kao „prosti“, „totalni“ i „općeniti“ oblik vrijednosti); suprotnost upotrebne i razmjenske vrijednosti; i konačno, podvostručenje robe u robu i novac, koje proizlazi iz ove suprotnosti. „Kontrola pomoću činjenica . . . zbiva se ovdje na *svakom* koraku analize“, koja u isto vrijeme postupa „deduktivno“ i „induktivno“, logički i historijski. I *Lenjin* (čije smo riječi upravo citirali) ima pravo i u tome da je Marxov „Kapital“ u svom najdubljem smislu djelo koje objašnjava povijest kapitalizma (ovdje društva koje proizvodi robe), „analizom pojmova koji sažimaju tu povijest“.³³ A s tog stajališta nema sigurno ni jednog ekonomskog djela koje bi — unatoč tomu što se njegova metoda izlaganja mjestimice čini apsurdnom — bilo realističnije od „Kapitala“!

2. Kvantitativna i kvalitativna strana problema vrijednosti (Veličina vrijednosti i oblik vrijednosti)

Vidjeli smo kako tvorba novca proizlazi iz „protuslovlja između posebne prirode robe kao proizvoda i njezine opće prirode kao razmjenske vrijednosti“. Nasuprot građanskim ekonomistima, koji u novcu vide samo „lukavo izmišljeni izgovor“ određen da prevlada teškoće proste trgovinske razmjene, Marx ga izvodi iz temeljnog protuslovlja „kao što ga krije opstanak robe kao *neposredno jedinstvo upotrebne i razmjenske vrijednosti*“. Ali koji je zbiljski smisao ovog protuslovlja i zašto mu Marx pripisuje takvo značenje? Zar zato što mu je (kao što misli *Bortkiewicz*) bila svojstvena „perversna“ sklonost da u kapitalizam „projicira“ sva zamišljiva protuslovlja i suprotnosti?³⁴ Pretpostaviti ovo značilo

(prvotno rude) su prva i najneophodnija sredstva za proizvodnju. U bakru, koji u novcu starih igra tako veliku ulogu, još je oboje zajedno, posebna upotrebna vrijednost kao sredstvo proizvodnje i ostala svojstva koja ne potječu od upotrebne vrijednosti robe, nego odgovaraju njezinu određenju kao razmjenske vrijednosti. (Isto, str. 83.)

³³ Lenin, *Werke*, sv. 38., str. 319.

³⁴ „K tomu u Marxa dolazi njegova perversna sklonost da prema Hege-lovoj maniri logička protuslovlja projicira u same stvari. Tvorba cijena kako se zbiva u kapitalističkoj privredi protuslovi zakonu vrijednosti. Zašto ne? Pa zar kapitalistički društveni poredak nije ispunjen i prožet protuslovljima

bi unaprijed zakrčiti put razumijevanju Marxove teorije vrijednosti. Daleko od toga da je izvještačena „metafizička“ konstrukcija, spomenuto protuslovlje štoviše pretpostavlja najopćenitiji oblik u kojemu se sažimaju zbiljski uvjeti opstanka i razvojne tendencije građanskog privrednog poretka. Ono je doista samo drugi izraz za to da u društvu atomiziranih privatnih proizvođača rad pojedinca nije neposredno društven (niti to može biti), nego se kao takav mora iskazati tek negiranjem sebe samoga, svoga izvornog karaktera. Jer, iako tek u ovom načinu proizvodnje postaje činjenicom svestrana zavisnost proizvođača jednog od drugoga, ipak mu nedostaje bilo kakvo jedinstveno društveno planiranje, podvrgnut je silama tržišta koje slijepo djeluju.³⁵ „Cjelokupno kretanje njegova nereda njegov je poredak“.³⁶

A kako se u takvom načinu proizvodnje uspostavlja društvena povezanost? Najprije se čini da se radi samo o jednom kvantita-

svake vrste? To što jedno protuslovlje više ide na račun kapitalizma moglo bi Marxa samo radovati.“ (L. v. Bortkiewicz, „Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System“, u „Archiv für Sozialwissenschaft und Politik“, 1906, Juli, 4.)

³⁵ Usporedi „Das Kapital“, III, str. 888.: „Dok se, na temelju kapitalističke proizvodnje, društveni karakter proizvodnje suprotstavlja masi neposrednih proizvođača u obliku strogo reguliranog autoriteta i hijerarhijski potpuno raščlanjenog društvenog mehanizma, vlada među nosiocima ovog autoriteta, samim kapitalistima koji se međusobno suprotstavljaju samo kao posjednici roba, potpuna anarhija unutar koje se društvena povezanost proizvodnje uspostavlja kao prirodni zakon nadmoćan individualnoj proizvodljivosti“.

A moćni moderni monopoli? A „tendencije podržavljenja“ u današnjoj privredi? Stvari koje Marx uopće nije mogao uzeti u obzir jer tada (1864—1865.) još uopće nisu postojale? Ne dokazuju li one da je kapital sam prevladao njemu svojstvenu anarhiju u proizvodnji, ili je na putu da ju prevlada? — Oni koji ovako argumentiraju previdaju jedino da oni previše dokazuju; da bi kapitalizam koji bi doista bio u stanju isključiti slobodnu konkurenciju uopće time i sam sebe isključio. Oni zaboravljaju da „uzajamno odbijanje kapitala“ leži u pojmu kapitala, te da bi „univerzalni kapital bez drugih, njemu suprotstavljenih kapitala s kojima bi razmjenjivao, bio glupost („Grundrisse“, str. 324.) „Budući da osamostaljenje svjetskog tržišta“, čitamo na jednom drugom mjestu „Rohentwurf“, „raste s razvojem novčarskih odnosa... a vice versa općenita povezanost i svestrana ovisnost u proizvodnji i potrošnji raste istovremeno s uzajamnom nezavisnošću i ravnodušnošću potrošača i proizvođača; budući da ovo protuslovlje vodi krizama etc. to se istovremeno s razvojem ovog otuđenja, na njegovom vlastitom tlu, ovo otuđenje pokušava prevladati.“ Ali istinsko povijesno značenje ovih pokušaja leži negdje drugdje: „Iako sve ovo na danom stajalištu ne ukida otuđenost, ono stvara odnose i veze koje u sebi sadrže mogućnost prevladavanja starog stajališta“, to jest kapitalizma (Ibid., str. 78—79.)

³⁶ Karl Marx, „Lohnarbeit und Kapital“, str. 405.

tivnom problemu. Svako društvo mora dobro ili loše zadovoljiti životne potrebe svojih članova. Za svako je društvo otuda izuzetno važno da radne snage koje mu stoje na raspolaganju ne budu na dulji rok istrošene ili usmjerene na krive kolosijeke; da svim proizvodnim granama bude dobavljena potrebna količina rada i da ni u jednoj od njih taj rad ne bude primijenjen u lošijim uvjetima nego što su prosječni. Ali društvo nezavisnih robnih proizvođača nema uslijed svoga anarhičnog karaktera uopće nikakvog sredstva da to unaprijed regulira. Pa ono poznaje samo jedan oblik društvene povezanosti — tržište. Dakle, u tom društvu spoznaje proizvođač tek post festum, „nakon izvršene razmjene . . . zadovoljava li njegov rad doista društvenu potrebu i da li je pravilno primijenio svoje radno vrijeme“.³⁷ Jedino se ovim putem može saznati masa poslova koje društvo treba obaviti, mogu radni učinci pojedinaca biti prilagođeni zahtjevima cjelokupne društvene privrede. I upravo s ovog stajališta vjeruje Hilferding da mora Marxov pojam „apstraktnog“, „općenito društvenog“ rada izložiti, prije svega, u smislu „društveno nužnog“ rada. „Unutar robne proizvodnje“, kaže on, „u temelju razmjene leži objektivni društveni moment koji ovladava razmjenskom vrijednošću: društveno nužno radno vrijeme, koje je otjelovljeno u razmijenjenim stvarima.“ I „jedino kao takav izraz“ društveno nužnog radnog vremena „postaju one međusobno mjerljive“.³⁸

Koliko je ovo tumačenje Marxova pojma vrijednosti jednostrano (i otuda nedostatno), može se najbolje uvidjeti iz Marxove polemike protiv *Baileyja* i *Ricarda* u III. svesku *Theorien*:

„Da bi robe“, čitamo tamo, „bile mjerene količinom rada što ga sadržavaju . . . moraju raznovrsni u njima sadržani radovi biti reducirani na jednaki jednostavni rad. . . Ova redukcija na jednostavni prosječni rad ipak nije jedina određenost kvaliteta ovoga rada u kojemu se kao jedinstvo rastapaju vrijednosti roba. Da je količina u nekoj robi sadržanog rada društveno nužna količina rada za njezinu proizvodnju — radno vrijeme kao društveno nužno radno vrijeme — to je određenje koje se odnosi samo na veličinu vrijednosti.“³⁹ Ali rad koji tvori jedinstvo vrijednosti nije samo jednaki, jednostavni prosječni rad. Rad je rad privatnog individuumu predstavljen određenim proizvodom. Ipak kao vrijed-

³⁷ R. Hilferding, „Das Finanzkapital“ (I. Auflage), str. 8.

³⁸ Ibid., str. 3—4. i 6.

³⁹ Upravo je ovu okolnost previdio Ricardo (ali i većina popularizatora Marxova nauka).

nost rad mora biti otjelovljenje društvenog rada i kao takav se mora moći neposredno preobraziti iz jedne upotrebne vrijednosti u drugu. . . Dakle, privatni se rad mora neposredno⁴⁰ pokazati kao svoja suprotnost, društveni rad“.⁴¹

Očito protuslovlje valja očito razriješiti izjednačivanjem privatnih radova razmjenom, njihovom redukcijom na apstraktni, općeniti ljudski rad. „Da bi rad pojedinca rezultirao razmjenskom vrijednošću, mora rezultirati općim ekvivalentom, to jest pokazivanjem radnog vremena pojedinca kao općenitog radnog vremena. . .“ On postaje društvenim upravo „time što poprima oblik svoje neposredne suprotnosti, oblik apstraktne općenitosti“. Ovdje se, dakle, ne radi o društvenosti uopće, nego o „specifičnom načinu kojim je rad što proizvodi razmjenske vrijednosti, dakle robe, društveni rad.“⁴²

Rečeno postaje odmah jasno ako se okrenemo pretkapitalističkim prilikama, gdje proizvodnja za razmjenu nije igrala nikakvu ili samo malu ulogu. Na primjer:

„U seosko-patrijarhalnoj industriji . . . gdje su prelac i tkalac obitavali pod istim krovom, gdje je ženski dio obitelji preo a muški tkao, recimo za samopotrebu obitelji, bili su preda i platno društveni proizvodi, pređenje i tkanje društveni radovi u okviru granica obitelji. Ali se njihov društveni karakter nije sastojao u tome da je konac kao opći ekvivalent razmjenjivan za platno kao opći ekvivalent ili da su se oba međusobno razmjenjivali kao ravnodušni i jednako valjani izrazi istog općenitog radnog vremena. Dapače, obiteljska je povezanost sa svojom prirodnom podjelom rada utiskivala proizvodu rada svoj osobiti društveni žig.“

„Ili pretpostavimo“, kaže Marx dalje, „naturalne usluge i naturalne učinke srednjeg vijeka. Društvenu vezu tvore ovdje određeni radovi pojedinaca u svom prirodnom obliku, posebnost a ne općenitost rada. Ili uzmimo konačno zajednički rad u prirodnom obliku kako ga nalazimo na pragu povijesti svih kulturnih naroda. Ovdje društveni karakter rada očito nije posredovan time što rad pojedinca poprima oblik općenitosti ili njegov proizvod oblik općeg ekvivalenta. Proizvodnji pretpostavljena zajednica je ona koja rad pojedinca sprečava da bude privatni rad, a njegov proizvod privatni proizvod, i dapače ona čini da se poje-

⁴⁰ Upravo zato što ovo neposredno pokazivanje nije moguće mora doći do „posredovanja“, to jest do tvorbe novca.

⁴¹ „Theorien“, III, str. 132—133.

⁴² „Zur Kritik“, str. 19—20, 21.

dini rad neposredno pojavljuje kao funkcija jednog člana društvenog organizma“.⁴³

(Isto, dakako, vrijedi *mutatis mutandis* — i za socijalističko društvo budućnosti⁴⁴.)

Nasuprot ovomu u društvu „upojedinjenih pojedinaca“, to jest privatnih proizvođača, individualni radovi sudjeluju „tek kao članovi cjelokupnog društvenog rada posredstvom veza u koje razmjena spaja proizvode rada i posredstvom njih proizvođače“.⁴⁵ „Jedino ukoliko se upotrebna vrijednost prema drugoj odnosi kao razmjenska vrijednost, odnosi se rad različitih osoba međusobno kao jednak i općenit“.⁴⁶ Tako se pokazuje („što vrijedi samo za ovaj posebni oblik proizvodnje, robnu proizvodnju“) da se „specifično društveni karakter međusobno nezavisnih radova sastoji u njihovoj jednakosti kao ljudski rad“ i prema tome mora poprimiti „oblik značaja vrijednosti proizvoda rada“.⁴⁷

Vidi se: radi se o jednom od stožernih stavova Marxove teorije vrijednosti, o točki u kojoj se ona razlikuje toto coelo od teorije njegovih prethodnika. Jer i *Ricardo* je naravno vrlo dobro znao kako, da bi služio kao baza vrijednosti, rad pojedinca valja reducirati na „društveno nužni“ rad. (On to ističe odmah u 2. stavku I. poglavlja svoga djela.) Ali to se odnosi samo na kvantitativnu, a ne na kvalitativnu stranu problema. Međutim, ono što je ovdje važno „nije samo to da su različite veličine vrijednosti roba mjerene prikazivanjem njihove vrijednosti u upotrebnoj vrijednosti neke isključive robe, nego istovremeno da se one sve prikazuju u jednom obliku u kojemu egzistiraju kao otjelovljenje društvenog rada i stoga su razmjenljive za svaku drugu robu, mogu se po volji prevesti u bilo koju upotrebnu vrijednost“. Rad sadržan u robama „mora biti prikazan kao društveni rad, kao ospoljeni individualni rad“.⁴⁸ Ali ova druga nužnost postoji jedino u društvu koje proizvodi robe! Samo se u ovom društvu mora rad pojedinca pokazati kao „svoja suprotnost, kao bezlični, apstraktno općeniti i u tom obliku društveni“.⁴⁹ Sigurno, i socijalističko će društvo „voditi knjige“ o radnim snagama koje mu

⁴³ „Zur Kritik“, str. 20—21.

⁴⁴ Usporedi 30. poglavlje ovoga rada („Historijska granica zakona vrijednosti“).

⁴⁵ „Das Kapital“, I, str. 87.

⁴⁶ „Zur Kritik“, str. 21.

⁴⁷ „Das Kapital“, I, str. 88.

⁴⁸ „Theorien“, III, str. 128.

⁴⁹ „Zur Kritik“, str. 53.

uvijek stoje na raspolaganju, morat će, dakle, reducirati rad pojedinaca na „jednostavni prosječni rad“. Ali mu neće pasti na pamet da „jednostavnu činjenicu da je sto kvadratnih metara sukna zahtijevalo tisuću radnih sati za svoju proizvodnju izrazi na“ (sa svoga stajališta) „sumnjiv i besmislen način kao da oni vrijede tisuću radnih sati“.⁵⁰ I upravo jer je *Ricardo* krivo držao vrijednost „vječnim prirodnim oblikom društvene proizvodnje“ on se u svom istraživanju ograničava na veličinu vrijednosti, a da ne posvećuje pažnju — historijski odlučujućem — obliku vrijednosti.⁵¹ Otuda (naglašava opetovano Marx) i „njegova kriva teorija novca“, njegovo neshvaćanje „povezanosti između određenja razmjenske vrijednosti robe radnim vremenom i nužnosti roba da napreduju do *tvorbe novca*“.⁵²

3. *Tvorba novca i robni fetišizam*

Fenomen robnog fetišizma usko je povezan s tvorbom novca.

Vidjeli smo: zbiljska razmjena goni u podvostručenje robe, u njezino dijeljenje na robu i novac. Ona izdvaja „iz prostog puka roba kneževsku robu u kojoj se jednom zauvijek može izraziti vrijednost svih ostalih roba — robu koja vrijedi kao neposredna inkarnacija društvenog rada i prema tome postaje neposredno i bezuvjetno razmjenljivom za sve robe — novac“.⁵³ Ali da bi „jedna posebna roba istovremeno postala opća supstancija razmjenskih vrijednosti“, mora se identificirati razmjenska vrijednost svih roba s tom posebnom robom, mora razmjenska vrijednost zadobiti od samih roba „nezavisnu, u vlastitom materijalu, u specifičnoj robi osamostaljenu egzistenciju“.⁵⁴ „Razmjenska vrijednost neke stvari nije ništa drugo nego kvantitativno specificirani izraz njezine sposobnosti da služi kao sredstvo razmjene. U novcu sama razmjenska vrijednost postaje stvar ili razmjenska vrijednost stvari dobiva samostalnu egzistenciju izvan stvari“.⁵⁵

⁵⁰ Engels, „Anti-Dühring“, str. 288.

⁵¹ Usporedi, „Das Kapital“, I, bilješka 32 na str. 95.

⁵² „Theorien“, II, str. 161. — Usporedi isto, III, str. 133.: „Individualni se rad tek kroz otuđenje zbiljski pokazuje kao svoja suprotnost. Ali roba mora posjedovati ovaj općeniti izraz prije nego što je otuđena. Ova nužnost pokazivanja individualnog rada kao općenitog nužnost je pokazivanja neke robe kao novca.“

⁵³ Engels, „Anti-Dühring“, str. 287.

⁵⁴ „Grundrisse“, str. 85. i 103.

⁵⁵ Ibid., str. 114.

Razvoj u kojemu se već nedvolumno pokazuje fetišizam svojstven robnoj proizvodnji, jedino njoj svojstvena „personifikacija stvari i postvarenje proizvodnih odnosa“.

Posegnimo ponovno za Marxovom usporedbom između vrijednosti roba i težine tijela: budući da šećer ima težinu, može se njegova težina izraziti usporedbom s težinom nekog drugog tijela. „Ali bilo bi neukusno htjeti pretpostaviti da je šećer npr. težak zato 10 funti jer sam ja stavio na drugu stranu vage uteg od 10 funti“.⁵⁶ Ne manje neukusna, dapače luda, bila bi pretpostavka da je težina šećera — jer je izražena željeznim utezima — nešto „željezno“, da željezo kao takvo predstavlja težinu, da je otjelovljuje. A upravo ova ludost odlikuje način kako se posjednicima roba pojavljuju njihovi međusobni odnosi razmjene. Mi znamo: u razmjeni ne može razmjenska vrijednost neke robe biti nikada drugačije izražena nego upotrebnom vrijednošću neke druge robe, recimo vrijednost platna upotrebnom vrijednošću kaputa. Već u najelementarnijem odnosu razmjene: x robe A = y robe B (što Marx naziva „jednostavni, pojedinačni ili slučajni oblik vrijednosti“) vrijedi stoga roba B (kaput) „kao stvar u kojoj se vrijednost pojavljuje, ili koja predstavlja vrijednost u njezinu očitom prirodnom obliku“.⁵⁷ Međutim, kaput ne može spram platna „predstavljati vrijednost a da vrijednost za platno ne uzme istovremeno oblik kaputa“,⁵⁸ a da ne nastane privid „da kaput, ta stvar kakva jest, izražava vrijednost, da od prirode posjeduje oblik vrijednosti“, isto tako kao što mu od prirode pripada „njegovu svojstvo da je težak ili da zadržava toplinu“.⁵⁹ „Kao upotrebnost vrijednost platno je osjetilno različita stvar od kaputa, kao vrijednost ona je ‚jednaka kaputu‘ i prema tome izgleda kao kaput“.⁶⁰ Tako nam već najjednostavniji odnos razmjene otkriva kako se u društvu utemeljenom na privatnom vlasništvu, gdje se proizvođači mogu međusobno odnositi jedino posredstvom svojih roba, njima moraju pojaviti „društveni karakteri njihova vlastitog rada kao predmetni karakteri samih proizvoda rada“.⁶¹

⁵⁶ Karl Kautsky, „K. Marx, ökonomische Lehren“ (1906), str. 27.

⁵⁷ „Das Kapital“, I, str. 66.

⁵⁸ „Tako se“, dodaje Marx, „individuum A ne može prema individuumu B odnositi kao prema visosti, a da visost za A istovremeno ne poprimi tjelesni oblik A i prema tome mijenja crte lica, kose i koješta drugo s promjenom oca domovine.“ (Ibid., str. 66.)

⁵⁹ Ibid., str. 71—72.

⁶⁰ Ibid., str. 66.

⁶¹ Ibid., str. 86.

Oblik vrijednosti x robe $A = y$ robe B vrijedi doduše samo za sporadični i prema tome nestajući odnos razmjene samo dviju određenih roba. Ovdje je još vrlo teško shvatiti postvarenje društvenih proizvodnih odnosa. Tek u obliku novca dobiva ono istaknuti, opipljivi lik. Sada sve robe izražavaju svoju vrijednost u istom ekvivalentu, u istoj robi — novcu. Prema tome, sada se konačno učvršćuje „krivi privid“, kao da „stvar u kojoj se prikazuje veličina vrijednosti neke druge stvari posjeduje svoj oblik ekvivalenta nezavisno od ovoga odnosa, kao društveno prirodno svojstvo“.⁶² „Oblik neposredne opće razmjenljivosti“ srasta „konačno sa specifičnim prirodnim oblikom robe zlato“ (ili srebro).⁶³ Ova se roba „ne čini da tek postaje novac zato što ostale robe u njoj svestrano izražavaju svoju vrijednost, nego se čini obratno pa one općenito izražavaju svoje vrijednosti u njoj jer je ona *novac*. Posredujuće kretanje nestaje u vlastitom rezultatu i ne ostavlja nikakav trag. Robe zatječu vlastiti lik vrijednosti dovršen bez svoje suradnje kao robno tijelo koje postoji izvan i pored njih. Ove stvari, zlato i srebro kako dolaze iz unutrašnjosti zemlje, istovremeno su neposredna inkarnacija svega ljudskog rada“.⁶⁴ Otuda potpuno izvrtanje i postvarenje društvenih proizvodnih odnosa, koje doduše „građanski sirovu pogledu političkog ekonomista tek sviće“ kad „mu se dovršeno suprotstavlja u novcu“. („On i ne sluti“, dodaje Marx, „da već najjednostavniji robni izraz, kao 20 lakata platna = 1 kaput, pruža mogućnost da se riješi zagonetka oblika ekvivalenta“).⁶⁵

Ali gdje leži zbiljski izvor ovog svojevrsnog izvrtanja? Zašto moraju odnosi ljudi u društvu koje proizvodi robe biti „u uvijek vezani za stvari i „*pojavljivati se kao stvari*“?“⁶⁶ Jednostavno zato što se u ovom društvu proizvođači ne mogu prema svom radu

⁶² Ibid., str. 107.

⁶³ Ibid., str. 84.

⁶⁴ Ibid., str. 107.

⁶⁵ Ibid., str. 72.

⁶⁶ „Proizvod koji stupa u razmjenu je roba. Ali on je roba samo time što se na stvar, proizvod, nadovezuje odnos između dviju osoba ili zajednica, odnos između proizvođača i potrošača koji ovdje više nisu sjedinjeni u istoj osobi. Ovdje odmah imamo primjer specifične činjenice koja prolazi kroz cijelu ekonomiju, a koja je napravila strašnu zbrku u glavama građanskih ekonomista: ekonomija se ne bavi stvarima nego odnosima među ljudima i u posljednjoj instanci među klasama; ali ovi su odnosi uvijek vezani na stvari i pojavljuju se kao stvari. Marx je prvi otkrio značenje ove povezanosti za cijelu ekonomiju i time učinio najteža pitanja tako jednostavnim i jasnim.“ (Engels. sv. 13., str. 475—476.)

odnositi kao prema neposredno društvenom, jer su ljudi izgubili kontrolu nad vlastitim proizvodnim odnosima. Tako se događa da se „*društveni karakter rada*“ pojavljuje kao *novčani opstanak* robe i otuda kao stvar izvan zbiljske proizvodnje“. ⁶⁷ „Upotrebne vrijednosti uopće postaju robe jer su *proizvodi privatnih radova koji se obavljaju nezavisno jedan od drugoga*. . . Budući da proizvođači stupaju u društveni kontakt tek razmjenom svojih proizvoda rada, i specifično društveni karakteri njihovih privatnih radova pojavljuju se tek unutar ove razmjene“. A oni im se pojavljuju „kao ono što oni jesu, to jest ne kao neposredno društveni odnosi osoba u samom svomu radu, nego, dapače, kao *stvarni odnosi osoba i društveni odnosi stvari*“. ⁶⁸

Ovdje smo se ograničili na mjesta iz I. sveska „Kapitala“, jer tek u tom djelu sadržana analiza oblika vrijednosti donosi dokaz da je „*zagonetka fetiša novca*“ u stvari „samo zagonetka *fetiša robe*, koja je postala vidljiva i koja zasljepljuje oči“. ⁶⁹ To, doduše, ne znači da je mnogo slavljena Marxova koncepcija robnog fetišizma nastala tek sredinom 60-tih godina. U zbiljnosti se ona daje dokazati već u njegovim najranijim ekonomskim spisima. Tako čitamo u jednoj od njegovih bilježnica za ekscerpte iz 1844. :

„Bit je novca prije svega . . . da *posredujuća djelatnost* ili kretanje, *ljudski*, društveni čin kojim se proizvodi ljudi međusobno dopunjuju, postaje otuđen i svojstvo *materijalne stvari* izvan čovjeka, novca. Otudjujući samu ovu posredujuću djelatnost, čovjek ovdje djeluje samo kao onečovječeni čovjek koji je sam sebe izgubio; odnos samih stvari, ljudsko rukovanje njima postaje rukovanje jednog bića izvan čovjeka i nad čovjekom. Kroz ovog *stranog posrednika* — umjesto da sam čovjek bude posrednik za čovjeka — promatra čovjek svoju volju, svoju djelatnost, svoj odnos prema drugima kao od njega i od njih nezavisnu silu. Njegovu ropstvo ovdje doseže vrhunac. Jasno je da ovaj posrednik postaje bog, jer posrednik je zbiljska moć nad onim s čim me posreduje. ⁷⁰ Njegov kult postaje samosvrhom. Predmeti odvojeni

⁶⁷ „Das Kapital“, III, str. 533.

⁶⁸ Ibid., str. 87.

⁶⁹ Ibid., str. 108.

⁷⁰ Usporedi „Grundrisse“, str. 237, gdje, potpuno na Hegelovski način, stoji: „Ova se sredina uvijek pojavljuje kao potpuni ekonomski odnos jer sažima suprotnosti i na kraju se pojavljuje uvijek kao jednostrana viša potencija nasuprot samim ekstremima; budući da kretanje ili odnos koji se izvorno pojavljuje kao ono što posreduje između ekstrema dijalektički nužno vodi do toga da se ono pojavljuje kao posredovanje sa samim sobom, kao subjekt momenti kojega su samo ekstremi čije samostalne pretpostavke on

od toga posrednika izgubili su svoju vrijednost. Dakle, oni imaju vrijednost samo ukoliko ga predstavljaju, dok se izvorno činilo da bi on imao vrijednost samo ukoliko *njih* predstavlja“. ⁷¹

A na drugom mjestu: „Zašto mora privatno vlasništvo napredovati do novčarstva? Jer čovjek kao društveno biće mora napredovati do *razmjene* i jer razmjena — pod pretpostavkom privatnog vlasništva — mora napredovati do vrijednosti. Naime, posredujuće kretanje ljudi koji razmjenjuju *nije ljudski odnos*, ono je *aps-traktni odnos* privatnog vlasništva prema privatnom vlasništvu, a ovaj je apstraktni odnos *vrijednost*, čije zbiljsko postojanje kao vrijednosti jest tek *novac*. Jer se ljudi koji razmjenjuju jedan prema drugome ne odnose kao ljudi, stvar gubi značenje ljudskog, osobnog vlasništva.“ U novcu se prema tome „pojaviła potpuna vladavina otuđene stvari *nad* čovjekom. Što se pojavljivalo kao vladavina osobe nad osobom, sada je opća vladavina stvari nad *osobom*, proizvoda na proizvođačem.“ ⁷² Kao što je već u ekvivalentu, u vrijednosti, ležalo određenje otuđenja privatnog vlasništva, tako je *novac* osjetilni, sam predmetni opstanak ovoga *otuđenja*“. ⁷³

Ovdje su već u klici sadržani svi elementi kasnije teorije robnog fetišizma, iako se još pojavljuju u filozofskoj odori. Ova je teorija, kao što je već rečeno, dobila svoje nacionalnoekonomsko utemeljenje tek u „Kapitalu“. Ali i deset godina ranije nastali „Rohentwurf“ pokazuje nam zašto u društvu koje proizvodi robe moraju svi proizvodi i usluge najprije biti razmijenjeni „za nešto treće, *stvarno*“ da bi zadobili društvenu valjanost, te zašto se ovaj „stvarni medij“, novac, mora osamostaliti spram svijeta roba. A time je dan temelj supremacije novca i novčanih odnosa, kao i izvrnutog odslikavanja društvenih proizvodnih odnosa u svijesti onih koji sudjeluju, dakle robnog fetišizma. „Uzajamna i svestrana zavisnost međusobno ravnodušnih individuumā“, čitamo u „Rohentwurfu“, „tvori njihovu društvenu povezanost. Ova je društvena povezanost izražena u razmjenskoj vrijednosti

ukida kako bi se njihovim ukidanjem sam postavio kao jedino samostalan.“ (Usporedi također odjek navedenog mjesta u „Kapitalu“, I, 784.)

⁷¹ MEGA, III, str. 531. — Usporedi „Grundrisse“, str. 67—68.: „Novac je izvorno predstavnik svih vrijednosti; u praksi se stvar izvrće te svi zbiljski proizvodi i radovi postaju predstavnicima novca.“

⁷² „Otmite stvari“, stoji u neobjavljenom Marxovom rukopisu, „dovršeni novčani sistem, ovu društvenu moć i vi morate ovu moć dati neposredno osobi nad osobom.“ — „Grundrisse“, str. 987.; usporedi *ibid.*, str. 75.

⁷³ MEGA, III, 532 i 540. (Usporedi „Die deutsche Ideologie“, str. 380—381.)

u kojoj tek svakom individuumu njegova vlastita djelatnost ili njegov proizvod postaje djelatnost ili proizvod za njega; on mora proizvoditi opći proizvod — razmjensku vrijednost ili . . . novac“, da bi uopće mogao svoj proizvod pretvoriti „u životno sredstvo za sebe samoga“. ⁷⁴ S druge strane postoji „moć koju vrši svaki individuum nad djelatnošću drugih ili nad društvenim bogatstvi-
ma. . . , u njemu kao prisvajaču razmjenskih vrijednosti, novca. On nosi sa sobom u džepu svoju društvenu moć kao i svoju pove-
zanost s društvom“. ⁷⁵ I „što se više proizvodnja tako oblikuje da svaki proizvođač postaje ovisan od razmjenske vrijednosti svoje robe“ . . . to više „raste moć novca“, ⁷⁶ to jest učvršćuje se razmjenska vrijednost kao proizvođačima izvanjska i od njih nezavisna moć. Što se prije pojavljivalo kao sredstvo poticanja proizvodnje, postaje proizvođaču strani odnos“ . . . U razmjenskoj se vrijednosti prema tome pojavljuje „društveni odnos osoba kao preobražen u društveno odnošenje stvari; osobna moć kao stvarna“. ⁷⁷ U tom je smislu novac „postvarena veza društva“, ⁷⁸ „istinska zajednica“ koja je stupila na mjesto stare zajednice koja je bila držana zajedno prirodnim vezama i odnosima lične zavisnosti, te koja ne može trpiti „ni jednu zajednicu što stoji iznad nje“. ⁷⁹

Vidimo: robni fetišizam i tvorba novca (što se u udžbenicima marksističke ekonomije obično previda) samo su dva različita aspekta iste činjenice: da u društvu koje proizvodi robe „razmjennost robe postoji kao stvar pored nje. . . kao nešto od nje različito“, nešto što nije s njom „neposredno identično“, ⁸⁰ da se dakle vrijednost mora osamostaliti nasuprot robama. ⁸¹ Ali otuda slijedi

⁷⁴ „Za nekoga tko stvori infinitezimalni dio aršina pamuka“, dodaje Marx na jednom drugom mjestu, „nije formalno određenje da je taj dio vrijednost, razmjenska vrijednost. Da nije stvorio razmjensku vrijednost, novac, on uopće ne bi ništa stvorio.“ („Grundrisse, str. 163.)

⁷⁵ Ibid., str. 74—75.

⁷⁶ Dalje u tekstu riječ je o „transcendentalnoj moći novca“.

⁷⁷ Ibid., str. 64. i 75.

⁷⁸ Ibid., str. 886.

⁷⁹ Ibid., str. 134. i 136. — Ovdje bi još valjalo naglasiti da postvarenje društvenih proizvodnih odnosa svoj vrhunac dosiže tek u kapitalu (a osobito u kapitalu koji donosi kamatu). „Kao što se u novcu razmjenska vrijednost . . . pojavljuje kao stvar, tako se u kapitalu pojavljuju sva određenja djelatnosti koja stvara razmjenske vrijednosti, rada.“ (Ibid., str. 166.). Ali to je tema s kojom ćemo se baviti tek kasnije.

⁸⁰ Ibid., str. 64—66.

⁸¹ Može se, doduše, primjećuje Marx u „Theorien“ ovo osamostaljenje vrijednosti smatrati „skolastičkom izmišljotinom“, „paradoksom“, (isto kao što se Marxovim kritičarima njegovo shvaćanje kapitala kao „osamostaljenje“,

da su oba fenomena neraskidiva od robne proizvodnje, da je društvo koje proizvodi robe jednako tako malo u stanju osloboditi se novca kao i poderati „mistični magleni veo“ koji društvu skriva istiniti oblik materijalnog procesa proizvodnje. To će biti moguće tek kada ovaj proces „kao proizvod slobodno podružtvljenih ljudi bude stajao pod njihovom svjesnom planskom kontrolom. A za to je potrebna materijalna osnova društva ili niz materijalnih uvjeta egzistencije, koji su sami opet izvorni proizvod dugog i mukotrpnog povijesnog razvoja“.⁸²

4. Razvijanje unutrašnjih protuslovlja oblika novca

Ono do čega nam je do sada bilo stalo bio je dokaz da „odnos razmjenske vrijednosti — roba kao međusobno jednakih i izjedna-

„procesirajuće“ vrijednosti pojavljuje kao paradoksalno). „Ali razumije se samo po sebi da se paradoks zbiljnosti izražava u jezičkim paradoksima koji protuslove zdravom ljudskom razumu, koji protuslove onomu što misle i vjeruju vulgarni momci. Protuslovlja koja proizlaze otuda što se na temelju robne proizvodnje privatni rad pokazuje kao općenito društveni, što se odnosi osoba pokazuju kao odnosi stvari i kao stvari — ova protuslovlja leže u stvari, a ne u njezinom govornom izrazu.“ („Theorien“, III, str. 134.)

⁸² „Das Kapital“, I, str. 94. — Lijepa usporedba odnosa novca i države nalazi se u Trockoga: „Ova dva problema“, kaže on, „... imaju niz zajedničkih crta jer se na kraju krajeva oba vraćaju problemu izdašnosti rada. Državna kao i novčana prinuda dio su naslijeđa klasnog društva koje odnose između čovjeka i čovjeka ne može drugačije odrediti nego pomoću fetiša, svjetovnih i crkvenih, te koje je za svoju zaštitu postavilo najstrašnijeg od svih fetiša, državu s golemim nožem među zubima. U komunističkom će društvu država i novac nestati. Dakle, njihovo postepeno odumiranje mora početi već u socijalizmu. O zbiljskoj pobjedi socijalizma moći će se govoriti tek u onom trenutku kad država bude samo polovična država, kad novac počne gubiti svoju magičnu snagu. To će značiti da sa socijalizmom koji se rješava kapitalističkih fetiša počinju među ljudima vladati providniji, slobodniji, časniji odnosi. — Za anarhizam karakteristični zahtjevi kao „ukidanje novca“, „ukidanje“ najamnine, „prevladavanje“ države i obitelji mogu biti interesantni jedino kao obrasci mehaničkog mišljenja. Novac se ne može proizvoljno „ukinuti“, a državu ili staru obitelj „prevladati“, — one moraju ispuniti svoju historijsku misiju, uvenuti i nestati. Novčanom će fetišizmu biti zadan smrtni udarac tek na onom stupnju kad neprestani rast društvenog bogatstva bude odvikao dvonošce od njihova cjepidlačenja za svaku minutu viška rada i njihova ponižavajućeg straha za veličinu njihova obroka. Gubitkom svojstva da donosi sreću i da baca u prah novac će se pretvoriti u puke računske potvrde za udobnost statistike i pravljenje planova. Kasnije, vjerojatno, neće biti potrebni ovakvi računi. Ali ovu brigu možemo prepustiti našim potomcima koji će biti pametniji nego mi.“ (L. Trocki, „Die verratene Revolution“, 1936, str. 41.)

čivih opredmećenja radnog vremena — uključuje protuslovlja koja dobivaju svoj stvarni izraz u *novcu koji je različit* od radnog vremena⁸³. Budući da se roba pokazala istovremeno kao upotrebnost i kao razmjenska vrijednost, budući da se u njoj sadržani privatni rad pokazao kao neposredno društveni rad, mora svijet roba izlučiti isključivu robu u kojoj se ova protuslovlja pojavljuju kao razriješena. Samo je ta roba opći ekvivalent, samo u njoj otjelovljeni rad predstavlja, „iako je privatni rad kao i svaki drugi rad koji proizvodi robe, ipak rad u neposredno društvenom obliku“,⁸⁴ dok se sve druge robe spuštaju na razinu „prostog puka roba“, pukih upotrebnih vrijednosti. Postavlja se pitanje: Je li to rješenje konačno? Da li se time doista prevladavaju protuslovlja robne proizvodnje?

Marxov odgovor glasi: Ne. Kao prvo: „Isto protuslovlje između posebne prirode robe kao proizvoda i njezine opće prirode kao razmjenske vrijednosti, koje je stvorilo nužnost da se roba dvostruko postavi, jednom kao određena roba a drugi put kao novac. . . sadrži od početka mogućnost da ova oba odijeljena oblika postojanja robe nisu međusobno konvertibilna. . .“⁸⁵ Čim je novac izvanjska stvar pored robe, razmjenzljivost je robe za novac odmah vezana za izvanjske uvjete, koji mogu nastupiti ili ne nastupiti. Roba se u razmjeni traži zbog svojih prirodnih svojstava, zbog potreba kojih je ona objekt. Novac, naprotiv, jedino zbog svoje razmjenske vrijednosti, kao razmjenska vrijednost. Prema tome, da li je roba razmjenzljiva za novac . . . ovisi o okolnostima koje u prvi mah nemaju ništa s njom kao razmjenskom vrijednošću i nezavisne su od toga. . . Bit će, dakle, moguće da roba u svom određenom obliku kao proizvod ne može više biti razmijenjena, izjednačena sa svojim općenitim oblikom kao novac“.⁸⁶

Ali ne samo to. „Kao što razmjenska vrijednost robe egzistira dvostruko, kao određena roba i kao novac, tako se čin razmjene raspada u dva međusobno nezavisna čina: na razmjenu robe za novac i na razmjenu novca za robe; kupovanje i prodaju. Budući da su oni sada dobili prostorno i vremenski međusobno odvojen i uzajamno ravnodušan oblik postojanja, prestaje njihov nepo-

⁸³ „Grundrisse“, str. 86.

⁸⁴ „Das Kapital“, I, str. 73.

⁸⁵ Ova je točka već obrađena u prethodnom poglavlju. (Marxovi izvodi o „konvertibilnosti satnih potvrda“.)

⁸⁶ „Grundrisse“, str. 65—66.

sredni identitet. Oni mogu jedan drugome odgovarati i ne odgovarati; oni se mogu pokrivati ili ne pokrivati; oni mogu međusobno dospjeti u nesklad. Oni će doduše trajno nastojati da se izjednače; ali sada je na mjesto ranije neposredne jednakosti stupilo stalno kretanje izjednačivanja, koje upravo pretpostavlja stalnu nejednakost. Potpuni se sklad može sada postići možda samo prolaženjem kroz krajnji nesklad⁸⁷. Jer: „roba se razmjenjuje za robu; ona se isto tako ne razmjenjuje za robu, ukoliko se razmjenjuje za novac... Tako već u određenju novca kao posrednika, u razdvajanju razmjene u dva čina, leži klica kriza...“⁸⁸

Kao treće, nastavlja Marx, „kao što se sama razmjena cijepa na dva međusobno nezavisna čina, tako se i samo cjelokupno kretanje razmjene odvaja od razmjenjivača, proizvođača roba. Razmjena radi razmjene odvaja se od razmjene radi roba. — Među proizvođače stupa trgovački stalež — stalež, koji samo zato kupuje da bi prodavao i samo zato prodaje da bi ponovno kupovao, a svrha ove operacije nije posjedovanje roba kao proizvoda, nego dobivanje razmjenskih vrijednosti kao takvih, novca... Ovim podvostručenjem — razmjena radi potrošnje i razmjena radi razmjene — nastaje novi nesklad. Trgovac se u svojoj razmjeni rukovodi jedino razlikom između kupovnih i prodajnih cijena robe; ali potrošač mora definitivno nadomjestiti razmjensku vrijednost robe koju kupuje. Cirkulacija, razmjena unutar trgovačkog staleža, i kraj cirkulacije, razmjena između trgovačkog staleža i potrošača, koliko god se one na kraju morale uzajamno uvjetovati, određene su posve drugim zakonima i motivima, te mogu dospjeti u najveće međusobno protuslovlje“. (Dakle, nova mogućnost kriza⁸⁹.) A budući da i proizvodnja

„radi neposredno za trgovinu, a samo posredno za potrošnju, i ona mora isto tako biti zahvaćena ovim neslaganjem trgovine i potrošačke razmjene, kao što je, sa svoje strane, mora stvarati“.⁹⁰

Na kraju, Marx još upućuje na protuslovlja koja se očituju u odvajanju novčarskog posla od zbiljske trgovine. Naime, novac dolazi još i time „sa samim sobom i svojim određenjem“, kao opća roba, „u protuslovlje što je on sam posebna roba... i prema

⁸⁷ Ibid., str. 66.

⁸⁸ Ibid., str. 112. — Usporedi „Das Kapital“, I, str. 127—128., i naročito „Theorien“, II, str. 508. i dalje.

⁸⁹ Ovakve mogućnosti kriza valja naravno razlikovati od njihove nužnosti! (Vidi iscrpno utemeljenje u II. svesku „Theorien“, str. 508. i dalje).

⁹⁰ „Grundrisse“, str. 66—67.

tome u svojoj razmjeni za drugu robu biva opet podvrgnut posebnim uvjetima razmjene, koji protuslove njegovoj općenitoj bezuvjetnoj razmjenljivosti“. On je „odrediv ponudom i potražnjom; raspada se u posebne vrste novca etc.“. „Unatoč svomu općenitom određenju on je nešto razmjenljivo pokraj nečega drugoga razmjenljivog. On nije samo opća razmjenska vrijednost; nego je istovremeno posebna razmjenska vrijednost pored ostalih razmjenskih vrijednosti. Ovdje, dakle, leži novi izvor protuslovlja koja se dokazuju u praksi“. ⁹¹

„Vidimo dakle“, zaključuje Marx, „kako je novcu imanentno da svoje svrhe ispunjava tako što ih istovremeno negira; da se osamostali spram roba; da od sredstva postane svrha; da realizira razmjensku vrijednost roba odvajajući je od njih; da olakšava razmjenu time što ju cijepa; da prevladava teškoće neposredne razmjene roba time što ih uopćava; da osamostaljuje razmjenu spram proizvođača u istom stupnju u kojemu proizvođači postaju zavisni od razmjene“. ⁹² U robi skriveno protuslovlje privatnog i društvenog rada, upotrebne i razmjenske vrijednosti, robe i novca, prevladano je samo da bi na drugoj razini bilo reproducirano. Ili, kako stoji u „Kapitalu“: „Razvoj robe“, u novac, „ne ukida ova protuslovlja, ali stvara oblik u kojemu se ona mogu kretati. To je uopće metoda kojom se rješavaju zbiljska protuslovlja. Npr. protuslovlje je da neko tijelo trajno pada u neko drugo tijelo i isto tako stalno od njega bježi. Elipsa je jedan od oblika kretanja u kojemu se ovo protuslovlje isto tako ozbiljuje kao što se rješava“. ⁹³

Time smo došli do jednog od najvažnijih — ali istovremeno najmanje zamijećenog i pojmljenog aspekta Marxove ekonomije. Doista, kako je često ponavljan Marxov stav o „protuslovlju razmjenske i upotrebne vrijednosti“? (Na naivno-pojednostavljajući način od *Kautskog*, na dogmatsko-rabulistički način od sovjetskih ekonomista staljinističke škole.) Ali kako su se ljudi rijetko pomučili da se ovaj stav razvije, da se u njemu vidi nešto više nego jedan od tragova „koketiranja s Hegelovim načinom izražavanja“? U zbiljnosti, međutim, ovdje se radi o jednoj od temeljnih spoznaja Marxove ekonomije, o stavu bez kojega zaključci Marxove teorije vrijednosti i teorije novca izgledaju okrnjeni. Ali ne samo to: „Marx u „Kapitalu“ analizira najjednostav-

⁹¹ „Grundrisse“, str. 68—69.

⁹² Ibid., str. 69.

⁹³ „Das Kapital“, I, str. 118—119.

niji, najobičniji, temeljni, najmasovniji *odnos* građanskog robnog društva koji se može promatrati u milijardama slučajeva: robnu razmjenu. Analiza otkriva u ovoj najjednostavnijoj pojavi (u ovoj „stanici“ građanskog društva) *sva* protuslovlja (odnosno klice *svih* protuslovlja) modernog društva. Daljnji nam prikaz pokazuje razvoj (kako rast tako i kretanje) ovih protuslovlja i ovoga društva u zborju njegovih temeljnih sastavnih dijelova, od njegova početka do njegova kraja.“ (Lenjin)⁹⁴

Kako točno ovih nekoliko rečenica obuhvaća istinski smisao Marxove političke ekonomije, pokazala nam je upravo Marxova analiza „prijelaza vrijednosti u novac“. Ono o čemu se sada radi jest provjeriti njezinu ispravnost i u nastavku našeg prikaza.

⁹⁴ Werke, sv. 38., str. 340. — Usporedi „Zur Kritik“, str. 77.: „... jer je suprotnost robe i novca apstraktni i opći oblik svih suprotnosti koje su sadržane u građanskom radu“.

ŠESTO POGLAVLJE

FUNKCIJA NOVCA

A) NOVAC KAO MJERA VRIJEDNOSTI

1. *Prethodna napomena*

Prije nego što nastavimo naš prikaz, prijeko je potrebno barem u nekoliko rečenica, raspraviti Marxov pojam „funkcionalni oblik opstanka“!

Vidjeli smo: Marxu je prije svega do toga da shvati određenja oblika ekonomskih odnosa. S tog se gledišta može cijela znanost nacionalne ekonomije označiti kao povijest društvenih oblika proizvodnje i saobraćaja.

Svaki oblik proizvodnje i saobraćaja mora ispuniti određenu funkciju; samo nakon što je neki ekonomski odnos „izvršio funkciju koja odgovara njegovu obliku kakav svaki put ima, dobiva on oblik u kojemu može ući u novu fazu preobražaja“.¹ Dakle, što predstavlja neki ekonomski oblik, valja izvesti iz funkcije koja mu pripada i koja mu je u temelju. U tom smislu Marx uvijek iznova govori o „funkcionalnim“ (ili o „funkcionalno odnosno pojmovno određenim“) „oblicima opstanka“ koje novac i kapital stalno poprimaju i odbacuju, a u čemu se upravo izražava razvojni tok ovih kategorija.²

Što se posebno tiče funkcija novca, dovoljno je ovdje citirati riječi jednog pronicljivog građanskog Marxova kritičara:

„Oštro dijeljenje ovih funkcija od supstancije novca“ (od društvene vrijednosti) „kao i pojedinih funkcija novca jedne od druge“, kaže H. Block, „izuzetna je svojevrsnost Marxova učenja

¹ „Das Kapital“, II, str. 59.

² Usporedi 57. str. ovoga rada.

o novcu. Ostali teoretičari određuju novac kao da je on sredstvo saobraćanja, računska skala, sredstvo razmjene ili sredstvo plaćanja, to jest oni jednu posebnu funkciju novca uzdižu do sadržaja pojma novca i nekako izvode ostale funkcije novca od glavne funkcije. Oni, dakle, funkciju čine supstancijom pojma. Naprotiv, Marx oštro dijeli bit novca od usluga koje je ovaj u stanju učiniti na temelju svoje osebnosti. S druge strane stoje funkcije novca odijeljene i ravnopravne jedna pored druge. . .³ (što naravno ne isključuje njihovo genetsko povezivanje i prelaženje jedne u drugu).

2. Novac kao mjera vrijednosti

„Glavna je teškoća u analizi novca“, kaže Marx u spisu *Zur Kritik*, „prevladana čim je pojmljeno njezino podrijetlo iz same robe. Pod tom se pretpostavkom radi još jedino o tome da se čisto shvate njemu svojstvene određenosti oblika — što je donekle otežano jer se svi građanski odnosi pojavljuju pozlaćeni ili posrebrnjeni, kao novčani odnosi, a oblik novca otuda izgleda kao da posjeduje beskonačno raznolik sadržaj, koji je njemu samome stran“.⁴

Prvi od ovih određenja oblika novca — prvi jer proizlazi neposredno iz procesa tvorbe novca — jest njegova funkcija da je mjera vrijednosti.

„Novčani je kristal nuždan proizvod procesa razmjene u kojemu se raznovrsni proizvodi rada doista izjednačuju i prema tome doista preobražavaju u robe. Historijsko proširenje i produbljenje razmjene razvija suprotnost koja drijema u prirodi robe između upotrebne vrijednosti i vrijednosti. Potreba da se ova suprotnost pokaže kao saobraćaju izvanjska goni k samostalnom obliku vrijednosti robe i ne smiruje se dok ova nije konačno dostignuta podvostručenjem robe u robu i novac.“⁵ Sada više nije potrebno izraziti vrijednost svake robe — kao kod neposredne razmjene proizvoda — beskonačnim nizom izjednačivanja vrijednosti (Marxov „razvijeni oblik vrijednosti“); dovoljna je jedna jedina jednadžba: x robe A = y novca-robe, da bi se ova vrijednost izložila na društveno valjan način. „Nakon što je novac

³ H. Block, „Die Marxsche Geldtheorie“ (1926), str. 66—67.

⁴ „Zur Kritik“, str. 49.

⁵ „Das Kapital“, I, str. 101—102.

postavljen kao razmjenska vrijednost koja je samostalna i odijeljena od roba“, same robe bivaju „postavljene u određenosti novca, koji im je suprotstavljen kao subjekt. . . Time što su izjednačene s novcem one se opet međusobno odnose, kao što su prema pojmu bile kao razmjenske vrijednosti: da se u određenim prilikama pokrivaju i izjednačuju“. Novac „je u prvi mah opća materija u kojoj one moraju biti razmijenjene, pozlaćene ili posrebrene, da bi dobile svoj slobodni opstanak kao razmjenske vrijednosti. . . Posebna razmjenska vrijednost, roba, izražava se, supsumira, stavlja pod određenost osamostaljene razmjenske vrijednosti, novca“.⁶

„Razmjenska vrijednost određena kao novac“, nastavlja „Rohentwurf“ — „jest cijena. U cijeni se novac, prvo, pojavljuje kao jedinstvo svih razmjenskih vrijednosti; drugo, kao jedinstvo od kojega razmjenske vrijednosti sadrže određeni broj, tako da je uspoređenjem s njim izražena njihova međusobna kvantitativna određenost, njihov kvantitativni odnos“.⁷ Dakle, novac ovdje djeluje kao opći nazivnik, kao mjera vrijednosti, „kao materijal u kojemu se društveno izražavaju veličine vrijednosti roba“. U ovom je svojstvu novac „nužni pojavni oblik *imanentne mjere vrijednosti roba, radnog vremena*“.⁸ Određenje koje samo po sebi proizlazi iz općeg zakona vrijednosti: budući da je i u robama kao i u novcu sadržan opredmećeni ljudski rad, izražava se vrijednost neke robe, proizvodnja koje je, recimo, stajala jedan dan rada, količinom zlata i srebra u kojoj se isto tako otjelovljuje jednodnevni rad. Doduše, proces cirkulacije stvara privid kao da je tek novac učinio robe komezurabilnim. U zbiljnosti je obratno: „Budući da su sve robe kao vrijednosti opredmećeni ljudski rad, te su prema tome po sebi i za sebe komezurabilne, one mogu svoje vrijednosti zajednički mjeriti istom mjerom i time ih preobraziti u njihovu zajedničku mjeru vrijednosti ili novac“.⁹ Mjera vrijednosti „pretpostavlja ih kao vrijednosti, i odnosi se jedino na pokazivanje i veličinu te vrijednosti, . . . na preobražaj vrijednosti u cijene“. Ona „već pretpostavlja vrijednost“.¹⁰

U svojim cijenama robe su samo idealno preobražene u novac. Podvostručenje robe u robu i novac, tvorba novca, ne znači da je roba kao takva postala novac, da sada zahvaljujući

⁶ „Grundrisse“, str. 103. i 104—105.

⁷ Ibid., str. 104.

⁸ „Das Kapital“, I, str. 109.

⁹ Ibid., — usporedi „Zur Kritik“, str. 52—53.

¹⁰ „Theorien“, III, str. 34.

cijenama već posjeduje opću razmjenjivost! „Realni lik u kojemu robe stupaju u proces razmjene jest lik njihovih upotrebnih vrijednosti. Zbiljski općeniti ekvivalent one tek moraju postati svojim ospoljenjem. Njihovo je određenje cijena njihov samo idealni preobražaj u općeniti ekvivalent, izjednačivanje sa zlatom, koje tek valja realizirati“.¹¹ Cijena se, dakle, pojavljuje „kao *izvanjski* odnos razmjenskih vrijednosti ili roba spram novca. Roba *nije cijena* kao što je po svojoj društvenoj supstanciji bila razmjenska vrijednost; ova određenost ne podudara se neposredno s njom, nego je posredovana njezinom usporedbom s novcem; roba *jest* razmjenska vrijednost, ali ona *ima* cijenu“.¹²

Tako se vraćamo već u prethodnim poglavljima pokrenutom pitanju o nejednakosti cijene i vrijednosti. Doduše, na prvi se pogled čini da se ovdje radi jedino o razlici u izrazu; ali u zbiljnosti je ova razlika „tako malo puka razlika u nazivu da su u njoj koncentrirane sve oluje koje prijete robi u zbiljskom procesu cirkulacije“.¹³ Jer iako roba, npr. željezo, posjeduje „u cijeni *idealni* lik vrijednosti ili *predstavljeni* lik novca“, ona naravno ne može „istovremeno biti zbiljski željezo i zbiljski zlato. Za njezino određenje cijene dovoljno je *izjednačiti* je s predstavljenim zlatom“. Ali u zbiljskoj razmjeni nju valja „*zamijeniti* zlatom, da bi svom posjedniku napravila uslugu općenitog ekvivalenta“. A u zbiljskoj razmjeni može cijena „isto tako izraziti i veličinu vrijednosti robe, kao i manje ili više u što se ona pod danim prilikama može promijeniti. Dakle, *moгуćnost kvantitativnog neslaganja* cijene i veličine vrijednosti . . . leži u *samom obliku cijene*. To nije — dodaje Marx — „nedostatak ovog oblika, nego ga obratno čini adekvatnim oblikom jednog načina proizvodnje u kojemu se pravilo može probiti samo kao prosječni zakon bespravilnosti koji slijepe“.¹⁴

Budući da cijene predstavljaju samo idealne količine zlata, za određivanje cijena nije nuždan zbiljski prisutan novac. To znači: „Idealni je preobražaj roba u novac *prima facie* nezavisan od mase realnog novca i nije njom ograničen. Za ovaj proces nije potreban ni jedan jedini komad novca, isto kao što neka mjera za dužinu (recimo lakat) ne treba biti primijenjena da bi se izrazila idealna količina lakata. Kad se na primjer cijelo nacio-

¹¹ „Zur Kritik“, str. 52—53.

¹² „Grundrisse“, str. 105.

¹³ „Zur Kritik“, str. 53.

¹⁴ „Das Kapital“, I, str. 117. i 118.

nalno bogatstvo Engleske primjenjuje u novcu, to jest izražava kao cijena, tada svatko zna da na svijetu nema dovoljno novca da bi se ova cijena realizirala. Novac je ovdje potreban samo kao kategorija, kao mišljeni odnos¹⁵. Ipak novac ne može biti imaginarna mjera vrijednosti oslobođena od određenja vrijednosti posredstvom radnog vremena. Jer „kad kažem funta pamuka vrijedi 8 d, tada kažem da je 1 funta pamuka jednako 1/116 unce zlata. . . To onda istovremeno izražava njegovu određenost kao razmjenske vrijednosti spram svih ostalih roba . . . koje sadrže toliko i toliko unce zlata — budući da se one sve isto tako uspoređuju s uncom zlata. Ovaj izvorni odnos funte pamuka spram zlata . . . postavljen je količinom u obojima realizirane količine radnog vremena, zbiljske zajedničke supstancije razmjenskih vrijednosti“¹⁶. „Novac kao mjera, kao element određivanja cijena . . . pokazuje dakle fenomen da je on 1. potreban samo kao predstavljeno jedinstvo kad je jednom određena razmjenska vrijednost unce zlata spram bilo koje robe; da je njegova zbiljska prisutnost suvišna, a zato još više kvantiteta u kojoj je on prisutan; . . . 2. da, dok on treba biti samo idealno postavljen i u stvari jest, kao cijena robe *na* njoj samo idealno postavljen, on istovremeno, kao jednostavna količina prirodne supstancije u kojoj se on pokazuje, kao određenost, kao jedinstvo pretpostavljene težine zlata, srebra etc., predstavlja točku uspoređivanja, jedinstvo, mjeru“¹⁷. U tom je smislu za funkciju novca kao mjere vrijednosti „materijalna supstancija novca bitna, iako je za njega u ovom određenju potpuno ravnođušna njegova prisutnost, i pobliže njegova količina, broj koji izražava dio zlata ili srebra koji služi kao jedinstvo, a novac se uopće upotrebljava samo kao predstavljeno ne kao „(materijalno) postojeće jedinstvo“¹⁸.

Rečeno potvrđuje ono što smo već znali, da naime samo jedna zbiljska roba, jedan zbiljski proizvod rada može vršiti funkciju mjera vrijednosti. „Novac je samo *mjera*, jer on materijalizira radno vrijeme u jednoj određenoj supstanciji, dakle sam je *vrijednost*“¹⁹. Otuda ne slijedi ni da on uvijek mora biti otjelovljen²⁰ u istoj supstanciji, niti da uvijek mora imati „nepromjenljivu

¹⁵ „Grundrisse“, str. 106.

¹⁶ „Grundrisse“, str. 118.

¹⁷ „Grundrisse“, str. 121—122.

¹⁸ Ibid., str. 117—118.

¹⁹ Ibid., str. 676.

²⁰ „Kad bi one“ (robe) „mjerile svoje vrijednosti srebrom, pšenicom ili bakrom i stoga ih pokazivale u cijenama srebra, pšenice i bakra bili bi

vrijednost“ (usporedi primjedb u 11 prethodnog poglavlja); otuda jedino slijedi da — „kao kod pokazivanja razmjenske vrijednosti svake robe u upotrebnoj vrijednosti neke druge robe“ — i prigodom procjene robā u zlatu i srebru „zlatu u određenom trenutku predstavlja određenu količinu radnog vremena“. „Ako vrijednost unce zlata pada ili raste uslijed promjene radnog vremena potrebnog za njezinu proizvodnju, onda ona pada ili raste *ravnomjerno* za sve ostale robe, dakle i poslije kao i prije predstavlja prema svima radno vrijeme *određene* veličine. Iste se razmjenske vrijednosti sada cijene u većim ili manjim količinama zlata, ali se cijene u odnosu prema svojim veličinama vrijednosti, zadržavaju dakle jedna prema drugoj isti odnos vrijednosti. . . Promijenjena količina zlata, u kojoj se razmjenske vrijednosti procjenjuju s promijenjenom vrijednošću zlata, isto tako malo sprečava funkciju novca kao mjere vrijednosti kao što petnaest puta manja vrijednost srebra spram zlata sprečava da se ovo posljednje potisne iz ove funkcije“. ²¹

Tako smo dospjeli do pitanja dvostruke valute. „Ako dvije različite robe“, čitamo u „Kapitalu“, „istovremeno služe kao mjere vrijednosti, onda sve robe posjeduju dvije vrste izraza cijena, cijene u zlatu i cijene u srebru, koje mirno teku jedne pored drugih, dok odnos vrijednosti zlata i srebra ostaje nepromijenjen. . . Ali svaka promjena ovog odnosa vrijednosti smeta odnos između cijena u zlatu i cijena u srebru i tako doista pokazuje da podvostručenje mjere vrijednosti protuslovi njezinoj funkciji“. ²²

Funkcija novca kao mjerila cijena u „Rohentwurfu“ je samo naviještena ²³. Vrijednosti svih roba kao cijene preobražene su u predstavljene količine zlata različite veličine. „Kao takve različite količine zlata one se međusobno uspoređuju i mjere, i tehnički

srebro, pšenica bakar mjera vrijednosti i time općeniti ekvivalent.“ („Zur Kritik“, str. 52.)

²¹ Ibid., str. 51—52. (Usporedi, „Das Kapital“, I, str. 113.) Činjenica da — kako misli H. Block op. cit., 73. — „kolebanja vrijednosti“ zlata „koja dostignu određenu visinu čine nemogućim i funkciju novca da mjeri vrijednosti“ (sjetimo se papirnatih maraka u njemačkoj inflaciji 20-ih godina), nije naravno nikakav prigovor protiv Marxova učenja o novcu kao mjeri vrijednosti.

²² „Das Kapital“, I, str. 111. (U „Rohentwurfu“ se pitanje dvostruke monete ne obrađuje u ovom kontekstu).

²³ „Da je novac“, čitamo u „Rohentwurfu“, „mjera cijena, da se preko njega uspoređuju razmjenske vrijednosti, to je određenje koje proizlazi samo od sebe.“ („Grundrisse“, str. 104. — Usporedi ibid., str. 862.)

se razvija nužnost da se svedu na *fixiranu* količinu zlata,²⁴ kao njihovu *jedinicu mjere*. Ova se jedinica mjere daljnjim dijeljenjem na primjerene dijelove razvija u *mjerilo*. (Prije nego što postanu novac, zlato, srebro i bakar već posjeduju takva mjerila u svojim težinama metala).²⁵ Tako se novac-roba preobražava iz mjere vrijednosti u mjerilo cijena. To su dvije sasvim različite funkcije: jer „mjera vrijednosti on je“, novac, „kao društvena inkarnacija ljudskog rada, a mjerilo cijena kao utvrđena težina metala. Kao mjera vrijednosti on služi da bi se vrijednosti šarolikih različitih roba preobrazile u cijene, u predstavljene količine zlata; kao mjerilo cijena on mjeri ove količine zlata. . . Za mjerilo cijena mora određena težina zlata biti fiksirana kao jedinica mjere. Ovdje kao i u svim određenjima mjere istoimenih veličina odlučujuća je čvrstoća odnosā mjere“. Naprotiv, kao mjera vrijednosti „novac može služiti jedino jer je sam proizvod rada, dakle po mogućnosti promjenljiva vrijednost“.²⁶ (Zamjenjivanje ovih dvaju određenja oblika, primjećuje Marx u spisu *Zur Kritik*, „izazvalo je najluđe teorije“²⁷.)

Toliko o procesu tvorbe cijena koji uvodi cirkulaciju roba²⁸ („uvodi“ u tom smislu da svaka cirkulacija roba pretpostavlja razmjenske vrijednosti određene kao cijene²⁹). U ovom su procesu novcu narasle neke određenosti oblika koje novac karakteriziraju samo u njegovoj funkciji mjere vrijednosti (odnosno mjerila cijena). Pogledajmo sada kako se novac ponaša u zbiljskoj razmjeni roba, i da li svojstva što ih tamo stječe dopijevaju u protuslovlje s nama već poznatima.

²⁴ U spisu „Zur Kritik“, kao i u „Kapitalu“ pretpostavlja Marx „radi jednostavnosti“ zlato kao novčanu robu.

²⁵ „Das Kapital“, I, str. 112.

²⁶ Ibid., str. 113.

²⁷ „Zur Kritik“, str. 49. — Iscrpan prikaz ovih teorija nalazi se u spisu „Zur Kritik“ (poglavlje: „Teorije o jedinici mjere novca“) kao i u „Grundrisse“ (prva redakcija spomenutog poglavlja) str. 676—690.

²⁹ „Prvi je proces cirkulacije tako reći proces koji teorijski priprema zbiljsku cirkulaciju“. („Zur Kritik“, str. 49.)

³⁰ „Grundrisse“, str. 103.

SEDMO POGLAVLJE

FUNKCIJA NOVCA

B) NOVAC KAO SREDSTVO CIRKULACIJE

Kao svaki ekonomski odnos i cirkulacija roba pokazuje dva različita (iako usko međusobno povezana) aspekta: ukoliko ona „prenosi robe iz ruke u kojoj one nisu upotrebne vrijednosti u ruku u kojoj one jesu upotrebne vrijednosti“, ona je samo „prisvajanje prirodne tvari za ljudske potrebe“, dakle, društvena razmjena tvari. Ali ukoliko se ovo zamjenjivanje upotrebnihi vrijednosti događa putem novcem posredovane privatne razmjene, a međusobni se odnosi roba kristaliziraju kao različita određenja novca, ono je „istovremeno stvaranje određenih društvenih proizvodnih odnosa“, dakle promjena oblika.¹ A Marx promatra u svojoj analizi samo ovu drugu stranu procesa.²

U prvi mah cirkulacija roba pruža samo sliku promjene mjesta i promjene vlasnika robe i novca koja se promjena zbiva milijardu puta. Ona „polazi od beskrajno različitih točaka i vraća se beskrajno različitim točkama“ a „da stvarno ishodišna točka nije i točka povratka“: „Roba se razmjenjuje za novac, novac se razmjenjuje za robu“, a „ovo se stalno obnavljanje istog procesa ponavlja do u beskraj“. ³ Ipak pokazuje cirkulacija roba „točnije promatrana . . . i druge fenomene; fenomene zbijanja ili povratka ishodišne točke u sebe“. I to cirkulacija u ovom smislu (budući da u njoj nastupaju dva elementa (roba i novac) može biti shva-

¹ „Das Kapital“, I, str. 119; „Zur Kritik“, str. 36—37., 69.

² „Usporedi str. 116—118. ovoga rada.

³ S ovog gledišta, dodaje Marx, može se cirkulacija robe promatrati „kao proces loše beskonačnosti“ u Hegelovom smislu. („Grundrisse“, str. 111. i 865.) — O Hegelovu pojmu „loše beskonačnosti“ vidi Engels, „Anti-Dühring“, str. 43—49.

ćena i kao kretanje robe i kao kretanje novca. „Ako prodajem da bih kupio, onda isto tako mogu kupovati da bih prodao. . . Ako se promatra puka cirkulacija, mora biti svejedno na kojoj točki upadam da bih je fiksirao kao ishodišnu točku.“ Ali u oba slučaja proizlaze doista dva različita kružna toka: R-N-R i N-R-N. „U prvom je slučaju novac samo sredstvo da se dobije roba, a roba je svrha; u drugom je slučaju roba samo sredstvo da bi se dobio novac, a novac je svrha“. ⁴ Međutim, drugi kružni tok pretpostavlja, budući da se ekstremi N-N mogu razlikovati samo kvantitativno (i prema tome drugi N mora biti veći nego prvi), razmjenu nejednakih vrijednosti, „skriva dakle pod oblicima novac i roba dalje razvijene proizvodne odnose, i unutar jednostavne cirkulacije samo je reflex jednog višeg kretanja“. ⁵ Prema tome, moramo se u prvi mah ograničiti samo na oblik cirkulacije R-N-R (prodaja radi kupovine).

Pa kakva uloga pripada novcu u kružnom toku R-N-R?

Ako je prije služio za to da svijetu roba pruži materijal njihova izraza cijena, onda on očito u zbiljskoj razmjeni roba mora prije svega realizirati cijene roba, nastupiti kao „ostvarivač cijena“.

Ovdje ipak moram podsjetiti: svaka razmjena roba ne konstituira cirkulaciju roba. Cirkulacija roba ne pretpostavlja samo „opseg razmjene, njezin totalitet u trajnom toku, koji se zbiva manje-više na cijeloj površini društva“ ⁶; ona, kao što već znamo, također pretpostavlja „da robe ulaze u proces razmjene kao robe s *određenom cijenom*“, i da prema tome i roba-ekvivalent već posjeduje svoj novčani karakter. ⁷

Doduše: „zlatu je roba kao i svaka druga roba na izvoru svoje proizvodnje. Njegova relativna vrijednost i . . . vrijednost svake druge robe ovdje se pokazuje u količinama u kojima se one međusobno razmjenjuju. Ali u procesu cirkulacije ova je operacija pretpostavljena, u cijenama robe već je dana njegova vlastita vrijednost. Ne može prema tome biti ništa pogrešnije nego predodžba da u procesu cirkulacije zlato i roba stupaju u odnos neposredne trgovinske razmjene i da se prema tome nje-

⁴ „Grundrisse“, str. 111—112. i 115.

⁵ Ibid., str. 116. i „Zur Kritik“, str. 102.

⁶ U tom je smislu cirkulacija „kao prvi totalitet među ekonomskim kategorijama . . . i prvi oblik u kojemu se ne samo, kao recimo u komadu novca ili u razmjenskoj vrijednosti, društveni odnos pojavljuje kao nešto nezavisno od pojedinaca, nego kao sama cjelina društvenog kretanja.“ („Grundrisse“, str. 111.)

⁷ „Zur Kritik“, str. 69.

gova relativna vrijednost dobiva njihovom razmjenom kao jednostavnih roba".⁸ Ako se inzistira na ovoj predodžbi, „previda se upravo ono što treba vidjeti, naime, što se zbiva s *oblikom*. Previda se da zlato kao jednostavna roba nije novac i da se ostale robe same u svojim cijenama odnose prema zlatu kao *vlastitom novčanom liku*".⁹ Drugim riječima: u cirkulaciji se robe ne samo realno preobražavaju u novac, razmjenjuju za stvarni novac, nego se realiziraju kao cijene. Dakle, tvorba je cijena pretpostavka cirkulacije roba, a ne njezin rezultat.

Otuda što novac može obrtati samo robe kojima je određena cijena slijedi da je količina zlata i srebra potrebnog za cirkulaciju u prvi mah određena zbrojem cijena robe koje valja realizirati. Sam ovaj zbroj cijena „određen je, međutim, prvo: cijenama pojedinih roba; drugo, masom roba koja po određenim cijenama ulazi u cirkulaciju. . . Ali, treće, ne ovisi količina zlata potrebnog za cirkulaciju jedino od cjelokupnog zbroja cijena koje valja realizirati, nego i o brzini kojom novac kruži. . . Ako 1 talir u jednom satu načini 10 kupovina kojih je svaki puta cijena 1 talir, ako se razmijeni 10 puta, izvršit će potpuno¹⁰ isti posao što bi ga učinilo 10 talira koji ostvaruju samo jednu kupovinu u jednom satu. Brzina je negativan element; ona nadomješta kvantitetu, pomoću nje se umnogostručuje komad novca".¹¹ Doduše, opticaj novca ne polazi iz jednog centra, niti se vraća iz svih perifernih točaka u jedan centar (kao kod emisijskih banaka¹² i dijelom kod državnog fonda¹³); nego on polazi od beskonačno mnogo točaka i vraća

⁸ Ibid., str. 72.

⁹ „Das Kapital“, I, str. 119.

¹⁰ U originalu: „quite“.

¹¹ „Grundrisse“, str. 109. — „Zakon nadomještanja brzine masom i mase brzinom“, kaže Marx kasnije na jednom mjestu koje raspravlja o opticaju kapitala „već smo susreli prilikom opticaja novca. On isto tako vlada u proizvodnji kao i u mehanici. To je okolnost kojoj se valja vratiti prilikom izjednačavanja profitne stope, cijena etc.“ (Ibid., str. 418.)

¹² U originalu: „banks of issue“.

¹³ Upravo u tom smislu razlikuje Marx između jednostavnog i višeg „povratnog“ opticaja novca. „Jasno je da se jednostavna cirkulacija novca promatrana o sebi ne vraća u sebe samu, nego se sastoji od golemog broja ravnodušnih kretanja koja se zbivaju jedno pored drugoga.“ Ali ukoliko se ovdje „zbiva povratak cirkulacija se novca pojavljuje kao puka pojava cirkulacije koja leži iza nje i koja ju određuje, n.pr. ako promatramo cirkulaciju novca između tvorničara, radnika, trgovca i bankara. . .“ Tek „razvoj novca kao općenitog sredstva plaćanja ide ruku o ruku s razvojem više, posredovane cirkulacije koja se vraća u samu sebe i koja je već sama stavljena pod društvenu kontrolu, a u kojoj je prevladana važnost što ju ima novac u jednostavnoj

se beskonačno mnogima. Brzina sredstva cirkulacije može, prema tome, samo do određenog stupnja nadomjestiti količinu cirkulirajućeg medija. Iz tog razloga „valja određenu masu plaćanja izvršiti *istovremeno*. . . Potrebna je, dakle, određena količina novca za cirkulaciju koja će se uvijek nalaziti u cirkulaciji, a koja je određena cjelokupnim zbrojem koji polazi od istovremenih ishodišnih točaka cirkulacije i brzinom kojom ona prolazi svoj put. Koliko god je ova količina cirkulirajućeg medija izložena plimama i osekama, zbiva se prosječni nivo — u kojemu su permanentne promjene vrlo postupne, događaju se samo u dugim razdobljima i uvijek bivaju paralizirane masom sporednih okolnosti“.¹⁴

Iz činjenice da je — pretpostavivši brzinu cirkulacije — masa cirkulirajućeg medija određena cijenama, a ne obratno, slijedi „da cijene nisu visoke ili niske jer cirkulira malo ili mnogo novca, nego da mnogo ili malo novca cirkulira jer su cijene visoke ili niske“.¹⁵ (Doduše rečeno se ne odnosi na državne obveznice.) „To je“, kaže dalje Marx, „jedan od najvažnijih ekonomskih zakona, detaljno dokazivanje kojega pomoću povijesti cijena roba možda čini jedinu zaslugu poslijerikardovske engleske ekonomije“.¹⁶

Toliko o ulozi koja pripada novcu kao sredstvu realiziranja cijena. Ne smije se, međutim, previdjeti da u kružnom toku R-N-R realizacija cijene robe služi, prije svega, da se posreduje razmjena ove robe za neku drugu robu. Ako se, naime, ne promatra izolirano zbivanje R-N ili N-R, nego rezultat cijelog kružnog toka, tada je ovaj rezultat razmjena stvari R-R: „Roba se razmjenjuje za novac; novac se razmjenjuje za robu. Tako se razmjenjuje roba za robu, samo što je razmjena posredovana.“ Dakle,

metalskoj cirkulaciji.“ (Isto, str. 675—676. i 875—876. — Usporedi također „Zur Kritik“, str. 82—83.)

¹⁴ „Grundrisse“, str. 109—110.

¹⁵ Ibid., str. 109. — Na jednom drugom mjestu rukopisa stoji napomena: „U stavu da cijene reguliraju količinu cirkulacije, a ne količina cirkulaciju cijene, ili drugim riječima da trgovina regulira cirkulaciju (količinu sredstava cirkulacije), a ne regulira cirkulaciju trgovinu pretpostavlja se, naravno, . . . da je cijena jedina vrijednost prevedena na drugi jezik. Pretpostavka je vrijednost i vrijednost određena radnim vremenom. Otuda je jasno da taj zakon nije ravnomjerno primjenjiv na kolebanja cijena u svim epohama; n.pr. u starom svijetu, u Rimu n.pr., gdje sam cirkulirajući medij ne proizlazi iz razmjene nego iz otimačine, pljačke etc.“ (Ibid., str. 699.) — Usporedi o tome „Zur Kritik“, str. 135—137. i MEW, sv. 29., str. 316.

¹⁶ „Zur Kritik“, str. 86.

u osnovi je novac „služio samo tome da se prva roba razmijeni za drugu“.¹⁷ Ako se, dakle, uzme u obzir cjelina kružnog toka R-N-R, novac se pojavljuje „kao puko sredstvo razmjene roba, ali ne kao sredstvo razmjene uopće, nego kao sredstvo razmjene karakterizirano procesom cirkulacije, to jest kao sredstvo cirkulacije“.¹⁸

Da bi se čisto shvatila ova nova funkcija novca, ona se mora suprotstaviti njegovim dosadašnjim funkcijama. Naime, ukoliko novac „realizira cijenu robā, roba se razmjenjuje za svoj realni ekvivalent u zlatu i srebru. . . ; ali, ukoliko se ovaj proces zbiva samo da bi se novac ponovno preobrazio u robu, da bi se, dakle, prva roba razmijenila za drugu, novac se pojavljuje samo nestajući, ili se njegova supstancija sastoji u tome da se on trajno pojavljuje kao nestajanje, kao ovaj nosilac posredovanja. Novac kao sredstvo optica je jest samo optičajno sredstvo. Jedina njegova bitna određenost, da bi mogao služiti u ovom značenju, jest kvantiteta, količina u kojoj kruži“.¹⁹

S ovoga gledišta, nastavlja Marx, „samo je privid kao da se radi o tome da se robe razmijene za zlato i srebro kao posebne robe: privid koji nestaje kad je proces završen, čim je zlato i srebro ponovno razmijenjeno za robu, a time i roba za robu. Zlato i srebro kao puko sredstvo cirkulacije . . . ravnodušno je prema tome spram svoga ustrojstva kao posebne prirodne robe“. To se pojavljuje već u tome što 1 talir u kružnom toku cirkulacije može predstavljati 100 puta veću masu srebra od one koja je u njemu realno sadržana, iako on u svakoj određenoj razmjeni predstavlja samo težinu 1 talira srebra. „Uzeto u cjelini cirkulacije, 1 talir predstavlja dakle 100 talira, 100 puta veću težinu srebra nego što zbiljski sadrži. On je doista samo znak za težinu srebra koja je sadržana u 100 talira. Ukoliko se cijena neke robe plaća 1 talirom²⁰ . . . odlučujuće je da talir stvarno sadrži x težine srebra.²¹ Kad bi to bio lažni talir, sastavljen od nekog neplemenitog metala . . . doista ne bi bila realizirana cijena robe; da bi

¹⁷ „Grundrisse“, str. 112. i 122.

¹⁸ „Zur Kritik“, str. 77. — Kao sredstvo cirkulacije funkcionira novac kao sredstvo kupovanja jer se u kupovini i prodaji roba i novac „uvijek susreću u istom odnosu — prodavač na strani robe, kupac na strani novca“. (Isto, str. 79.)

¹⁹ „Grundrisse“, str. 123.

²⁰ U tekstu se od sada nadalje umjesto o talirima govori o funtama sterlinga. Radi pojednostavljenja ovdje zadržavamo oznaku „talir“.

²¹ U originalu: „dobiva“.

se realizirala, ona bi morala biti plaćena s toliko neplemenitog metala koliko je jednako x težine srebra. Promatrano prema ovome odvojenom momentu cirkulacije, bitno je, dakle, da novčana jedinica stvarno predstavlja određenu količinu srebra.²² Uzmemo li, međutim, cjelinu cirkulacije kao proces koji se završava u sebi: R-N-N-R, stvar se ponaša drugačije. U prvom bi slučaju realizacija cijene bila samo prividna: samo dio njezine“, robine, „cijene bio bi realiziran. . . Ako bi umjesto jednog pravog talira cirkulirao lažni, on bi u cjelini cirkulacije izvršavao funkciju kao da je pravi. . . Pravi je talir prema tome u ovom procesu doista samo znak, ukoliko se ne promatra moment u kojemu on realizira cijene, nego cjelina procesa, u kojoj on služi samo kao sredstvo cirkulacije, i u kojemu je realizacija cijena samo privid, samo nestajuće posredovanje“.²³

„Kao puko sredstvo cirkulacije, u svojoj ulozi u procesu cirkulacije kao neprestanom toku“, čitamo dalje u tekstu, „novac nije ni mjera cijena,²⁴ jer je kao takav postavljen već u samim cijenama; ni sredstvo realizacije cijena, jer on kao takav postoji u jednom mementu cirkulacije, ali nestaje u totalitetu njezinih momenata; nego je on puki *predstavnik* cijena prema svim robama i služi samo kao sredstvo da se robe razmijene po jednakim cijenama. . . On je u ovom odnosu . . . *znak sebe samoga*. . . Otuda slijedi da novac kao zlato i srebro, ukoliko je *samo* sredstvo cirkulacije, razmjene, može biti nadomješten svakim drugim *znakom* koji izražava određenu količinu njegove jedinice, te tako može simbolički novac nadomjestiti realni, jer je materijalni novac kao puko sredstvo razmjene sam simboličan“.²⁵

Sredstvo cirkulacije kao takvo dobiva svoj izraziti lik u moneti. Kao moneta novac je „izgubio svoju upotrebnu vrijednost; njegova se upotrebna vrijednost podudara s njegovim određenjem kao sredstvo cirkulacije. . . Zbog toga je on u moneti također samo znak i ravnodušan je spram svoga materijala. Ali kao moneta on također gubi svoj univerzalni značaj, i poprima nacionalni, lokalni. On se raspada u različite vrste moneta, već prema materijalu od kojega je načinjen, zlato, bakar, srebro etc. On dobiva politički naslov i govori tako reći različite jezike u različitim zemljama“.²⁶

²² U originalu: „zlato i srebro“.

²³ Ibid., str. 123—124.

²⁴ Trebalo bi glasiti: „mjera vrijednosti“.

²⁵ Ibid., str. 125—126. — Ovdje je na pravu mjeru svedena teorija o novcu kao simbolu (usporedi 5. poglavlje, str. 155—157.)

Što Marx u „Rohentwurfu“ govori o sitnom novcu i državnom papirnom novcu s prisilnim tečajem, ne prelazi nekoliko raspršenih primjedaba.²⁷ On ipak naglašava da su i u tom smislu njegovi zaključci „izvedeni upravo suprotno nego u običnoj doctriini. Novac može biti zamijenjen jer je njegova količina određena cijenama, koje on cirkulira. Ukoliko on sam ima vrijednost — kao u supsidijarnim sredstvima cirkulacije“, sitni novac, „mora njegova količina biti tako određena da nikada ne može biti akumulirana kao ekvivalent“,²⁸ i on uistinu uvijek samo igra ulogu sporednog kotača pravog sredstva cirkulacije. Ali ukoliko ga sam mora nadomjestiti“, državni papirni novac, on „ne smije imati uopće nikakvu vrijednost, to jest njegova vrijednost mora egzistirati izvan njega“. ²⁹ Vrijednost novca može, dakle, „dobiti egzistenciju nezavisnu od svoje materije, od svoje supstancije, . . . a da se ne ukine privilegij ove posebne robe“, to znači zlata i srebra, „kojim odvojena egzistencija mora nastaviti dobivati svoje preimenovanje od posebne robe“. ³⁰

Vidi se: dok je u funkciji novca kao sredstva cirkulacije „njegova materijalna egzistencija, njegov supstrat kao određena količina zlata i srebra, ravnodušna, a njegov broj naprotiv vrlo bitno određen“ (budući da jedino tako može biti „znak samoga sebe“), „bio je u njegovu određenju mjere, gdje je on bio samo idealno postavljen, bitan njegov supstrat, a njegova količina i njegov opstanak uopće ravnodušni“. I upravo iz ove opreke funkcijā novca,³¹ primjećuje dalje Marx, „objašnjava se inače neobjašnjivi fenomen da, kad se falsificira metalni novac, zlato, srebro, primjesom nižeg metala, novac devalvira i cijene skaču — jer u tom slučaju mjera cijena³² više nisu proizvodni troškovi, recimo unce zlata, nego unce zlata pomiješane s 2/3 bakra“; ali da „s druge strane, ako je supstrat novca potpuno ukinut i nadomješten papi-

²⁰ Ibid., str. 137.

²⁷ Ovdje moramo prije svega uputiti na str. 698—699. spisa „Grundrisse“.

²⁸ U originalu: „može akumulirati“.

²⁹ Ibid., str. 699.

³⁰ Ibid., str. 84.

³¹ „Medutim, protuslovi zdravom ljudskom razumu da kod samo zamišljenog novca sve ovisi o njegovoj materijalnoj supstanciji, a kod osjetilno postojeće monete o njezinu idealnom odnosu brojeva.“ („Zur Kritik“, str. 100.)

³² Ovdje bi opet trebalo stajati „mjera vrijednosti“.

rom sa znakom određene količine realnog novca, u količini³³ koju zahtijeva cirkulacija, papir kursira po punoj vrijednosti zlata i srebra. U prvom slučaju, jer je sredstvo cirkulacije istovremeno materijal novca kao mjere, a materijal ono u čemu se realizira cijena kao konačna; u drugom slučaju, jer novac djeluje samo u svom određenju kao sredstvo cirkulacije“.³⁴

Toliko o funkciji novca kao sredstva cirkulacije kako je ona izložena u „Rohentwurfu“. Marksistički školovani čitatelji odmah će uočiti razliku između ovog prikaza i prikaza u *Kritik* i „Kapitalu“. Jer, ovdje ne nedostaje samo istraživanje sitnog i papirnog novca, nego i izvedena analiza kružnog toka R-N-R, koja se nalazi u poglavlju o sredstvu cirkulacije u obim kasnijim djelima.³⁵ Što, dakle, „Rohentwurf“ u ovoj točki nudi, jedva je nešto više nego površna skica; ali skica koja ipak utoliko predstavlja dobrodošlu dopunu jer je pravo usmjerena na funkcije novca što ih on ispunjava pri realizaciji cijenā robā i kao pravo sredstvo cirkulacije, i koja tako pridonosi razumijevanju kasnijih izlaganja. Uostalom, isto ćemo vidjeti i u narednom poglavlju.

³³ Dakle, jedino u odnosu na državni papirnati novac pušta Marx da važi „količinska teorija novca“. (Usporedi također „Zur Kritik“, str. 98.)

³⁴ „Grundrisse“, str. 126—127.

³⁵ „Zur Kritik“, str. 69. i dalje, „Das Kapital“, I, str. 118—128.

FUNKCIJE NOVCA

C) „NOVAC KAO NOVAC“

1. *Općenito*

Do sada smo upoznali uglavnom dvije funkcije novca: kao mjere vrijednosti i kao sredstva cirkulacije. U prvoj je funkciji on djelovao samo kao idealni, u drugoj samo kao simbolički novac. Ali sada ćemo promatrati oblike gdje se radi o zbiljskoj prisutnosti novca „u njegovoj metalnoj tjelesnosti“, i gdje se on pojavljuje „kao jedini lik vrijednosti ili jedini adekvatni opstanak razmjenske vrijednosti“ nasuprot svim drugim robama kao pukim upotrebnim vrijednostima.¹ Ovdje govori Marx o „novcu kao novcu“ ili o „novcu u njegovu trećem određenju“.

Ono što je mišljeno jest „osamostaljenje“ općenitog sredstva razmjene kako spram društva tako i spram pojedinca²; osamostaljenje koje je po sebi ležalo već u pojmu novca, ali koje je s druge strane tek proizvod procesa razmjene i prema tome se mora izraziti u izvođenju različitih određenja oblika novca. Tako privremeno već u njegovoj funkciji kao sredstva cirkulacije. Prodajom R-N svaki se naime put zlato ili srebro, „koje je kao mjera vrijednosti bilo samo idealni novac, . . . preobražava u zbiljski novac“. Ovo začahurivanje robe u novac predstavlja prema tome „samostalan odjeljak u njezinu životu, u kojemu odjeljku ona može dulje ili kraće proboraviti“.³ Ali ukoliko akt R-N promatramo u povezanosti s kružnim tokom R-N-R, služi ovo zača-

¹ „Das Kapital“, I, str. 144.

² „Die Deutsche Ideologie“, str. 380.

³ „Zur Kritik“, str. 71. i 73.

hurivanje samo razmjeni tvari R-N, ima dakle prolazni, nestajući karakter. Kao čvrsti kristal vrijednosti, kao osamostaljena vrijednost, novac se pojavljuje tek ondje gdje više ne služi kao puki posrednik procesa razmjene, nego se dapače suprotstavlja robama kao ne-sredstvo cirkulacije.

Tri su lika u kojima se novac, po Marxu, pojavljuje u svom trećem određenju: 1. kao blago, 2. kao sredstvo plaćanja i 3. kao svjetska moneta ili kao svjetski novac. U prvom novac ostaje izvan cirkulacije, izvlači se iz nje; u drugom on, doduše, stupa u cirkulaciju, ipak ne kao njezino sredstvo; i, konačno, u trećem liku on probija prepreke unutrašnje, državnim granicama uokvirene, cirkulacije, da bi u međunarodnoj trgovini, na svjetskom tržištu djelovao kao opći ekvivalent.⁴ I jedino iz promatranja svih ovih oblika može proizaći zbiljsko značenje kategorije „novac kao novac“.

Ali, ovdje se, mora primijetiti: upravo u ovoj točki (u izvođenju „trećeg određenja“) „Rohentwurf“ znatno odstupa od spisa *Kritik* i „*Kapitala*“. Naime, „Rohentwurf“ shvaća kategoriju „novac kao novac“ u bitnom kao razvoj oblika R-N-R.⁵ Doista, promatranje ovog kružnog toka najjasnije pokazuje da ovdje „novac ne djeluje ni samo kao mjera, ni kao sredstvo razmjene, ni samo kao oboje, nego da ima još jedno treće određenje“, da on „posjeduje samostalnu egzistenciju izvan cirkulacije i u tom trećem određenju može iz nje isto tako biti izvučen kao što se roba uvijek mora iz nje konačno izvući“. ⁶ Ali budući da kružni tok N-R-N, kao što je već istaknuto,⁷ „skriva pod oblicima novac i roba *dalje razvijene* proizvodne odnose“, to znači ne upućuje na vladavinu jednostavne robne, nego kapitalističke proizvodnje, odlučio se Marx već u spisu *Zur Kritik* izvesti treće određenje novca ne iz kružnog toka N-R-N, nego „iz neposrednog oblika cirkulacije robe R-N-R“, ⁸ i ovdje nam valja slijediti ovo ispravljeno shvaćanje. To prije što već iz „Rohentwurfa“ možemo vidjeti kako se treće određenje novca pokazuje već u cirkulaciji R-N-R, ukoliko novac ne djeluje kao puko sredstvo cirkulacije.⁹

⁴ Ibid., str. 125. i dalje.

⁵ To potvrđuje i Marxovo pismo Engelsu od 2. 4. 1858. (MEW, sv. 29., str. 317.)

⁶ „Grundrisse“, str. 117.

⁷ Vidi prethodno poglavlje, str. 157.

⁸ „Zur Kritik“, str. 102.

⁹ MEW, sv. 29., str. 317.

2. Novac kao blago

Osamostaljenje novca najočitije istupa u njegovu obliku blaga.

Vidjeli smo: cirkulacija roba „razbija vremenske, mjesne i individualne prepreke razmjeni proizvoda upravo time što *cijepa neposredni identitet* davanja vlastitog i uzimanja tuđeg proizvoda rada u suprotnost prodaje i kupovine. . . Nitko ne može prodati a da netko drugi ne kupi. Ali nitko ne treba neposredno kupovati jer je sam prodao“.¹⁰ „Osamostaljenje zlata kao novca prije svega je osjetilni izraz raspada procesa cirkulacije ili metamorfoze robe u dva odijeljena ravnodušna usporedno postojeća čina“.¹¹ Naime, cijepanjem kružnog toka R-N-R bit će moguće da prodavač robe namjerno izolira akt R-N, ne pusti ga da se razvije u N-R, kako bi ovladao novčanim oblikom robe. Novac se u tom slučaju okamenjuje u blago, a prodavač postaje tvorac blaga.

Ovdje doduše valja unaprijed reći: koliko god je proces tvorbe blaga „zajednički svakoj robnoj proizvodnji“, on ipak „kao *samosvrha* igra određenu ulogu samo u njezinim pretkapitalističkim, nerazvijenim oblicima“.¹² Jer, „što se manje razvija karakter proizvodnje kao robe, što je manje razmjenska vrijednost ovladala proizvodnjom u njezinoj cijeloj širini i dubini, to se novac više pojavljuje kao pravo bogatstvo kao takvo, kao općenito bogatstvo, nasuprot njegovu ograničenom načinu pokazivanja u upotrebnim vrijednostima“.¹³ Otuda golemo značenje stvaranja blaga u primitivnim društvima, gdje se u robe preobražava samo višak upotrebnih vrijednosti, i gdje „tradicionalnom i samo na zadovoljenje vlastitih potreba usmjerenom načinu proizvodnje odgovara čvrsto zatvoreni krug potreba“.¹⁴ U takvim su društvima zlato i srebro adekvatni načini postojanja viška, a istovremeno „prvi oblik u kojemu se zadržava bogatstvo kao apstraktno društveno bogatstvo“. To nam objašnjava zašto je „akumulacija svih ostalih roba manje prvobitna „nego akumulacija zlata i srebra“. To je, kao prvo, povezano s prirodnim svojstvima plemenitih metala, s njihovom neprolaznošću. „Akumulacija je . . . bitno proces koji se zbiva u vremenu.“ Međutim, svaka upotrebna vrijednost kao takva „služi tako što se potroši, to jest uništi“, pri čemu je ovo uništenje i uništenje njezine razmjenske vrijednosti. „U novca

¹⁰ „Das Kapital“, I, str. 127.

¹¹ „Zur Kritik“, str. 104.

¹² „Das Kapital“, II, str. 88.

¹³ Ibid., III, str. 611–612.

¹⁴ Ibid., I, str. 144.

je naprotiv njegova supstancija, njegova materijalnost, sam oblik ono čime on predstavlja bogatstvo.“ Prema tome, kada se novac „pojavljuje kao općenita roba na svim mjestima, prema prostornom određenju, . . . tada i prema vremenskom određenju. On se održava kao bogatstvo za sva vremena, . . . on je blago koje ne žderu ni moljci ni rđe“. Sve su robe samo prolazni novac; novac je neprolazna roba¹⁵. Drugo „roba kao upotrebna vrijednost zadovoljava . . . posebnu potrebu i čini poseban element materijalnog bogatstva. Ali *vrijednost* robe mjeri stupanj snage njezine privlačnosti za sve elemente materijalnog bogatstva, otuda *društvenog bogatstva* njezina posjednika. Barbarski prostom posjedniku roba . . . vrijednost je neodvojiva od oblika vrijednosti, umnožavanje zlatnog i srebrnog blaga njemu je otuda umnožavanje vrijednosti. Doduše, vrijednost se novca mijenja, bilo uslijed promjene njegove vlastite vrijednosti, bilo uslijed promjene vrijednosti roba. Ali to, s jedne strane, ne sprečava da 200 unca zlata poslije kao i prije sadrže više vrijednosti nego 100, 300 više nego 200 itd., ni s druge strane, da materijalni prirodni oblik ove stvari ostane opći ekvivalent svih roba, neposredno društvena inkarnacija svakog ljudskog rada“¹⁶.

Ali ako je sakupljanje blaga karakteristično upravo za pretkapitalističke prilike, onda ono istovremeno izražava tendencije koje na kraju tjeraju do rastvaranja ovih primitivnih prilika i do propasti zajednice koja im odgovara.¹⁷ Jer, „svaki oblik prirodnog bogatstva, prije nego što je zamijenjen razmjenskom vrijednošću, pretpostavlja bitan odnos individuumu prema predmetu, tako da se individuum jednom od svojih strana sam opredmećuje u stvari, a njegovo se posjedovanje stvari pojavljuje istovremeno kao određeni razvoj njegove individualnosti: bogatstvo u ovcama razvoj individuumu kao pastira, bogatstvo u žitu njegov razvoj kao ratara etc. Naprotiv, novac kao individuum općenitog bogatstva,¹⁸ . . . kao samo društveni rezultat, ne pretpostavlja baš nikakav individualni odnos prema svom posjedniku; posjedovanje novca nije

¹⁵ „Grundrisse“, str. 142.

¹⁶ „Das Kapital“, I, str. 147.

¹⁷ U tom smislu govori Marx o „rastvarajućem djelovanju“ novca (i trgovine) na izvorne zajednice. Doduše, u „Rohentwurfu“ Marx prigodice pod „rastvarajućim djelovanjem novca“ podrazumijeva još nešto drugo; da je, naime, novac sredstvo „da se posjed . . . razdijeli u bezbrojne dijelove i istroši razmjenom. . . (Bez novca posjed je masa nerazmjenjivih predmeta koji se ne otuđuju.)“ („Grundrisse“, str. 754.)

¹⁸ Usporedi primjedb u 17, na str. 119.

razvoj bilo koje od bitnih strana individualnosti njegova posjednika, . . . budući da ovaj društveni odnos istovremeno egzistira kao osjetilni, izvanjski predmet kojega se možemo mehanički domoći, i koji se isto tako može izgubiti. Dakle, njegov se odnos prema individuumu pojavljuje kao čisto slučajan; dok individuumu ovaj odnos prema stvari koja uopće nije povezana s njegovom individualnošću istovremeno daje, značajem te stvari, opće gospodarstvo nad društvom, nad cijelim svijetom užitaka, radova etc.“ („Bilo bi to isto“, dodaje Marx, „kao kad bi mi npr. nalazak kamena, potpuno nezavisno od moje individualnosti, pribavio posjedovanje svih znanosti.“)¹⁹

„Društvena moć postaje tako privatna moć privatnih osoba.“²⁰ Ali ono što se „podaje za sve i za što se sve daje pojavljuje se kao *opće sredstvo korupcije i prostitucije*“.²¹ Jer, „kao što se sve može otuđiti za novac, sve se isto tako može steći novcem. . . , i ovisi o slučaju što individuum može ili ne može prisvojiti, budući da on ovisi o novcu koji posjeduje. . . Ne postoji ništa neotuđivo, budući da je sve otuđivo za novac. Ne postoji ništa više, svetije

¹⁹ „Grundrisse“, str. 133. — Kako je vidljivo Marx ovdje nadovezuje na svoju kritiku novca u „Ökonomisch-Philosophischen Manuskripten“ iz godine 1844. Tamo on kaže na jednom mjestu komentirajući Goetheov „Faust“: „Što za mene postoji pomoću novca, što ja mogu platiti, t.j. što novac može kupiti, to sam ja, sam posjednik novca. Kolika je snaga novca, toliko je moć snaga. Svojevlasta novca su moja — njegova posjednika — svojstva i suštinske snage. To što ja jesam i što mogu nije, dakle, nikako određeno mojom individualnošću. Ja sam ružan, ali mogu kupiti najljepšu ženu. Dakle, ja nisam ružan jer je djelovanje ružnoće, njena odbojna snaga, uništena pomoću novca. Ja sam — prema svojoj individualnosti — hrom, ali mi novac pribavlja 24 noge; dakle, ja nisam hrom; ja sam loš, nepošten, nesavjestan, glup čovjek, ali je novac cijenjen, dakle, cijenjen je i njegov posjednik. Novac je najviše dobro, dakle, i njegov je posjednik dobar, novac me uzdiže iznad muke da budem nepošten; dakle, unaprijed se pretpostavlja da sam pošten; ja sam bez duha, ali novac je zbiljski duh svih stvari, kako bi njegov posjednik bio bez duha? Osim toga on može kupiti umne ljude, a onaj koji ima moć nad umnim ljudima, nije li on umniji od umnih? Ja koji mogu pomoću novca sve za čim čezne ljudsko srce, ne posjedujem li ja sve ljudske moći! Ne pretvara li dakle moj novac sve moje nemoći u njihovu suprotnost?“ (op. cit., str. 105.)

Sjetimo se kako je američki automobilski magnat H. Ford na jednoj sudskoj raspravi prigovoru zbog neznanja parirao da u roku pet minuta može naručiti ljude s potrebnim znanjem. (K. Sward, „Legend of H. Ford“, 1948, str. 105.)

²⁰ „Das Kapital“, I, str. 146.

²¹ „Grundrisse“, str. 895. (Usporedi brojna mjesta kod Marxa i Engelsa koja raspravljaju o „općem venalitetu“ koji je povezan s novčanim odnosom.)

etc., budući da se sve može novcem prisvojiti. „Res sacrae“ i „realigiosae“, koje mogu biti „in nullius bonis“, „nec aestimationem recipere, nec obligari alienargue posse“, koje su isključene iz „commercio hominum“, ne postoje pred novcem — kao što su svi pred bogom jednaki“. ²² I upravo zato mora novac u svom trećem određenju — ukoliko „nije sam zajednica“ (kao u građanskom društvu) — nužno voditi rastvaranju stare zajednice utemeljene na upotrebnoj vrijednosti. ²³

To utoliko prije što je nagon za stvaranjem blaga po svojoj prirodi bezgraničan. „U zlatu i srebru posjedujem općenito bogatstvo u njegovu čistom obliku; što ga više nagomilam, to više prisvajam od općenitog bogatstva. Ako su zlatu i srebru općenito bogatstvo, onda ga oni kao određene količine predstavljaju samo u određenom stupnju, dakle neadekvatno. Cjelina mora uvijek tjerati dalje preko sebe same“. ²⁴ „Novac prema tome“, nastavlja Marx, „nije samo predmet žudnje za obogaćivanjem, nego je on jedini predmet ove žudnje. Ona je bitno auri sacra fames. Žudnja za obogaćivanjem kao takva, kao poseban oblik nagona, to jest različita od žudnje za posebnim bogatstvom, na primjer žudnje za haljinama, oružjem, nakitom, ženama, vinom etc., moguća je jedino kad je općenito bogatstvo, bogatstvo kao takvo, individualizirano u posebnoj stvari, to znači čim je novac postavljen u svom trećem određenju. Novac, dakle, nije samo predmet, nego i izvor čežnje za bogaćenjem“ . . . „U osnovi je zapravo to da razmjenska vrijednost kao takva i time njezino

²² Ibid., str. 723. (Usporedi „Das Kapital“, I, str. 145. gdje Marx govori o „alkemiji“ cirkulacije novca „kojoj se ne mogu oduprijeti ni sveti sakramenti, a pogotovo manje grube res sacrosanctae“.)

²³ „Kod starih“, čitamo u „Rohentwurf“, „razmjenska vrijednost nije bila *nexus rerum*; kao takva se pojavljuje samo kod trgovačkih naroda, koji su se, međutim, bavili samo posredničkom trgovinom, a nisu sami bili proizvođači. Bar je kod Feničana, Kartažana i t.d. proizvodnja bila sporedna stvar. Oni su mogli isto tako dobro živjeti u međuprostorima starog svijeta kao Jevreji u Poljskoj ili u srednjem vijeku. Dapače, sam je taj svijet bio pretpostavka takvih trgovačkih naroda. Oni i propadaju čim dodu u ozbiljan sukob s antičkim zajednicama. U Rimljana, Grka i t.d. novac se najprije pojavljuje bezazleno u svoja prva dva određenja kao mjera i sredstvo cirkulacije, ni u jednom od njih jako razvijen. Ali čim se ili razvije njihova trgovina i t.d. ili im, kao kod Rimljana, iz osvajanja stane masovno pritjecati novac — ukratko, na određenom stupnju njihova ekonomskog razvoja, novac se nužno pojavljuje u svojem trećem određenju, i što se on više u ovom određenju razvija, pokazuje se kao propast njihove zajednice.“ („Grundrisse“, str. 134.)

²⁴ Ibid., str. 872.

umnažanje postaje svrhom“.²⁵ Tada se zbiva „metamorfoza robe R-G. . . radi njezine metamorfoze, da bi se roba preobrazila iz posebnog prirodnog bogatstva u općenito društveno bogatstvo. *Umjesto promjene tvari postaje promjena oblika samosvrhom.* Iz pukog oblika razmjenske se vrijednost preobražava u sadržaj kretanja“.²⁶ Stoga kult novca ima svoj „asketizam, svoje odricanje, svoje samožrtvovanje — štedljivost, čestitost, preziranje svjetovnih, vremenskih i prolaznih užitaka; lov na *vječno* bogatstvo. Otuda povezanost engleskog puritanizma ili holandskog protestantizma s pravljjenjem novca“.²⁷ Ako se, međutim, ide u temelj stvari, komično ljupki lik sakupljača blaga²⁸ pokazuje se u drugom svjetlu: jer i ovdje „je gomilanje novca radi novca barbarski oblik proizvodnje radi proizvodnje, to znači radi razvoja proizvodnih snaga društvenog rada preko granica . . . uobičajenih potreba“.²⁹ I, upravo zato: „Što je razvijenija robna proizvodnja, to je važnije prvo osamostaljenje razmjenjske vrijednosti kao novca, gomilanje blaga“.³⁰

Toliko o pravom stvaranju blaga koje želi „zadržati i obistiniti novac kao apstraktno bogatstvo“ nezavisno od društvene povezanosti, i „u kojem se osamostaljenje razmjenjske vrijednosti, adekvatni opstanak razmjenjske vrijednosti promatra samo još u njezinu neposrednom obliku kao zlato“.³¹ Kao što Marx opetovano naglašava, ovaj oblik nestaje „sve više i više u građanskom društvu“, da bi napravio mjesta drugim oblicima gomilanja blaga

²⁵ Ibid., str. 134—135., i „Zur Kritik“, str. 110.

²⁶ „Zur Kritik“, str. 106.

²⁷ „Grundrisse“, str. 143. Upravo su ovaj tok misli — kao nešto sasvim novo — kasnije uvelike zastupali građanski sociolozi i ekonomisti.

²⁸ „Zur Kritik“, str. 118.

²⁹ „Novac kao individualiziranu razmjenjsku vrijednost“, čitamo u „Rohentwurfu“, „a time i otjelovljeno bogatstvo, tražili su u alkemiji; u tom određenju on figurira u monetarnom (merkantilnom) sistemu. Predpoha razvoja modernog građanskog društva otvara se općom gramzivošću za novcem, kako individua tako i država. Zbiljski razvoj izvora bogatstva vrši se tako reći iza njihovih leđa, kao sredstvo da se dođe do predstavnika bogatstva. . . Jurnjava za zlatom u svim zemljama vodi do njihova otkrića, do stvaranja novih država, prije svega do proširenja robā koje dospijevaju u cirkulaciju i koje vode do novih potreba, te u proces razmjene i izmjene tvari uvlače udaljene dijelove svijeta.“ Zato je s te strane novac u njegovu trećem određenju bio „dvostruko sredstvo da se bogatstvo proširi do univerzalnosti, a dimenzije razmjene protegnu na cijelu Zemlju; da se tek stvori zbiljska općenitost razmjenjske vrijednosti po materiji i po prostoru.“ („Grundrisse“, str. 136.)

³⁰ „Zur Kritik“, str. 111—112.

³¹ „Grundrisse“, str. 886.

„koji proizlaze iz mehanizma same cirkulacije i zapravo su samo njezina odmorista“.³²

Tako već puka činjenica podjele rada i odvajanja kupovine i prodaje vodi vremenskom gomilanju obrtnih sredstava:

„Svako je prodavač jednostrane robe koju on proizvodi, ali kupac svih drugih roba koje treba za društveni opstanak. Dok njegovo nastupanje kao prodavača ovisi o radnom vremenu koje zahtijeva njegova roba za svoju proizvodnju, njegovo je nastupanje kao kupca uvjetovano neprestanim obnavljanjem životnih potreba. Da bi mogao kupiti a da nije prodao, morao je prodati a da nije kupio.“ Otuda slijedi „da se u cirkulaciji R-N-R drugi član R-N raspršuje u niz kupovina, koje se ne zbivaju odjednom, nego vremenski sukcesivno, tako da se obrće dio N kao moneta, dok drugi dio miruje kao novac. Novac je ovdje uistinu samo *suspendirana moneta*, a pojedini sastavni dijelovi mase monete koja se obrće stalno se pojavljuju mijenjajući se sad u jednom, sad u drugom obliku“.³³

Tako na svim točkama saobraćaja nastaju rezervni fondovi novca, čije se stvaranje, raspodjela, rastvaranje i daljnje stvaranje trajno mijenja“ i koji istovremeno služe kao kanali odvoza i dovoza trajno obvezujuće i prodiruće obrtne mase novca.³⁴ K tomu dolaze rezervni fondovi koji proizlaze iz funkcija novca kao sredstva plaćanja³⁵ i svjetskog novca³⁶, koje ćemo kasnije objasniti. Nužnost svih ovih fondova proizlazi već iz mehanizma jednostavne robne cirkulacije, iako oni dobivaju veće značenje tek u kapitalističkoj proizvodnji. Ali za ovu je proizvodnju specifično stvaranje blaga koje je uvjetovano obrtanjem kapitala, dakle gomile „mirujućeg, trenutno nezaposlenog kapitala u obliku novca, kamo pripada novoakumulirani, još ne uloženi kapital“.³⁷ Osim toga u zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje javlja se „upadljiva pretrpanost rezervoara blaga . . . zastajanje cirkulacije roba . . . ili neprekinuti tok metamorfoze robe“.³⁸

³² Ibid.

³³ „Zur Kritik“, str. 104.

³⁴ Ibid., str. 106. i „Das Kapital“, I, str. 148.

³⁵ „Razvoj novca kao sredstva plaćanja iznudiće akumulacije novca za rokove plaćanja svota koje se duguju. Dok tvorba blaga kao samostalni oblik bogaćenja nestaje s napretkom građanskog društva, ona obratno raste s njim u obliku rezervnih fondova sredstava plaćanja.“ („Das Kapital“, str. 156.)

³⁶ Ibid., str. 158—159. i „Zur Kritik“, str. 126.

³⁷ „Das Kapital“, III, str. 331.

³⁸ Ibid., I, str. 160. — Usporedi također II., str. 350.: „Na temelju kapitalističke proizvodnje nije tvorba blaga kao takva nikada svrha, nego

3. Novac kao sredstvo plaćanja

Druga funkcija u kojoj novac nastupa kao apsolutni oblik vrijednosti jest njegova funkcija kao sredstva plaćanja.

U „Grundrisse“ o ovoj se funkciji govori na dva različita mjesta: prvo — sasvim površno — na kraju „poglavlja o novcu“ pravog „Rohentwurf“ (str. 146—147.), i zatim u takozvanom *Urtext* „Zur Kritik“ (str. 873—878.). Doduše oba mjesta pružaju samo fragmente jednog istraživanja problema — ali ono što je bitno za našu temu istaknuto je već ovdje.

Mi smo do sada polazili od pretpostavke da je, ukoliko novac cirkulira, on istovremeno realno kupovno sredstvo, da, dakle, oba pola razmjene, roba i novac, moraju biti istovremeno prisutna. Međutim, „može nastupiti *vremenska razlika* između opstanka roba koje valja razmijeniti. Može biti u prirodi uzajamnih usluga da se jedna usluga dogodi danas, a protuusluga se može dogoditi tek za godinu dana“.³⁹ U svim se ovakvim slučajevima mijenja prvotni značaj metamorfoze robe; na mjesto odnosa prodavača i kupca stupa odnos vjerovnika i dužnika,⁴⁰ a sam novac dobiva novo određenje sredstva plaćanja. Ali u ovoj funkciji može novac nastupiti jedino ukoliko on „predstavlja jedini

rezultat ili zastoja cirkulacije — tako što veće mase obično poprimaju oblik blaga — ili nagomilavanja uvjetovanih obrtanjem — ili je, konačno, blago samo tvorevina novčanog kapitala, privremeno u latentnom obliku, koja je određena da djeluje kao proizvodni kapital.“

³⁹ „Grundrisse“, str. 146. — Usporedi „Kapital“, I, str. 149.: „S razvojem cirkulacije roba razvijaju se . . . odnosi u kojima se vremenski odvajaju otuđenje robe od njezine cijene. . . Za proizvodnju jedne vrste robe potreban je duži, a za drugu kraći vremenski rok. Proizvodnja je različitih vrsta roba vezana za različita godišnja doba. Jedna se roba rada na svom tržištu, a druga mora putovati na udaljeno tržište. Prema tome jedan posjednik roba može nastupiti kao prodavač prije nego što je drugi nastupio kao kupac. . . Jedan posjednik roba prodaje postojeću robu, drugi kupuje kao puki predstavnik novca, ili kao predstavnik budućeg novca.“

⁴⁰ Usporedi „Zur Kritik“, str. 115—116.: „U procesu metamorfoze robe posjednik robe tako često mijenja kožu kako mijenja robu ili nagomilava novac u različitim oblicima. Tako su posjednici roba izvorno bili suprotstavljeni samo kao posjednici roba, zatim je jedan postao prodavač a drugi kupac, pa svaki naizmjenice kupac i prodavač, te tvorac blaga i na kraju bogati ljudi. Tako posjednici roba ne izlaze iz procesa cirkulacije onakvi kakvi su u njega ušli. U stvari su različita određenja oblika što ih novac poprima u procesu cirkulacije samo kristalizirana promjena oblika samih roba, koja je promjena sa svoje strane samo predmetni izraz promjenjivih društvenih odnosa u kojima posjednici roba obavljaju svoju razmjenu tvari. U procesu cirkulacije nastaju novi odnosi saobraćaja, a posjednici roba kao nosioci ovih promjena dobivaju nove ekonomske karaktere.“

adekvatni opstanak razmjenske vrijednosti“ ili „apsolutni oblik robe“, to znači ukoliko je već razvijen u svom trećem određenju. Dakle i u funkciji sredstva plaćanja „vreba čvrsti novac“.⁴¹

Doduše, čini se da ovomu što je rečeno protuslovi činjenica da „s razvojem kreditnog sistema kapitalistička proizvodnja teži ukinuti ovu metalnu a istovremeno stvarnu i fantastičnu granicu bogatstva i njegova kretanja“.⁴² Jer „ukoliko se plaćanja izjednače“ stoji već u „Rohentwurfu“ „pojavljuje se novac kao nestajući oblik puka idealna predstavljena mjera razmijenjenih veličina vrijednosti. Njegova se tjelesna intervencija ograničava na obračunavanje relativno neznatnih bilanca“. — „Razvoj novca kao općeg sredstva plaćanja“ čitamo dalje u tekstu „ide ruku pod ruku s razvojem više posredovane u sebe vraćene⁴³ cirkulacije, koja je sama već uzeta pod društvenu kontrolu, gdje je već ukinuta isključiva važnost što je novac posjeduje na temelju jednostavne metalske cirkulacije npr. u pravom stvaranju blaga“.⁴⁴ Ipak ako „iznenadnim kreditnim stresovima financijska poravnivanja budu prekinuta u svom toku . . . iznenada se zahtijeva novac kao zbiljsko opće sredstvo plaćanja i postavlja zahtjev da bogatstvo u svom cijelom opsegu opstoji dvostruko jednom kao roba, drugi put kao novac, tako da su se pokrila oba načina postojanja. U takvim se momentima krize novac pojavljuje kao isključivo bogatstvo koje se kao takvo ne manifestira kao u monetarnom sistemu u samo predstavljenom nego u aktivnom obezvređenju svakog zbiljskog materijalnog bogatstva. Prema svijetu roba vrijednost opstoji još jedino u svom adekvatnom, isključivom obliku, kao novac“.

Ovdje, dakle postaje vidljivo „razvoju novca kao općeg sredstva plaćanja imanentno protuslovlje“: „Novac se u ovakvim krugovima ne zahtijeva kao mjera, jer je kao takvog njegova tjelesna prisutnost ravnodušna; ni kao moneta, jer on u plaćanjima ne igra ulogu monete; nego se on traži kao osamostaljena razmjenska vrijednost, stvarno prisutni općeniti ekvivalent, materijalnost apstraktnog bogatstva, ukoliko, posve u obliku u kojemu je on predmet pravog stvaranja blaga kao novac. Njegov razvoj kao sredstva plaćanja skriva protuslovlje da je razmjenska vrijednost poprimila oblike nezavisne od njegova načina opstanka kao

⁴¹ „U nevidljivoj mjeri vrijednosti vreba tvrdi novac.“ („Zur Kritik“, str. 54.)

⁴² „Das Kapital“, III, str. 589.

⁴³ Usporedi bilješku 13. na strani 15.

⁴⁴ Usporedi 22. poglavlje ovoga rada.

novca a s druge je strane njegov način opstanka kao novca postavljen kao definitivan i jedino adekvatan⁴⁵.

Isto se protuslovlje pokazuje i u jednom drugom smjeru: „kao sredstvo plaćanja — novac za sebe — novac treba predstavljati vrijednost kao takvu; a uistinu on je samo identična količina promjenljive vrijednosti“.⁴⁶ Vidjelo se „da promjena u vrijednosti zlata i srebra ne djeluje na njihovu funkciju kao mjere vrijednosti ili računski novac“. Ova promjena „ipak postaje odlučujuće važna za novac kao blago budući da s rastom ili padom vrijednosti zlata ili srebra raste ili pada veličina vrijednosti zlatnog ili srebrnog blaga. To je još važnije za novac kao sredstvo plaćanja“.⁴⁷ Jer, „što valja platiti, jest određena količina zlata ili srebra, u kojemu je u vrijeme zaključenja ugovora bila opredmećena određena vrijednost, to jest određeno radno vrijeme. Ali zlato i srebro mijenjaju, kao i sve druge robe, svoju veličinu vrijednosti s radnim vremenom koje je potrebno za njihovu proizvodnju, njihova vrijednost pada ili raste kako pada ili raste potrebno radno vrijeme. Prema tome moguće je da realizacija prodaje sa strane kupca vremenski uslijedi tek kasnije, nego otuđivanje prodane robe, da iste količine zlata ili srebra sadrže različitu, veću ili manju vrijednost, nego u vrijeme zaključenja ugovora. Svoju specifičnu kvalitetu da kao novac budu uvijek ostvareni i ostvarljivi opći ekvivalent, uvijek razmjenljiv za sve robe u odnosu prema njihovoj vlastitoj vrijednosti, dobivaju zlato i srebro nezavisno od promjene svoje veličine vrijednosti. Veličina vrijednosti je, međutim, potencijalno podvrgnuta istim fluktuacijama kao i veličina vrijednosti svake druge robe. Dakle, obavlja li se plaćanje u stvarnom ekvivalentu, to znači u izvorno namjeravanoj veličini vrijednosti, ovisi o tomu je li ili nije još uvijek potrebno isto radno

⁴⁵ „Grundrisse“, str. 875—876. — Usporedi „Das Kapital“, III, str. 588.: „Ali po čemu se sada razlikuju zlato i srebro od ostalih likova bogatstva. Ne veličinom vrijednosti, jer je ova određena količinom u njoj opredmećenog rada, nego kao samostalne inkarnacije, izrazi društvenog značaja bogatstva. Ovaj društveni opstanak bogatstva se, dakle, pojavljuje kao onostranost, kao stvar, roba pored i izvan zbiljskih elemenata društvenog bogatstva. To se zaboravlja dok proizvodnja teče. Kredit kao društveni oblik bogatstva potiskuje novac i uzurpira njegovo mjesto. To je povjerenje u društveni značaj proizvodnje koje čini da se novčani oblik proizvoda pojavljuje kao nešto samo nestajuće i idealno, kao puka predstava. Ali čim je kredit uzdrman — a ta faza uvijek nužno nastupa u ciklusu moderne industrije — treba ukupno realno bogatstvo biti iznenada i zbiljski pretvoreno u novac, zlato i srebro — ljudi zahtijev koji, međutim, nužno izrasta iz samog sistema.“

⁴⁶ „Grundrisse“, str. 871.

⁴⁷ „Zur Kritik“, str. 124.

vrijeme za proizvodnju određene količine zlata ili srebra. Priroda novca, kao otjelovljena u posebnoj robi, dostiže ovdje u koliziju sa svojom funkcijom kao osamostaljena vrijednost⁴⁸. „Potpuna postvarenost, ispoljavanje društvene razmjene tvari na bazi razmjenskih vrijednosti, uvjerljivo se pojavljuje u ovisnosti svih socijalnih odnosa od troškova proizvodnje metalnih prirodnih tvorevina koji su kao instrumenti proizvodnje, kao agenti u stvaranju bogatstva, potpuno bezznačajni“⁴⁹.

Razvoj funkcije novca kao sredstva plaćanja pokazuje osobito očito kako oblici saobraćaja sa svoje strane povratno djeluju na proizvodne odnose: „Izvorno“, čitamo u *Kritik*, „pojavljuje se u cirkulaciji preobražaj proizvoda u novac samo kao individualna nužnost za posjednika robe, ukoliko njegov proizvod nije upotreba vrijednost za njega, nego to treba postati tek svojim ispoljenjem. Ali da bi platio u ugovorenom roku, on je prije morao prodati robu. Prema tome, potpuno nezavisno od njegovih potreba prodaja je za njega kretanjem procesa cirkulacije preobražena u društvenu nužnost. Kao bivši kupac neke robe on nužno postaje prodavač neke druge robe, ne da bi dobio novac kao kupovno sredstvo, nego kao sredstvo plaćanja. . . Preobrazba robe u novac . . . ili metamorfoza robe kao samosvrhe. koja se u stvaranju blaga činila voljom posjednika robā, sada je postala ekonomskom funkcijom. Motiv i sadržaj prodaje, da bih platio, njezin je sadržaj koji proizlazi iz samoga procesa cirkulacije“⁵⁰.

4. Novac kao svjetska moneta

Na kraju dolazimo do uloge što je novac igra kao internacionalno sredstvo plaćanja i kupovanja, kao svjetska moneta.

Doduše, ovdje moramo podsjetiti čitatelja da je po prvom Marxovu planu strukture djela ova tema trebala biti obrađivana tek u V. „knjizi“ njegova djela, dakle u „knjizi o vanjskoj trgovini“. Ipak se već u fragmentu izvornog teksta *Zur Kritik*⁵¹ nalazi jedno podpoglavlje posvećeno svjetskom novcu. Očito se kategorija „novca kao novca“ nije dala potpuno izvesti a da se istovremeno razmotri uloga novca u međunarodnom saobraćaju.

⁴⁸ „Grundrisse“, str. 877.

⁴⁹ Ibid., str. 878.

⁵⁰ „Zur Kritik“, str. 118.

⁵¹ „Grundrisse“, str. 878. i dalje.

U tom je smislu, dakle, morao Marx već 1859. odstupiti od svoga izvornog plana.

Koliko je to bilo dosljedno, pokazuje nam lektira podopglavlja o svjetskom novcu koje postoji kako u spomenutom izvornom tekstu tako i u spisima *Zur Kritik* i u „*Kapital*“ (dakle u tri različite verzije).

Uloga koja pripada novcu u internacionalnom sistemu razmjene, naglašava Marx, „nije njegovo novo određenje koje bi pridolazilo onome da je novac uopće, općenito ekvivalent — te zato kako blago tako i sredstvo plaćanja“.⁵² Doduše, novac odbacuje „s istupanjem iz sfere unutarnje cirkulacije . . . lokalne oblike, koji su tamo izrasli kao mjerilo cijena, moneta, sitan novac i znak vrijednosti, i ponovno pada u izvorni gotovinski oblik plemenitih metala“;⁵³ on na tržištu ne dobiva nikakve nove funkcije koje bi se razlikovale od nama već poznatih. Dapače, on dobiva „kao svjetski novac . . . svoj izvorni prvi oblik“, „ponovno se pojavljuje u obliku u kojemu igra određenu ulogu već u prvotnoj trgovinskoj razmjeni“.⁵⁴ Drugim riječima: „U internacionalnoj cirkulaciji robā zlato i srebro ne pojavljuju se kao sredstva cirkulacije, nego kao opća sredstva razmjene“.⁵⁵ Ali kao opće sredstvo razmjene može novac funkcionirati jedino u oblicima kupovnog sredstva i sredstva za plaćanje.⁵⁶ Ipak na svjetskom se tržištu izvrće odnos ovih dvaju oblika. U sferi unutrašnje cirkulacije djelovao je novac (ukoliko je bio moneta) isključivo kao kupovno sredstvo. Na svjetskom tržištu naprotiv dominira „funkcija (novca, op. prev.) kao sredstva plaćanja, radi izjednačavanja internacionalnih bilanaca. . .“ Ali kao internacionalno kupovno sredstvo funkcioniraju zlato i srebro najčešće „čim je iznenada prekinuta uobičajena ravnoteža materijalne razmjene između dviju nacija“, dakle kada npr. „loša žetva . . . jednu od njih prisili kupovati u

⁵² Ibid., str. 881.

⁵³ „Das Kapital“, I, str. 156.

⁵⁴ „Zur Kritik“, str. 125. i „Grundrisse“, str. 881.

⁵⁵ U tom smislu može svjetski novac biti označen i kao „svjetska moneta“. Ali kao takva on se razlikuje od prave monete time što je „ravnodušan prema određenju oblika“ kao sredstva cirkulacije „i što je bitno roba kao takva, uvijek prisutna roba.“ Naime, ukoliko zlato i srebro u međunarodnom saobraćaju „služe kao puko sredstvo razmjene oni doista obavljaju funkciju monete, ali monete kojoj je zbrisan njezin znak“, tako da ih „se vrednuje jedino po njihovoj težini metala, te ne samo da predstavljaju vrijednost, nego istovremeno jesu vrijednost.“ („Grundrisse“, str. 138., 871. i 879.)

⁵⁶ „Zur Kritik“, str. 125—126.

izvanrednim količinama“.⁵⁷ Ali u oba slučaja „mora novac postojati u svom obliku blaga, u svojoj metalnoj tjelesnosti; u obliku u kojemu on nije samo oblik vrijednosti, nego je sam jednak vrijednosti, koje je novčani oblik“.⁵⁸ I, na kraju, funkcionira novac na svjetskom tržištu „kao apsolutno društvena materijalnost bogatstva, gdje se ne radi ni o kupovini ni o plaćanju, nego o *prenošenju* bogatstva iz jedne zemlje u drugu, i gdje je to prenošenje u *robnom obliku* isključeno ili konjunkturama robnog tržišta ili samom svrhom koju valja ispuniti (npr. kod novčane pomoći kotnih kredita ili zbog obnavljanja gotovinskog plaćanja banaka itd.)“.⁵⁹ Vidimo: Oblik novca kao internacionalnog sredstva razmjene i plaćanja doista „nije nikakav njegov *posebni* oblik“; dapače, on kao takav samo ispunjava funkcije „u kojima se najočitije pojavljuje u svom jednostavnom i istovremeno konkretnom obliku kao novac“.⁶⁰ A što zbiljski odlikuje nastupanje novca na svjetskom tržištu, jest „univerzalnost pojave koja odgovara općenitosti njegova pojma“. Jer tek na svjetskom tržištu postaje novac „opća roba, ne samo po svom pojmu, nego i po načinu opstanka“, „postavljen je kao roba kao takva, kao *univerzalna* roba koja na svim mjestima dobiva svoj značaj bogatstva“.⁶¹ I tek ovdje „funkcionira novac u punom opsegu kao roba koje je prirodni oblik istovremeno neposredno društveni oblik ozbiljenja ljudskog rada in abstracto“.⁶² U tom se smislu novac ozbiljuje „u svom trećem određenju“ tek u svjetskom novcu, u „općoj robi svjetskog tržišta“.⁶³

⁵⁷ Ibid., 126. i „Das Kapital“, I, 158.

⁵⁸ „Das Kapital“, III, str. 468.

⁵⁹ Ibid., I, str. 158.

⁶⁰ „Grundrisse“, str. 883.

⁶¹ Ibid., str. 878. i 881.

⁶² „Das Kapital“, I, str. 156. — Usporedi „Theorien“, III, str. 250.: „Međutim, jedino je vanjska trgovina, razvoj tržišta u svjetsko tržište ono što novac razvija u svjetski novac, a apstraktni rad u društveni. Apstraktno bogatstvo, vrijednost, novac — dakle, apstraktni rad razvija se u onoj mjeri u kojoj se konkretni rad razvija u totalitet različitih načina rada, koji totalitet obuhvaća svjetsko tržište. Kapitalistička proizvodnja počiva na vrijednosti ili na razvoju rada koji je sadržan u proizvodu kao društvenog. A to je moguće jedino na osnovi vanjske trgovine i svjetskog tržišta. Dakle, to je i pretpostavka i rezultat kapitalističke proizvodnje.“

⁶³ Zato Marx opetovano ponavlja kako „zbiljski novac“, „novac u eminentnom smislu riječi“ opstoji jedino kao „novac svjetskog tržišta“, u „općenitoj robi svjetskog tržišta“. („Das Kapital“, III, 447. i 552.)

5. Zaključna primjedba

Istraživanje uloge novca u kružnom toku R-N-R pokazalo nam je kako je proces razmjene istovremeno proces tvorbe novca, kako osamostaljenje općenitog sredstva razmjene predstavlja „samo proizvod procesa razmjene, razvoja protuslovlja sadržanih u robi“. „Ali, koliko se konačni lik novca udaljio od svog početnog stadija! Od skromnog posrednika procesa razmjene on je nenađano postao faktor koji stoji izvan toga procesa i neovisan je o njemu. Dok je on izvorno samo predstavljao robe, sada su, obratno, same robe postale predstavnicima novca.“ Svaka posebna roba, ukoliko je razmjenska vrijednost, ukoliko ima cijenu, sama izražava samo određenu količinu novca u nepotpunom obliku, budući da tek mora biti bačena u cirkulaciju, kako bi bila realizirana, a zbog njezine posebnosti ostaje slučajnost da li se ona realizira ili ne“. Ali ukoliko je ne promatramo kao vrijednost, nego u njezinoj prirodnoj određenosti, „ona je samo moment bogatstva svojim odnosom prema nekoj posebnoj potrebi i u tom odnosu izražava 1. samo upotrebno bogatstvo, 2. samo posebnu stranu toga bogatstva“. Novac je, naprotiv, s jedne strane „adekvatna zbiljnost razmjenske vrijednosti, . . . samo opće bogatstvo koncentrirano u nekoj posebnoj materiji, individualizirano . . . kao pojedinačni opipljivi predmet“;⁶⁴ a s druge strane on zadovoljava „svaku potrebu ukoliko može biti zamijenjen za objekt svake potrebe“. Prema tome novac nije samo općeniti oblik društvenog bogatstva „nasuprot svim posebnim supstancijama od kojih se ono sastoji“, nego je istovremeno i njegov materijalni reprezentant koji sadrži „u svom uzvišenom mentalitetu . . . sve materijalno bogatstvo što se pokrenulo u svijetu roba“.⁶⁵ „U svom liku posrednika cirkulacije on je pretrpio raznovrsne nedaće, bio je kresan, i čak sveden na puki simbolički komad papira. Kao novcu njemu se vraća njegova zlatna veličanstvenost. Od kmeta on postaje gospodar. Od pukog nadničara bog robā“.⁶⁶

„Ono što čini osobito teškim shvaćanje novca u njegovu potpunom određenju kao novac“, kaže Marx na jednom drugom mjestu, „jest to što se ovdje jedan društveni odnos, određena međusobna veza individuumā, pojavljuje kao metak, kao ruda, kao

⁶⁴ Usporedi bilješku 17. na str. 119.

⁶⁵ „Grundrisse“, str. 131—132. i 140. (Usporedi „Zur Kritik“, str. 102—103.)

⁶⁶ „Zur Kritik“, str. 103.

čisto tjelesna stvar izvan njih, koja se kao takva nalazi u prirodi, te na kojoj se ne može razlikovati više određenje oblika od njezine prirodne egzistencije. Na njemu se uopće ne pojavljuje da je njegovo određenje da bude novac samo rezultat društvenog procesa; on *jest* novac. Ovo je utoliko čvršće što njegova upotrebna vrijednost za živi individuum ne stoji ni u kakvoj vezi s ovom njegovom ulogom i uopće je u njemu kao inkarnaciji čiste razmjenske vrijednosti potpuno ugasnulo sjećanje na upotrebnu vrijednost za razliku od razmjenske. Prema tomu ovdje u svoj čistoći istupa temeljno protuslovlje koje je sadržano u razmjenskoj vrijednosti i njoj odgovarajućem načinu društvene proizvodnje⁶⁷.

Međutim: Upravo „u svom posljednjem, dovršenom određenju“ pojavljuje se novac „na sve strane kao protuslovlje koje sebe samo razrješava, koje tjera prema svom vlastitom rastvaranju. Kao općem obliku bogatstva njemu nasuprot stoji cijeli svijet zbiljskih bogatstava“. Ali, „gdje izgleda da bogatstvo postoji u potpuno materijalnom, opipljivom obliku kao takvom, opstoji ono samo u mojoj glavi, ono je čista utvara. . .“ „S druge strane kao materijalni predstavnik općeg bogatstva novac se jedino ozbiljuje tako što, bačen ponovno u cirkulaciju, nestaje u zamjenu za pojedine posebne oblike bogatstva“. Ako ga želimo „zadržati, on ispari ispod ruke u utvaru zbiljskog bogatstva“; a ako ga rastvorimo u pojedinačnim užicima, „onda ga izgubi pojedinac koji ga skuplja“. Ali i njegovo „umnožavanje sakupljanjem . . . isto se pokazuje kao krivo. Ako se ne gomilaju druga bogatstva, on gubi svoju vrijednost u onoj mjeri u kojoj se nagomilava. Ono što se čini kao njegovo umnožavanje u stvari je njegovo smanjenje. Njegova je samostalnost samo privid; njegova nezavisnost od cirkulacije postoji samo s obzirom na nju, kao zavisnost od nje. On se izdaje da je općenita roba, ali zbog svoje prirodne posebnosti on je opet posebna roba, koje vrijednost isto tako ovisi o potražnji i ponudi kao što se mijenja s njezinim specifičnim troškovima proizvodnje. . . Kao apsolutno sigurno, od moje individualnosti potpuno nezavisno bogatstvo, on je istovremeno kao meni potpuno izvanjsko, apsolutno nesigurno (bogatstvo, op. prev.), koje se od mene može odvojiti svakim slučajem. On se prema tome ukida kao dovršena razmjenska vrijednost“⁶⁸.

Kako se rješava ovo eklatantno protuslovlje, pokazat će se tek u učenju o kapitalu. Ovdje naznačimo samo ovo: „Da bi se

⁶⁷ „Grundrisse“, str. 151.

⁶⁸ Ibid., str. 144—145.

izveo pojam kapitala, neophodno je poći ne od rada, nego od vrijednosti, i to od razmjenske vrijednosti koja je već razvijena u kretanju cirkulacije. Prvo je, dakle, određenje kapitala da se razmjenska vrijednost koja potječe iz cirkulacije i prema tome je pretpostavlja, u cirkulaciji i cirkulacijom održava; ne gubi se ulazeći u nju; cirkulacija nije kretanje u kojem nestaje razmjenska vrijednost, nego dapače kretanje njezina zbiljskog postavljanja kao razmjenske vrijednosti, njezine realizacije kao razmjenske vrijednosti“.⁶⁹ Dakle, temeljno protuslovlje novca kao posljednjeg proizvoda proste cirkulacije robā, kružnog toka R-N-R, može, dakle, biti prevladano tek procesom kapitalističke proizvodnje, to jest kružnim tokom N-R-N.

⁶⁹ Ibid., str. 170. i 171.

SADRŽAJ

Predgovor	7
Redakcijska primjedba drugom izdanju	10
Prvi dio — UVOD	11
Prvo poglavlje — KAKO JE NASTAO „ROHENTWURF“ . .	13
Drugo poglavlje — STRUKTURA MARXOVA DJELA	22
I. Izvorni plan ustrojstva i njegove promjene	22
II. Kad i ukoliko je napušten prvi plan?	24
III. Kako je promjena plana do sada tumačena?	35
IV. Metodološki smisao izvornog plana	37
V. Domašaj i vjerojatni razlozi promjene plana	65
Dodatak prvi — KNJIGA O NAJAMNOM RADU	69
Dodatak drugi — METODOLOŠKA PRIMJEDBA NA KRITIKU MARXOVIH SHEMA REPRODUKCIJE ROSE LUXEMBURG	76
Treće poglavlje — KARL MARX I PROBLEM UPOTREBNE VRIJEDNOSTI U POLITIČKOJ EKONOMIJI	86
Drugi dio — PRVO FORMULIRANJE MARXOVE TEORIJE NOVCA	111
Prethodna napomena	113
Četvrto poglavlje — KRITIKA TEORIJE RADNOG NOVCA .	115
Peto poglavlje — „PRIJELAZ VRIJEDNOSTI U NOVAC“ . .	124
Šesto poglavlje — FUNKCIJA NOVCA	149
A. Novac kao mjera vrijednosti	149
Sedmo poglavlje — FUNKCIJA NOVCA	156
B. Novac kao sredstvo cirkulacije	156
Osmo poglavlje — FUNKCIJA NOVCA	164
C. „Novac kao novac“	164

NIP „KOMUNIST“
IZDAVAČKI CENTAR „KOMUNIST“

Za izdavača
glavni i odgovorni urednik
David Atlagić

Lektor
Benjamin Tolić

Korektor
Jelena Čolić

Tiraž: 3 000

Štampa
Grafičko preduzeće „Prosveta“
Beograd, Đure Đakovića 21
1975.

IV KOLO

Daniel Chauvey
SAMOUPRAVLJANJE

E. V. Iljenkov
DIJALEKTIKA APSTRAKTNOG
KONKRETNOG U MARKSOVOJ
„KAPITALU“

Boris Majer
STRUKTURALIZAM

IZDAVAČKI CENTAR „KOMUNIST“ IV/2

S